

НАУКОВЕ
ВИДАННЯ

ВІСНИК

Маріупольського
державного
університету

Серія:
ІСТОРІЯ.
ПОЛІТОЛОГІЯ

Випуск 7-8

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 7-8

МАРІУПОЛЬ – 2013

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету
Серія: Історія. Політологія
Збірник наукових праць
Видається 3 рази на рік
Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 4 від 25.12.2013 р.)
Видання включено до міжнародної, спеціалізованої, наукометричної бази даних
Index Copernicus International sp.z o.o.
Видання включено до інформаційно-аналітичної системи «Российский индекс научного
цитирования» (РИНЦ)

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.ю.н., проф. М. О. Баймуратов, д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., доц. М.В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. В. А. Войналович,
д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько,
д.і.н., проф. В. Ф. Лисак, д.політ.н., проф. Т. І. Мармазова,
д.політ.н., проф. І. Г. Онищенко, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф.
О. П. Реєнт, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський,
д.і.н., проф. Н. Р. Темірова, д.політ.н., проф. І.А. Хижняк.
іноземні фахівці: д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф.
Т. В. Зонова (Російська Федерація), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс
(Грецька Республіка), д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада),
д.і.н., проф. О. І. Подберьозкін (Російська Федерація),
д.і.н., проф. Ю. Д. Пряхін (Російська Федерація),
д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка).

Науковий секретар – к.і.н. С.С. Арабаджи

Засновник Маріупольський державний університет
87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com
Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №470.4
Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»
87510, м. Маріуполь, Красномаякська, 2; тел.: (0629)41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

ISSN 2226-2830

© МДУ, 2013

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Арабаджи С.С.	7
ВІДОБРАЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПРИАЗОВСЬКИХ ГРЕКІВ У ФОЛЬКЛОРНИХ ДЖЕРЕЛАХ	
Баликін І.І.	14
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ (1943-1982 рр.)	
Белякова Т.	22
К ВОПРОСУ О ВЛИЯНИИ РЕЛИГИОЗНОГО ФАКТОРА НА НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ В МЕЖВОЕННОЙ ЮГОСЛАВИИ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	
Волоніць В.С., Розанов С.І.	30
РОДОВИЙ ЗНАК РЮРИКОВИЧІВ. ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ЗОБРАЖАЛЬНИЙ ПРОТОТИП	
Григорова Д.	39
СЛАВЯНОЕВРАЗИЙСКИЙ ПРОЕКТ АЛЕКСАНДРА ПАНАРИНА: ПРАВОСЛАВНЫЙ РЫЦАРЬ ПОСТСОВЕТСКОЙ РОССИИ	
Зуєв В.Ю.	51
О ВРЕМЕНИ АКТИВНОГО ВЫСТУПЛЕНИЯ САРМАТОВ В СТЕПЯХ ЕВРАЗИИ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ	
Івацький В.І.	63
ГРЕКО-ТАТАРИ ТА ГРЕКО-ЕЛЛІНИ: ІСТОРІЯ ІДЕНТИФІКАЦІЙ	
Клер І. Г.	70
ПЕТЕРБУРЗЬКА УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	
Павкович Й.	76
КРИЗИС ЮГОСЛАВСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И «МЕМОРАНДУМ» СЕРБСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК И ИСКУССТВ	
Сарасва О.В.	84
СОЦІАЛЬНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ)	
Харалампієва Ц.	92
«ГОРЦЫ-ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ» – ВЗГЛЯД ОДНОГО ОСЕТИНА НА МУХАДЖИРСТВО	
Чура В.И.	100
СОКРАЩЕНИЕ ЧИСЛЕННОСТИ КОММУНИСТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ 80-Х – НАЧАЛЕ 90-Х ГГ. XX ВВ.	

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Оврамець М.А.	111
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ У ДИСКУРСІ ПОЛІТОЛОГІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	
Савка О.В.	122
ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ	
Трима К.А.	131
ФУНКЦІОНАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕМЕНТІВ ГЛОБАЛЬНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	

Фесенко М.В.

КОНСОЛІДАЦІЯ УЧАСНИКІВ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ ЗАРАДИ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ
ВИМІР

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Барщевський Є.І.

147

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ АЗІЙСЬКОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ ТА
СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ НА АСЕАН ТА НОРМОТВОРЧИЙ ІНСТИТУТ
«ШЛЯХ АСЕАН»

Виговська О.С.

156

СТРАТЕГІЯ «СУПЕРНИЦТВА» ТА «ПАРТНЕРСТВА» ЯК ЧИННИК ПОЛІТИКИ
ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Головань О.О.

161

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЇ Б. ОБАМИ ЩОДО КРАЇН АЗІЙСЬКО-
ТИХОООКЕАНСЬКОГО РЕГІОНУ

Коломісць О.В.

170

ЕВОЛЮЦІЯ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ СНД

Мурашкина М.З., Толстов С.В.

175

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОЛИТИКИ КИТАЯ В РЕГИОНЕ
ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ

Рябінін Є.В.

184

ПРОБЛЕМА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

Galewska I.

190

MIEJSCE UNII EUROPEJSKIEJ W POLITYCE ZAGRANICZNEJ UKRAINY PO
2004 ROKU

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЯ

Трима К.А.

195

«ВЕЛИКІ БОГИ»: ВІД ВІЙНИ ДО СПІВПРАЦІ». РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ
А. НОРЕНЗАЯНА «ВЕЛИКІ БОГИ»: ЯК РЕЛІГІЯ ЗМІНИЛА СПІВПРАЦЮ ТА
ВІЙНУ». – ПРИНСТОН: ПРИНСТОН ЮНІВЕРСИТИ ПРЕС, 2013. – 272 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

198

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

200

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Arabadzhy S. REPRESENTATION OF THE GREEKS OF AZOV EVERYDAY LIFE IN FOLKLORE SOURCES	7
Balykin I. GENERAL DESCRIPTION OF ETHNICAL COMPOSITION OF DONBASS (1943- 1982 years)	14
Belyakova T. INFLUENCE OF THE RELIGIOUS FACTOR ON THE NATIONAL SELF- IDENTIFICATION IN THE INTER-WAR YUGOSLAVIA: THE ASPECT OF HISTORIOGRAPHY	22
Volonits V., Rozanov S. RURIKOVICH'S ANCESTRAL SIGN. CONCERNING MATTER ABOUT FIGURATIVE PROTOTYPE	30
Grigorova D. THE SLAVIC EURASIANISM OF ALEXANDER PANARIN: THE ORTHODOX KNIGHT OF POST-SOVIET RUSSIA	39
Zuyev V. ADDRESSING THE TIME OF ACTIVE PRESENCE OF THE SARMATIANS IN THE STEPPES OF EURASIA IN ACCORDANCE WITH ARCHEOLOGICAL DATA	51
Ivackiy V. GREEK-TATARS AND GREEK-HELLENS: THE HISTORY OF THE IDENTIFICATIONS	63
Kler I. COMMUNITY PETERSBURG UKRAINIAN IN THE INVESTIGATED HISTORIANS THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY	70
Pavkovich J. CRISIS OF THE YUGOSLAV FEDERATION AND THE “SANU MEMORANDUM“	76
Sarayeva O. SOCIAL REPRESENTATION OF ZEMSTVOS' INSTITUTIONS OF SOUTHERN UKRAINE (BASED ON THE MATERIALS OF THE STATE ARCHIVES OF THE RUSSIAN FEDERATION)	84
Haralampieva T. «MOUNTAINEERS IMMIGRANTS» – A VIEW OF THE ONE OSSETIAN OF A MUHAJIRSTVO	92
Chura V. REDUCTION OF THE NUMBER OF COMMUNIST ORGANIZATIONS IN WESTERN UKRAINE IN THE LATE 80S – EARLY 90S OF THE XX CENTURE	100

POLITICAL SCIENCE

Ovramets M. EUROPEAN MULTICULTURALISM IN THE DISCOURSE OF POLITICAL SCIENCE AND INTERNATIONAL RELATIONS	111
Savka O. THE STAGES OF FORMATION OF REGIONAL POLICY IN THE CEE COUNTRIES	122

Tryma K.	131
FUNCTIONAL AND ORGANIZATION PECULIARITIES OF THE GLOBAL CIVIL SOCIETY	
Fesenko M.	137
CONSOLIDATION OF THE PARTICIPANTS OF THE INTERNATIONAL SYSTEM FOR THE SAKE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT PROVISION: CONCEPTUAL DIMENSION	

INTERNATIONAL RELATIONS

Barshchevskyi Y.	147
THE COMPARATIVE ANALYSIS OF IMPACT OF THE ASIAN FINANCIAL CRISIS AND WORLD FINANCIAL CRISIS ON ASEAN AND RULEMAKING INSTITUTE «ASEAN WAY»	
Vygovska O.	156
STRATEGY OF «CONTENTION» AND «PARTNERSHIP» AS A FACTOR OF INFORMATION SECURITIES POLICY OF UKRAINE	
Golovan O.	161
FOREIGN POLICY OF THE BARACK OBAMA'S ASIA-PACIFIC REGION	
Kolomiets' O.	170
EVOLUTION OF COLLECTIVE SECURITY OF THE CIS	
Murashkina M., Tolstov S.	175
MAIN TRENDS OF CHINA'S POLICY IN CENTRAL ASIA	
Ryabinin Y.	184
THE PROBLEM OF FOREIGN POLICY DIRECTION CHOICE FOR UKRAINE	
Galewska I.	190
THE ROLE OF THE EUROPEAN UNION IN THE FOREIGN POLICY OF UKRAINE AFTER 2004	

SCIENTIFIC LIFE

REVUE	
Tryma K.A.	195
«BIG GODS»: FROM WAR TO COOPERATION. MONOGRAPH REVIEW: NORENZAYAN ARA «BIG GODS: HOW RELIGION TRANSFORMED COOPERATION AND CONFLICT». – PRINCETON: PRINCETON UNIVERSITY PRESS, 2013. – 272 P.	
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	198
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	200

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 392(477.62=14):82-34(045)

С.С. Арабаджи

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПРИАЗОВСЬКИХ ГРЕКІВ У ФОЛЬКЛОРНИХ ДЖЕРЕЛАХ

У статті розглядаються фольклорні джерела як носії інформації про повсякденне життя грецького населення Приазов'я, аналізуються їх інформативні можливості. Усні джерела класифіковано на прозові та поетичні. До прозових творів віднесено казки, замовляння, приказки, прислів'я, загадки. Поетичні фольклорні джерела представлено різними видами пісень. Визначено, що фольклор розкриває питання масової свідомості греків, деякі аспекти повсякденних практик, норм й аномалій їх життя та зазначено, які відомості можна отримати після опрацювання цих джерел.

Ключові слова: джерела, фольклор, греки Приазов'я, повсякденне життя.

Об'єктивне відтворення історії грецької спільноти Приазов'я можливе лише за умови виявлення і критичного опрацювання всієї сукупності джерел. До нашого часу в історіографії грецьких громад України домінує тенденція зосередження уваги переважно на соціально-економічних аспектах їх розвитку та питаннях релігійного та культурного життя, натомість повсякденність грецького населення так і не стало предметом спеціального дослідження. У зв'язку з цим, набуває особливої актуальності ґрунтовне джерелознавче вивчення порушеної проблеми, проведення якого дасть змогу створити необхідне підґрунтя для подальших конкретно-історичних студій. Одним з видів джерел є фольклорні пам'ятки, які є невіддільні від побуту, вірувань, життєвих настанов і поглядів населення. Необхідність системного, комплексного огляду фольклорних джерел з повсякденного життя приазовських греків стало мотиваційним чинником даної розвідки.

Дослідженням урумського фольклору займався О. Гаркавцем. У своїй монографії він визначив складові частини усної народної творчості греків-тюркофонів: 1) древні загальнотюркські казки про тварин; 2) середньовічні загальнотюркські казки-масали; 3) прозові казки східного походження; 4) казки різного походження, засвоєні порівняно нещодавно; 5) старі анекдоти, що розповсюджені серед народів Криму, Кавказу та Малої Азії [1]. Урумські пісні дослідник класифікував по тематиці: масали та велика група історичних, солдатських, побутово-хронікальних, ліричних, розважальних та весільних пісень. На жаль, О. Гаркавець зовсім не торкнувся фольклору греків-румеїв. Всі зібрані матеріали автор надрукував у своїй монографії, єдиний її недолік – фольклор наведений на мові оригіналу без перекладу, що значно ускладнює його вивчення, оскільки людей, які володіють мовою урумів, залишилось дуже мало. На основі польових досліджень певні питання фольклору греків Приазов'я висвітлили у доповідях І. Джола [3], Ю. Кутна [5], Н.Хорош [9].

Враховуючи недостатню вивченість проблеми, метою статті є джерелознавче дослідження фольклорних джерел та визначення їх інформативного потенціалу для реконструкції повсякденного життя грецького населення Приазов'я. Мета передбачає розв'язання таких завдань: класифікувати усні джерела; дослідити їх специфіку;

охарактеризувати їх значення та цінність для дослідження повсякденності приазовських греків.

Усні джерела, що відображають світогляд грецького населення Приазов'я, їх повсякденність та естетичні й етичні ідеали, містять інформацію у вигляді усної традиції, що передається із покоління в покоління. Ці джерела є пам'ятками усної народної творчості, одним із класів словесних (вербальних) джерел.

Фольклор є важливою і невід'ємною частиною культурної спадщини греків. У творах усної творчості глибоко відображені найважливіші особливості реальної дійсності, життєві погляди народу, його менталітет, норми звичаєвого права та багато іншого. Всі усні джерела умовно можна поділити на прозові й поетичні. До прозових творів відносяться казки, замовляння, приказки, прислів'я, загадки. Поетичний масив фольклорних джерел греків Приазов'я складається з різного виду пісень.

Усню народну творчість грецьких переселенців протягом останнього століття активно збирали й досліджували вчені історики, філологи та етнографи. Результатом їх праці є видання значної кількості фольклорних збірників, і в набагато меншій мірі наукових робіт.

Першим здійснив наукову експедицію на землі приазовських греків з метою пошуку писемних пам'яток і зафіксованих усних народних творів професор Одеського університету В. Григорович. Ним були виявлені декілька грецьких та тюркських рукописів, серед яких, крім церковних, є світський кодекс із життєписом Езопа, байками та іншими текстами (загальний обсяг 78 арк.). Цей рукопис перейшов у власність тодішнього німецького генерального консула в Одесі, сходознавця Отто Блау, котрий незабаром опублікував уривки з цього збірника [1, с. 23].

Першим публікатором фольклору греків Приазов'я можна вважати С. Маркова, який шляхом проведення експедиції зібрав досить значну кількість прислів'їв, обрядових та інших видів пісень, що були надруковані в «Заметках о быте греков г. Мариуполя» у збірнику «Мариуполь и его окрестности» [6].

В середовищі грецького населення Приазов'я казки є популярним жанром усної народної творчості. Переходячи із покоління до покоління, вони мало змінювались і виступали своєрідними символами та образами людських моральних цінностей, що отримувала у спадок кожна наступна генерація греків. Казки мають соціальне й виховне навантаження, що дає нам змогу розглядати їх як прояв конкретного історичного світогляду, вираженого у властивій для свого часу образній формі.

Казки грецьких переселенців умовно можна поділити на три групи: казки про тварин, чарівні казки та соціально-побутові казки. Кожні з них мають свою специфіку та джерельні особливості.

В казках про тварин («Кульгава миша», «Теля й козеня» тощо) обстоюється сила й мудрість слабких, відкинутих і приречених, їхня стійкість і витривалість, що ґрунтуються на вірі в добро, на взаємній підтримці й дружбі [1, с. 16].

В чарівних казках зазвичай розповідається про незвичайні, дивні, іноді таємничі і страшні події, а дійство має пригодницький характер. Позитивний герой, долаючи важкі перешкоди, завжди досягає своєї мети або завдяки своїй самовідданій праці отримує заслужену винагороду. Казка завжди має щасливий кінець. В ній зображуються вигадані події та особи, що подані то реалістично, то зі значним відступом від правди. Але не дивлячись на значну роль фантастики, в казках в особливій формі відображається дійсність і розкриваються народні сподівання.

В чарівних казках є багато мотивів, що містять у собі віру в існування «потойбічного світу» і повернення звідти – казки «Кіт вусатий», «Іван – овечий син» тощо. В казковому фольклорі яскраво простежуються покарання, які на думку греків,

отримувала людина на тому світі за гріхи свої: «Кипіти тобі у смолі на тому світі і не врятує тебе ніхто, навіть бідний Лазар, що жаліє усіх, не подасть тобі і ковтка водиці» («Мачуха») [4, с. 68-73]. Вірили греки, що є на світі демони й відьми, які втручалися і впливали на життя людей. Вони досить часто виступають персонажами чарівних казок.

Дослідження казок як одного з видів джерел усної історії свідчить, що греки Приазов'я вірили в долю і вважали, що призначене долею завжди справдиться. Наприклад, у казці «Ашик-гариб» навіть шах Філет змірився з тим, що не бути йому чоловіком Ахча Хизь (коханої Ашик-гаріба). Згідно тексту казки, коли зірвалося весілля шаха Філета, з його уст пролунали наступні слова: «Що приготувала тобі доля, те й отримаєш» [4, с. 23]. У казковому фольклорі молодшому поколінню даються настанови – поважати батьків і відвідувати могили померлих.

Вивчаючи казки греків Приазов'я, можна побачити, що жінка завжди і в усьому повинна була підкорятися чоловікові, який був головою родини. Він навіть мав право побити дружину, а вона не тільки не могла скаржитись на нього, а й навіть суперечити йому. Наприклад, у казці «Чабан» для того, щоб жінка перестала проявляти цікавість щодо чоловічої таємниці, півень порадив йому: «А ти прийди додому, намотай волосся жінки на одну руку, а у другу візьми ханчу й відлупцюй жінку. Так і зробив чабан. І пройшла вся цікавість у жінки. І стали вони жити в любові та радості» [7, с. 264].

Серед казок грецького населення виділяються соціально-побутові, в яких є розмаїття сюжетних ліній, несподівані оригінальні розв'язки («Пастух і багатій», «Дві каблучки», «Юхим та Єлизавета» тощо). Саме соціально-побутові казки дають уявлення про те, як жили греки, чим займалися в повсякденному житті, які заняття вважались більш пристойними тощо.

Для прикладу наведемо казку «Юхим та Єлизавета», що розповідає, які обов'язки вважались суто чоловічими, а які жіночими. Головний герой цієї казки дід Юхим зважив, що домашня робота, яку виконувала його жінка Єлизавета не забирає багато сил і часу, тому вирішив помінятися обов'язками. Бабця поїхала працювати в поле, а у діда на один день було справ не менше, ніж пальців на одній руці, йому необхідно було напекти хліба, збити зі сметани масла, попрати білизну й порозвішувати її на линву, та пильнувати, щоб курчат кіт не з'їв. Але виявилось, що дід не зміг впоратись з жодною справою і Юхим зрозумів, що жіноча справа зовсім нелегка.

Зі змісту казки, можна зробити висновок, що греки з повагою ставилися до хатньої роботи жінки, яка ніколи не закінчувалась. В тексті навіть наведений такий вислів: «Недарма ж мудрі люди кажуть, що раніше сам скінчишся, ніж робота домашня» [4, с. 108].

Червоною ниткою у казках греків проходить тема осудження нестримного потягу до багатства, здобуття грошей будь-якою ціною, бажання розкошувати за рахунок чужої праці, заздрості й жадібності, і виславляються працелюбність, правда, бажання творити добро, любов, повага до батьків.

До прозових усних джерел відносяться замовляння, заклинання та апокрифічні молитви, яким у минулому приписувалася чудодійна сила впливу на людину і довколишній світ. Замовляння й заклинання, як і інші прозові джерела, відбивають міфологічний світогляд греків, їх світосприйняття, і є невід'ємними джерелами з повсякденного життя грецького населення.

Під час перебування в Маріупольському повіті в 1874 р. В. Григорович придбав у грецького знахаря рукописний збірник молитов, що зараз зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки [2, с. 12].

Викликає значний інтерес збірник «Греческие молитвы, заклинания и заговоры из Большой Каракубы», який розкриває релігійні вірування й погляди греків Приазов'я.

Цей рукопис належить Р. Харабадот, з її слів останньою власницею рукопису була мешканка с.Велика Каракуба А. Шелтик, яка й передала їй збірник у 1950-х рр. [2, с. 12]. У 2005 р. цей збірник було опубліковано, крім повного оригінального тексту древнього рукопису, в ньому наведено російський коментований переклад.

Рукопис написано на папері російського виробництва, який випускали на початку XIX ст., але дослідники припускають, що сам текст рукопису було створено наприкінці XVII ст. або на початку XVIII ст., а потім було просто переписано [2, с. 14]. Рукопис двомовний: більша частина написана грецькою мовою, менша – на тюркському діалекті.

Збірник містить значну кількість неканонічних або апокрифічних молитов, які направлені на звільнення від хвороб, заклинання від нечистої сили в різних її подобах, а також різноманітні лікувальні замовляння. Після опрацювання текстів цього збірника можна зробити висновок, що в повсякденному житті греки досить часто використовували обереги. Ними слугували невеликі аркуші паперу, на яких записували в рівній мірі й молитви, і закляття, і замовляння, які потім поміщали в спеціальний маленький ковчег і носили на грудях [2, с. 21].

Згідно текстів збірника, греки вірили, що на світі існує багато істот і нечистих духів, які їм завдавали шкоди. Майже всі негативні надприродні сили представлені жіночими образами. Це Авра, Матка, Стрінгла, Власниця гір, Мигрень, Геллу тощо. Користувачі збірника уявляли, що людині загрожували: Диявол (він же Сатана), злі духи, хвороби, чаклуни й чаклунки, і нарешті просто лихі люди, що зверталися за допомогою до всіх вище перелічених або ті, що самі мали здібності зурочити. З текстів видно, що греки дуже боялися чужої заздрості й пов'язаної з нею порчею та зуроченням. Досить значна кількість молитов призначені для породіль: щоб полегшити пологи, уберегти новонароджених малюків від смерті тощо.

Представлені у збірнику тексти молитов, заклинань та замовлянь дають уявлення про світогляд греків, і спрямовані проти нечистої сили, в якому б образі вона не виступала. Найдовше в народному грецькому побуті збереглися лікувальні замовляння, частина з яких сходять до найдавніших словесних лікувальних формул, що направлені на зцілення хворого.

До комплексу усних джерел можна віднести пареміографію – цикл найкоротших неліричних жанрів, якому властиві стислість і простота. До паремійного фонду греків Приазов'я відносяться приказки і прислів'я, які вирізняються значною змістовністю, мають чітке судження, ясне вираження певної думки, висновки з життєвих спостережень і відбивають суспільні та родинні взаємини переселенців.

Приказки та прислів'я виконують у суспільстві незамінні соціальні та культурні функції, саме в них знаходять своє відображення особливості побутового поведіння населення. У приказках і прислів'ях відображені основи виховання дітей в грецьких родинах, деякі аспекти взаємин чоловіка з дружиною, засуджуються недоліки родинних відносин. Прислів'я греків виховують позитивні ідеали: сміливість, чесність, почуття дружби, ставлять за приклад високоморальну поведінку. Повчання й поради часто подаються у вигляді висміювання негативних рис у людей: «Онун юзне тукрюйлер, а о дый ягмур ягай» – Йому в обличчя плюють, а він каже, що йде дощ (про безсовісну людину), «Сенын юзне копеклер сычай» – На твоє обличчя гадять собаки, а ти не відчуваєш (про безсоромну особу) [7, с. 234].

У прислів'ях та приказках червоною ниткою проходить офіційна точка зору греків, що засуджує багатство, яке дісталось нечесно, в багатьох з них підкреслюється, що матеріальне благополуччя має сенс тільки тоді, коли одержано чесною працею.

Також у прислів'ях знайшла відображення тема основної щоденної праці грецького чоловічого населення – землеробства.

Характерна особливість прислів'їв греків – їх алегоричність. В них пряме значення поєднується з переносним, крім того, багато з них розкривають особливість розподілу праці між чоловіками та жінками, наприклад, «Эрадамын туфеки 40 (хырх тере) патлай, а харынын 1 (бир тере) патлай» - У чоловіків рушниця стріляє сорок разів, а у жінок – один раз (тобто те, що робить чоловік – жінці не під силу) [7, с. 234].

Прислів'я греків служать ясним вираженням певних суджень про реальну дійсність, в яких щось стверджується або заперечується, розкриваються властивості предметів і явищ, тим самим прищеплюють характерні погляди на ці предмети та явища. При цьому більшість прислів'їв не наказують людині жорстко, як потрібно себе вести, а дають їй описи варіантів поведінки. Закріплюючи звичай, прислів'я та приказки виконують три суспільно значущі функції: інституційну (містять норми та правила, які оптимізують поведінку і сприяють виробленню її стереотипів), соціального контролю (виховують соціально схвалювану поведінку), психологічну (свою багатозначністю втішають в складних життєвих ситуаціях) [8].

До поетичних усних джерел відносяться календарно-обрядові пісні: колядки, веснянки, пісні викликання дощу, купальські, весільні. Окреме місце серед цих пісень займають весільні, в яких відображені звичаї греків та обрядовість, пов'язані з весіллям: «Наречена, хна твоя розтерта ...», «... Вона повинна плакати в такі дні!».

Ліричні пісні греків наповнені значною інформацією щодо повсякденності переселенців, вони відображають їх життя, психологію і світогляд. Умовно їх можна розмежувати на наступні тематичні групи: пісні про кохання, про родинне життя й пісні літературного походження.

Головними героями пісень про любов є молоді люди, хлопці й дівчата. Основний зміст цих пісень складають стосунки молодих між собою, їхні думки, почуття та переживання. Є пісні, в яких йдеться про сердечні й ніжні відносини юнака до дівчини. Для вираження любові й ніжності в цих піснях широко вживаються різні емоційні епітети. Але значно повніше в піснях зображені любовні переживання дівчини. Ці пісні показують, що любов простої грекині дуже ніжна, сором'язлива і глибока. У деяких піснях відображено інтимні бажання гречанки:

Якби роздягнутися і притиснутися до твого тіла
Невже це неможливо?
Будуть обговорювати, що це сором
Але якщо б роздягнутися і притиснутися до твого тіла....

Багато пісень проникнуті великим сумом, в них йдеться про розлуку дівчини з милим. Є у греків і жіночі пісні про сімейне життя. Деякі з них проникнуті глибокою печаллю і невтішним горем, оскільки до початку XX ст. дівчат видавали заміж не по любові, а виходячи з матеріальної вигоди. Це явище знайшло відображення в «Пісні про горбатого чоловіка»:

Увечері прийде горбун і приляже на подушки.
Душа моя обіллється кров'ю
Іншим вечором прийде горбун і залізе в мою постіль.
Чому мій батько віддав мене за горбатого віслика?
Нехай тебе, проклятий горбун, забере нечиста сила
І нехай тебе забере чума (пронос) і знищить тебе [7, с. 242].

В піснях про родинне життя висвітлюється негативне ставлення зятя до тещі, озвучуються проблеми, які додавала в повсякденне життя мати жінки. Наприклад, у пісні «Хайнана» співається:

Всюди, всюди твоя рука
І язик, що сіє сварки.
Колись тебе, теща,
Змія вкусить за язик.
Що мені робити з тещею?
Зі сходинок її скинути.
З яким грохотом вона падати буде.
От би побачити це [7, с. 243].

Введення Військового статуту 1874 р., згідно з яким була ліквідована рекрутська повинність і введена загальна військова повинність, відбилося на долі греків. Указом від 15 березня 1874 р. скасовувалася пільга, згідно з якою греки не призивалися до армії. З цього моменту у фольклорі греків з'явилися пісні про нелегку солдатську службу. Всі солдатські пісні проникнуті печаллю і смутком: «Не йди, мій сину, не йди, мій бідний, не змушуй нас плакати ...», «... мама, якщо в цих краях помру я, хто омие мене?»

Серед фольклорних джерел щодо повсякденного життя греків Приазов'я слід виділити частівки – короткі римовані ліричні пісеньки, які створювалися й виконувалися як живий відгук на різноманітні життєві явища, і висловлювали позитивну або негативну оцінку їх. Вони є точним індикатором селянських настроїв. Для частівок характерне виконання багатьох текстів на один наспів. Чимало з них – про любов, але не всі вони веселі, велика частина частівок має сумний зміст.

Таким чином, фольклорні джерела віддзеркалюють буденність переселенців. Кожен з видів усної народної творчості містить різну за об'ємом інформацію та відображає певні сторони життя греків. Досліджуючи усні джерела необхідно дотримуватися загальних засад джерелознавчої критики, водночас урахувуючи їх специфіку.

Казкам грецького населення притаманна певна етнічна своєрідність. При дослідженні повсякденності з кожної групи казок можна почерпнути важливу інформацію побутового, психологічного чи етичного плану, в них відобразились деякі аспекти повсякденних практик, норм, аномалій та представлено ставлення до них греків. Аналіз казок грецького населення Приазов'я свідчить, що греки вірили в долю й існування потойбічного світу, а також були впевнені, що за свої гріхи людина обов'язково буде покарана.

Особливу цінність для дослідження повсякденності греків становлять прозові усні джерела – замовляння, заклинання та апокрифічні молитви. Ці усні джерела розкривають питання масової свідомості й повсякденної поведінки греків. Проаналізувавши значну кількість апокрифічних молитов можна зробити висновок, що більшість з них направлена на звільнення від хвороб та впливу нечистої сили, а також призначені для допомоги породіллям і захисту немовлят від представників потойбічного світу.

У прислів'ях і приказках греків Приазов'я відображається величезна кількість стереотипів поведінки, звичок і навичок, що викликають «автоматичні» реакції людей на життєві ситуації. Вони дозволяють реконструювати набір життєвих цінностей грецького населення, відображають раціональні поведінкові установки греків, наприклад, жити за коштами, засуджують багатство, що дісталось нечесно тощо. Приказки та прислів'я народжувались за певних обставин, віддзеркалюючи психологічні погляди грецького населення. Вони закладали етичний фундамент, що передавався з покоління в покоління й був основою для виховання. Особлива цінність

приказок та прислів'їв обумовлена тим, що вони розкривають стереотипи та ідеали свідомості грецького населення Приазов'я.

Пісні грецького населення мають смислове наповнення й чуттєве відлуння часу, в якому вони були створені. Пісні про кохання та родинне життя розкривають емоційно-чуттєві та інтимні переживання греків, відображають їх радості та страждання, мрії та надії, сприяють розумінню духовної складової повсякденного життя.

Список використаної літератури

1. Гаркавець О.М. Уруми Надазов'я: Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки / О.М. Гаркавець. – Алма-Ата : Український культурний центр, 1999. – 624 с.
2. Греческие молитвы, заклинания и заговоры из Большой Каракубы / вступ. ст., пер., ист.-филол. коммент. и подгот. текста Е. Чернухин. - Донецк : Норд-Пресс, 2005. - 167 с.
3. Джола І. Пісенний фольклор греків Маріупольщини: традиції і сучасність / І. Джола // Україна–Греція. Історія та сучасність : матер. II міжнар. наук. конф., м. Київ, 22-24 лют. 1995 р. – К., 1995. – С. 140–141.
4. Казки греків Приазов'я. Румейською та українською мовами / упор. Л. Н. Кір'яков, перекл. А. Д. Андрєєва. – Донецьк: Донбас, 2007. – 280 с.
5. Кутна Ю. Казки греків-румеїв у контексті загальної казкової традиції / Ю. Кутна // Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст. : матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 21-23 трав. 2007 р. – Маріуполь, 2007. – С. 176-178.
6. Марков И. С. Заметки о быте греков г. Мариуполя / И. С. Марков // Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1892. – С. 406-438.
7. Романцов В. Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование / В. Романцов, Г. Наметченко, С. Арабаджи. – Мариуполь: ПАО «ММК имени Ильича», 2010. – 328 с.
8. Ростовцева Л. И. Поведение потребителей в пословицах и поговорках [Электронный ресурс] / Л. И. Ростовцева // Социологические исследования. – 2004. - № 4. – С. 91-93. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/367/786/1219/013.ROSTOVTSOVA.pdf>
9. Хорош Н. Обрядные песни («колядки») в фольклоре греков Приазовья / Н. Хорош // Україна–Греція. Історія та сучасність : матер. II міжнар. наук. конф., м. Київ, 22-24 лют. 1995 р. – К., 1995. – С. 162–164.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2013 р.

S. Arabadzhy

REPRESENTATION OF THE GREEKS OF AZOV EVERYDAY LIFE IN FOLKLORE SOURCES

The article reviews folklore sources as medium of information on Azov Greek population's everyday life and analyzes their informative capacity. Verbal sources representing Azov Greeks' world-view, their aesthetic and ethic ideals contain information in the form of verbal tradition handed down from generation to generation. These sources are the artifacts of folklore, they are one of the classes of verbal sources.

It has been determined that folklore is a significant and integral part of the Greeks' cultural heritage. The folklore works vividly depict the most significant features of the realities of life, ethnic outlooks on life, folk mentality, rules of traditional law and many others. All the verbal sources may be conditionally divided into prosaic and poetic ones. Fairy-tales, charms, sayings, proverbs and puzzles refer to prosaic works. The poetic body of Azov Greeks folklore sources is made up of songs of various kinds.

The fairy-tales of the Greek migrants can be conditionally divided into three groups: fairy-tales about animals, wonder stories and social fairy-tales. All these have their distinguishing features and source distinctions. As the analysis of fairy-tales indicates, the Greeks of Azov believed in fate and considered that everything destined was to happen. While examining fairy-tales one may see that a woman always and in everything ought to be obedient to a man who was the head of the family. Social fairy-tales give an idea of the Greeks' life, their everyday activities, of which activities considered to be more respectable and so forth.

The prosaic verbal sources that are charms, spells and apocryphal prayers are of major value for Greeks' everyday life analysis. They throw light on the issues of public consciousness and everyday behavior of the Greeks. On analyzing a number of apocryphal prayers we can draw the conclusion that the majority of them aim at abolition of illnesses and evil spirits influence and are intended for lying-in women assistance and as well as for protecting infants against afterworld representatives.

The Greeks of Azov's proverbs and sayings image a great number of behavioral stereotypes, customs and skills that cause "automatic" responses of people to real-life situations. They allow modelling the set of life values of the Greek population and represent Greeks' rational behavioral mindsets. Proverbs and sayings reflecting psychological views of Greek population came into being under certain circumstances. They laid the ethic foundation handed down from generation to generation which became the basis for upbringing. The major value of proverbs and sayings is determined by the fact they throw light on the stereotypes and ideals of consciousness of Azov Greek population.

Greek songs are sense bearing and contain sensual echo of the time they were composed. The songs of love and family life reveal emotional-sensual and intimate feelings of the Greeks, represent their joy and sorrow, dreams and hopes, facilitate comprehension of everyday life spiritual constituent.

Key words: sources, folklore, Greeks of Azov, everyday life.

УДК 94:323.11(477.6)"1943/1982"

І.І. Баликін

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ (1943-1982 рр.)

Стаття присвячена характеристиці етнонаціонального складу Донбасу протягом 1943-1982 рр. Автор дослідив національний склад населення Луганської та Донецької областей, кількісні та якісні зміни в ньому, виокремив показники Донбасу в контексті УРСР та СРСР. Автор доводить, що політика створення «радянського народу», через русифікацію населення усього СРСР була цілком успішною.

Ключові слова: національний склад населення, Донбас, національна політика радянської влади.

Важливу роль у характеристиці суспільства займають демографічні та етносоціальні процеси. Донбас завжди був багатонаціональним регіоном. Тому вивчення динаміки чисельності населення, його етнічного складу є важливими для усвідомлення специфіки реалізації національної політики у цьому регіоні.

Чималий внесок у дослідження етнічного складу 1943-1982 рр. в УСРР зробив український (радянський) демограф В.І. Наулко [1] [2] [3] [4], соціолог В.Б. Євтух [5]. При вивченні даної проблеми особливо значущими є праці дослідників діаспори, зокрема, історика і географа В.М. Кубійовича [6], сучасного демографа С.М. Чорного [7] [8].

Для нашого дослідження досить інформативною є робота української вченої Г.М. Панчук, яка дослідила зміни в складі населення Донецької області протягом 1959-1989 рр. [9].

Загалом, історії основних етнічних груп Донбасу у вітчизняній історіографії приділялося багато уваги як за радянської доби, так і зараз. Написано чимало наукових праць, що інформують із питань історії заселення [10] [11] [12] [13] [14] [15] [16], особливостей їх географічного розміщення [17] [18] [19] [20], визначальних рис їхнього етнокультурного розвитку [21] [22] [23] [24] тощо.

Також для нашого дослідження є важливою публікація Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України «Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти», у якій характеризуються всі основні моменти Всесоюзних переписів населення 1959, 1970 та 1979 рр. [25].

Статистичні дані переписів 1959, 1970, 1979 рр. є основним джерелом для аналізу динаміки етнодемографічної структури населення Сталінської та Ворошиловградської областей.

Проте, щоб отримати вичерпну інформацію, необхідно залучення архівних статистичних даних. Для вивчення національного складу Донбасу 1943-1991 рр. дослідник використовував матеріали Донецького та Луганського обласних державних архівів.

Метою дослідження є охарактеризувати етнонаціональний склад Донбасу протягом 1943-1982 рр. Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1943-1982 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена визволенням території Донбасу радянськими військами від нацистських окупантів, верхня – смертю Л.І. Брежнєва у 1982 р.

Характеризуючи національний склад населення Донбасу, дослідник виділив найбільш чисельні етноси: українці, росіяни, греки, білоруси, євреї, татари, молдавани, поляки, болгари, вірмени, німці, цигани, мордвини, грузини, литовці. Інші національності складають менше 0,05% від загальної чисельності населення обох областей.

Роки між визволенням Донбасу та першим повоєнним переписом населення є найважчими для вивчення національного складу. По-перше, останній довоєнний перепис був проведений у 1939 р. Його дані не заслуговують уваги як достовірне джерело, оскільки вони були спотворені тогочасною владою через соціально-політичні причини.

По-друге, ці 16 років були важким відбудовчим періодом для економіки. На відновлювальні роботи підприємств завозилися працівники зі всього Радянського Союзу, що істотно змінювало певні демографічні показники регіону. І по третє, радянське керівництво бажало «підправити» демографічну ситуацію, яка була наслідком як Великої Вітчизняної війни, так і попередньої національної політики.

Отже, реальну ситуацію у демографічній сфері можна побачити з матеріалів Центрального статистичного управління, які були складені на основі даних Всесоюзного перепису населення 15-22 січня 1959 р. Одразу ж після Другої світової війни більшість європейських країн провели переписи населення. Основними причинами такої затяжної перерви після перепису 1939 р. були фінансові труднощі, а

також небажання керівництва країн показати дійсні масштаби людських втрат, оскільки довоєнна чисельність населення була відновлена лише у 1955 р. завдяки відносно великому рівню народжуваності. [25, с. 70] За попередній період після 1939 р. відбулися значні зміни в кількості й складі населення. Багато людей загинуло під час Великої Вітчизняної війни. За 20 років піросло нове покоління, змінилися кордони СРСР. Наприкінці 1939 р. відбулося об'єднання західних українських земель, Закарпатської України з Радянською Україною, Західної Білорусії з Радянською Білорусією. У 1940 р. до складу Радянського Союзу була приєднана Литовська, Латвійська й Естонська республіки, в 1944 р. – Тувинська народна республіка. У 1940 р. була утворена Молдавська союзна республіка. Усе це привело до значних змін у складі населення.

Підсумки перепису населення 1959 р. були опубліковані в 16 томах: перший том по СРСР і 15 томів по кожній із союзних республік, до УРСР (як і до кожної з республік) має відношення тільки один том і окремий збірник для службового користування [26]. Ці публікації викликали інтерес до проблем населення і дали новий поштовх до розвитку демографічних досліджень в 1960-1970-х рр. Цьому сприяли і серйозні зміни в тенденціях демографічних процесів та міграції населення [25, с. 76].

Згідно даним цього перепису в СРСР проживало 208.826.650 людей. Частка УРСР складала трохи більше 20%, а саме 41.869.046 ос. [27]. З початку індустріалізації Донбасу він став одним із найбільш заселених регіонів Української РСР. У 1959 р. тут проживало 6.714.220 ос. – трохи більше 16% від населення УРСР [28]. У свою чергу Сталінська область включала 63,5% [29], а Ворошиловградська – 36,5% [30] населення Донбасу. Тож якою була національна складова цих областей, Донбасу в цілому та співвідношення з УРСР та СРСР?

У 1959 р. у Ворошиловградській області проживало 2.452.172 ос. Найчисельнішою національністю цієї області згідно перепису населення 1959 р. були українці. Вони складали майже 58% населення області. Другими за кількістю були росіяни – 38,7%. Далі білоруси – 1%, євреї – 0,6%, татари – 0,5%, молдовани і поляки – по 0,2%, болгари, вірмени, цигани, чуваші, мордвини, литовці, греки, німці, грузини – усі приблизно становили 0,1% від населення області. Інші національності мали доволі незначне представництво. Загалом вони налічували 8.353 ос., це складало 0,3% від усього населення Ворошиловградської області [30].

Сталінська область переважала Ворошиловградську за кількістю населення. Тут проживало 4.262.048 ос. Найбільшою за кількістю національністю так само були українці. Вони налічували 2.368.120 ос. Це відповідало 55,7% населення області. Другими за кількістю були росіяни – складали 37,6%. Третіми за кількістю були греки – 2,2 % населення області. Далі розподілення було наступним: білоруси – 1,5%, євреї – 1%, татари – 0,6%, молдовани – 0,3%, болгари – 0,2%, вірмени, поляки, німці, грузини, мордва, литовці, цигани, чуваші – 0,1%. Інші національності мали доволі незначне представництво: загалом вони налічували 16130 ос., а це – 0,4% від усього населення Сталінської області [31].

Об'єднавши вищезазначені дані можна скласти карту найчисельніших національностей Донбасу. Загальна кількість населення Донбасу у 1959 р. була 6.714.220 ос. Це складало 16% від усього населення Української РСР. Стосовно кількісних показників національностей: українці налічували 3.784.427 ос. – 56,4% від населення Донбасу, росіяни – 2.551.284 (38%), греки – 94.453 (1,4%), білоруси – 89.160 (1,3%), євреї – 56.440 (0,8%), татари – 37.110 (0,6%), молдавани – 17.506 (0,3%), поляки – 13.406 (0,2%), болгари – 13.182 (0,2%), вірмени – 8.138 (0,1%), німці – 4.757 (0,1%),

цигани – 4.157 (0,1%), мордва – 4.124 (0,1%), грузини – 4.118 (0,1%), литовці – 3.905 (0,1%), чуваші – 3.552 (0,1%).

Цікавим для нашого дослідження є відсоток конкретної національності, яка проживала в Донбасі, від цієї ж національності загалом в УРСР. Покажемо те що 90,5% греків Української РСР згідно першого повоєнного перепису проживало саме в Донбасі. 60,5% татар УРСР мешкало на території Сталінської та Ворошиловградської областей. У Донбасі проживало 47,4% лезгинів, 43,9% литовців, 39,8% чувашів, 39,2% удмуртів, 38,5% марійців, 37% башкирів, 36,2% мордвин, 36% росіян, 36% грузин, 33,8% осетин, 33,2% азербайджанців, 30,7% білорусів, 29% вірмен, 26% латишів, 24,3% казахів, 20,5% німців, 19,1% узбеків, 18,5% циганів, 18,2% естонців, які проживали на території Української РСР. Стосовно таких національностей як китайці, комі та лакці, важко зробити такі обчислення, оскільки дані неповні. Але тільки комі Сталінської області становили 10,7% комі республіки, лакці Ворошиловградської області – 34,8%, китайці – 18,8%, туркмени – 15,4%.

Щодо українців – то їх проживало тут 11,8% від УРСР.

Покажемо є також те, що національності, які є одними з найчисельніших в регіоні становили незначну частку їх представництва в Українській РСР. До таких ми можемо віднести: молдован – 7,2%, євреїв – 6,7%, болгар – 6%, поляків – 3,7%.

Наступний перепис населення відбувся через 11 років – 15 січня 1970 р. Спочатку він планувався на 1969 р., але неготовність технічних засобів обробки підсумків перепису стала основною причиною перенесення його на 1970 р. Підсумки цього перепису населення були опубліковані у 7 томах у 1972-1973 рр., але етнічної проблематики стосується лише один з них [32].

У СРСР у 1970 р. проживало 241.720.134 ос. [33] Частка УРСР складала 19,5%, а саме 47.126.517 ос. [34]. У 1970 р. на території Донбасу проживало 4.103.479 ос., що становило трохи більше 11,6% від населення УРСР. У свою чергу Сталінська область включала 64% [35], а Ворошиловградська – 36% [36] населення Донбасу.

У 1970 р. у Ворошиловградській області проживало 2.750.566 ос. Найчисельнішою національністю цієї області згідно перепису населення 1970 р. були українці. Вони налічували 1.506.585 ос. і складали 54,8% населення області. Другими за кількістю були росіяни – майже 42% населення області. Третіми за чисельністю були білоруси – 1,3% населення області. Інші національності мали таку частку: татари і євреї – по 0,5%, молдовани і поляки – по 0,2%, цигани – 0,1%. Оскільки інші національності мали доволі незначне представництво вони не увійшли у перелік Розподілу населення за національністю, рідній та другій мові СРСР, якими вільно володіє населення. Вони налічували 34.214 ос., це складало 1,24% від усього населення Ворошиловградської області [36].

У Сталінській області проживало 4.891.979 ос. Найбільшою за кількістю національністю тут так само були українці. Вони налічували 2.596.894 ос. Це відповідало 53% населення області. Другими за кількістю були росіяни – майже 41%. Третіми за кількістю були греки – 1,9% населення області. Далі білоруси – 1,6%, євреї – 0,8%, татари – 0,6%, молдовани, поляки та болгар – по 0,2%, вірмени – 0,1%. Інші національності не увійшли у поіменний список даних перепису. Загалом вони налічували 35.319, це складало 0,7% від усього населення Сталінської області [37].

Об'єднавши ці дані можна виділити найчисельніші національності Донбасу. Загальна кількість населення Донбасу у 1970 р. була 7.642.545 ос. Це складало 16,2% від усього населення Української РСР. Стосовно кількісних показників національностей ми зробили такі підрахунки: українці налічували 4.103.479 ос. – 53,7% від населення Донбасу, росіяни – 3.135.551 (41%), білоруси – 113.944 (1,5%), євреї –

52.527 (0,7%), татари – 39.503 (0,5%), молдавани – 16.468 (0,2%), поляки – 13.180 (0,2%). Стосовно таких національностей як греки, вірмени, болгари та цигани нам важко зробити такі обчислення, оскільки дані неповні. Але тільки греки Сталінської області становили 1,2% греків, вірмени – 0,1%, болгари – 0,1%, а цигани Ворошиловградської області – 0,04% усього регіону.

Наступний показник, який ми розглядаємо, це відсоток конкретної національності, яка проживала в Донбасі, від цієї ж національності загалом в УРСР. Показовим є те, що майже 88% греків Української РСР згідно перепису населення 1970 р. проживало саме в Донбасі. 51,8% татар УРСР мешкало на території Сталінської та Ворошиловградської областей. У Донбасі проживало 34,4% росіян, 29,5% білорусів, майже 18,5% вірмен, 6,8% євреїв, 6,2% молдован, 4,5% поляків, 10% циганів, майже 3,5% болгар, які проживали на території Української РСР.

Стосовно українців, то їх проживало тут 11,6% від УРСР.

Через 9 років після перепису населення 1970 р. був проведений черговий перепис населення СРСР. Критичною датою цього перепису було визначене 17 січня 1979 р. За підсумками цього перепису було підготовлено 20 томів публікацій: перший том – перша публікація і 19 томів – за остаточними даними [38].

У СРСР у 1979 р. проживало 262.084.654 ос. [39]. На УРСР припадало 18,9%, а саме 49.609.333 ос. [40]. У 1979 р. на території Донбасу проживало 7.937.906 ос., що становило рівно 16% від населення УРСР. У свою чергу Сталінська область включала 64,9% [41], а Ворошиловградська – 35,1% [42] населення Донбасу.

У 1979 р. у Ворошиловградській області проживало 2.787.623 ос. Найчисельнішою національністю цієї області згідно перепису населення 1979 р. були українці. Вони налічували 1.422.715 ос. і складали 52,8% населення області. Другими за кількістю були росіяни. Вони налічували 12.22.037 ос. Це відповідає 43,8% населення області. Третіми за чисельністю були білоруси – 1,2% населення області. Наступними були татари і євреї – по 0,4%, молдовани та поляки – по 0,2%, вірмени, цигани, болгари, чуваші, німці, мордвини, греки, азербайджанці – усі приблизно по 0,1%. Оскільки інші національності мали доволі незначне представництво вони не увійшли у перелік Розподілу населення за національністю та рідній мові (Таблиця 9с). Вони налічували 9.776 ос., це складало 0,4% від усього населення Ворошиловградської області [43].

У Сталінській області проживало 5.150.283 ос. Найбільшою за кількістю національністю тут традиційно були українці. Вони налічували 2.622.553 ос. Це відповідало 50,9% населення області. Другими за кількістю були росіяни. Вони налічували 2.225.398 ос. і складали 43,2%. Третіми за кількістю були греки – 1,8 % населення області. Наступними були білоруси – 1,5%, далі євреї – 0,7%, татари – 0,5%, молдовани, поляки та болгари – по 0,2%, вірмени, німці, цигани, азербайджанці, мордвини, грузини та чуваші – приблизно по 0,1%. Інші національності не увійшли у Таблицю 9с. Загалом вони налічували 19.089, це складало 0,4% від усього населення Сталінської області [44].

Об'єднавши дані, які були зазначені вище, ми можемо виділити найчисельніші національності Донбасу. Загальна кількість населення Донбасу у 1979 р. була 7.937.906 ос. Це складало рівно 16% від усього населення Української РСР. Стосовно кількісних показників національностей ми зробили такі підрахунки: українці налічували 4.095.268 ос. – 51,6% від населення Донбасу, росіяни – 3.447.435 (43,4%), білоруси – 109.368 (1,4%), греки – 91.930 (1,2%), євреї – 46.057 (0,6%), татари – 38.423 (0,5%), молдавани – 17.727 (0,2%), поляки – 12.301 (0,2%), болгари – 10.070 (0,1%), вірмени – 9.801 (0,1%), цигани – 7.377 (0,1%), німці – 7.332 (0,1%), чуваші – 4.862 (0,1%), мордвини – 4.439 (0,1%), азербайджанці – 4.045 (0,1%), грузини – 3.941 (0,1%). Стосовно таких

національностей як греки, болгари нам важко зробити такі обчислення, оскільки дані неповні. Але тільки греки Сталінської області становили 1,1% греків, болгари – 0,1% Донбасу.

Далі вивчимо відсоток конкретної національності, яка проживала в Донбасі, від цієї ж національності загалом в УРСР. Показовим є те що 88,3% греків Української РСР згідно перепису населення 1970 р. проживало саме в Донбасі. 45,7% татар УРСР мешкало на території Сталінської та Ворошиловградської областей. У Донбасі проживало 32,9% росіян, 26,9% білорусів, 25,4% вірмен, 21,4% циганів, які проживали на території Української РСР.

Стосовно українців, то їх проживало тут згідно перепису 1979 р. 11,2% від УРСР.

Показовим є також те, що національності, які традиційно є одними з найчисельніших у Донбасі становили незначну частку їх представництва в Українській РСР. До таких ми можемо віднести: молдован – 6%, євреїв – 7,3%, болгар – 4,2%, поляків – 4,8%.

Отже, ми можемо зробити висновок, що найчисельніші національності: українці, греки, євреї, татари, грузини, литовці, болгари, поляки, – з кожним переписом втрачали свою частку, а росіяни, азербайджанці, німці, чуваші примножували свою кількість та частку у населенні Донбасу. Проте ці показники мали значні зміни тільки щодо українців та росіян: -4,8% та +5,4%. Стосовно інших національностей – коливання були в діапазоні десятих відсотка. Щодо білорусів, молдован, вірмен, мордвин, циган – то вони істотно не змінили своєї частки у населенні регіону.

За цей період відбувся ряд змін у національному складі Донбасу. Однією із найпомітніших змін було те, що серед національних груп областей відбулося не лише збільшення чисельності росіян, але й зростання їх питомої ваги.

Після вчиненого окупантами голокосту скоротилася не тільки кількість євреїв загалом по областях України, а й частка серед населення.

Росіяни стали другою за кількістю національністю по всіх областях (за виключенням Закарпатської, де другими були угорці), а у Криму вони були першими. У Донецькій та Луганській областях відбулося значне падіння частки українців. Їхня кількість зростала, але процентна частка знижувалась. Причиною цього був низький приріст українського населення у порівнянні з іншими національностями.

Другими за чисельністю в Донбасі були росіяни, при чому їхня чисельність разом з питомою вагою невідмінно зростали. Така тенденція була наслідком кількох причин: по-перше, у післявоєнні роки до Донбасу приїжджало багато людей на відновлення економіки, особливо з областей РФ; по-друге, недостовірність свідчень опитуваних під час переписів населення через глобальну русифікацію, особливо в 1960-70 рр., оскільки було «вигідно» за документами бути росіянином; по-третє, через створення «радянського народу» та розширення сфери вживання російської мови в УРСР, як і в цілому в СРСР, російська мова витісняла інші мови.

Значна частка росіян згідно переписів населення фактично не була цієї національності за етнічним походженням. Отже, переписи населення фіксували деформований склад населення, а саме результати національної політики радянської влади. Таким чином, можемо зробити висновок, що політика створення «радянського народу», через русифікацію населення усього СРСР була цілком успішною.

Список використаної літератури

1. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР : Статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К., 1965.
2. Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине / В. І. Наулко. – К., 1975.
3. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. – К., 1998.

4. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / за ред. В. І. Наулка. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 423 с.
5. Етнонаціональна структура українського суспільства : довід. / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та ін.; наук. ред. К. М. Тищенко. – К. : Наукова думка, 2004 . – 343 с.
6. Кубійович В. Національний склад населення Радянської України в світлі советських переписів з 17.12.1926 і 15.1.1959 / В. Кубійович. - Париж, 1962. – С. 16.
7. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі : довід. / С. Чорний. – К. : НВП "Картографія", 2001. – 86 с.
8. Чорний С. Українці в Євразії: Чисельність і розміщення за переписами 1897-1990 рр. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2002. – 181 с.
9. Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959- 1989 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Галина Миколаївна Панчук; Донецький держ. ун-т. - Донецьк, 2000. - 185 с.
10. Боєчко В. Молдавани в Україні / В. Боєчко // Віче. – 1993. – № 3. – С.100–111.
11. Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К. : Інтел, 1994. – 182 с.
12. Єременко Т. Поляки в Україні / Т. Єременко, Б. Чирко, О. Калакура // Віче. – 1993. – №2. – С.119-130.
13. Комаренко Т. Вірмени в Україні / Т. Комаренко // Українська діаспора. – 1994. – № 6. – С.155–169.
14. Мигович І. Угорці в Україні / І. Мигович, І. Грінчак // Віче. – 1998. – № 7. – С.143–153.
15. Гончаров В. В. Чисельність єврейського населення Донбасу / В. В. Гончаров, голов. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 2000. – Кн. 8. – С. 239-247.
16. Державна політика стосовно циганського населення на українських землях // Етніческие сообщества Украины: история, современность, будущее: сб. ст. / під ред. А.А.Дингеса, С.Ю.Кузнецової. – Донецьк: Апекс, 2006. - С. 159 – 226.
17. Кабузан В. М. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення / В. М. Кабузан, В. І. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С.56–68.
18. Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20-30 рр. ХХ ст.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Г. Малярчук, Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 310 арк.
19. Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20-30-ті роки ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олена Юріївна Сучкова, Донецький національний ун-т. - Донецьк, 2005.
20. Обидьєнова О.В. Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки ХХ століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Обидьєнова, Донецький держ. ун-т. - Донецьк, 2000. - 243 с..
21. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денаціоналізація / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 1998. - №6. – С. 22-36.
22. Агафонова І. Історія і культура національних меншин як об'єкт наукового дослідження / І. Агафонова // Відродження. – 1993. – №9. – С.11–13.
23. Склад В. М. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр. Етномовні наслідки російщення : монографія / В. М. Склад. – К.: Просвіта, 2008. – 392 с.
24. Альтер М. Полтора века спустя в содружестве народов Донеччины. Страницы истории евреев в регионе / М. Альтер // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура: сб. – Донецк : ДонГУ, 2000. – С. 37-44

25. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / наук. ред.: І.Ф. Кураса, С.І. Пирожкова. - К.: ВЦ Держкомстату України, 2004. - 358 с.
  26. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963. – 210 с. ; Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 р. по Українській РСР: стат. зб. – К., 1961. – 87 с.
  27. Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 3, спр. 3382, арк. 67.
  28. Там само, арк. 71.
  29. Там само, оп. 1 доп., спр. 622, арк. 14.
  30. Державний архів Луганської області ф. Р-2519, оп. 14, спр. 71, арк. 256.
  31. Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 622, арк. 2.
  32. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. В. 7-ми т. Т. 4 : Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краёв, областей и национальных округов. – М., 1972.
  33. Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2322, арк. 6-7.
  34. Там само, спр. 2323, арк. 3.
  35. Там само, арк. 15.
  36. Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 133, арк. 16.
  37. Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 1 доп., спр. 2323, арк. 15.
  38. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. – Т. 4. – Ч. 2. – Кн. 1-3. – М., 1989.
  39. Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 7, спр. 2048, арк. 4-9.
  40. Там само, спр. 2049, арк. 2.
  41. Там само, арк. 15.
  42. Державний архів Луганської області, ф. Р-2519, оп. 14, спр. 258, арк. 24.
  43. Там само, спр. 261, арк. 16-18.
  44. Державний архів Донецької області, ф. Р-4249, оп. 7, спр. 2107, арк. 16-19.
- Стаття надійшла до редакції 10.11.2013 р.

I. Balykin

**GENERAL DESCRIPTION OF ETHNICAL COMPOSITION OF DONBASS
(1943-1982 years)**

The article is devoted to the national composition of Donbass region during 1943-1982 years. The author studied the ethnic composition of Voroshilovgrad (1958-1970 years – Lugansk) and Stalin (1961 – Donetsk) Oblasts, quantitative and qualitative changes in it, identified indicators of Donbas in the context of the Ukrainian SSR and the USSR.

Demographic and ethno-social processes hold important role in the characterization of society. Donbas has always been a multinational region. Therefore, the study of population dynamics and its ethnic composition are important for understanding the specifics of the implementation of national policies in the region.

The chronological framework of the study covers the period of 1943-1982 years. The lower chronological limit is due to liberation of Donbas by Soviet troops from Nazi invaders. The upper limit is determined by 1982, the death of L. Brezhnev.

The researcher identified the most numerous ethnic groups while characterizing the ethnic composition of Donbass. The list includes Ukrainians, Russians, Greeks, Belarusians, Jews, Tatars, Moldovans, Poles, Bulgarians, Armenians, Germans, Gypsies, Mordvins, Georgians, Lithuanians. Other ethnic groups accounted less than 0.05% of the total population of both Oblasts.

The article presents the USSR population censuses data on the ethnic composition of Stalin and Voroshilovgrad Oblasts in the context of Donbas, the Ukrainian SSR and the USSR.

We can conclude that such numerous nationalities as Ukrainians, Greeks, Jews, Tatars, Georgians, Lithuanians, Bulgarians, Poles with each census were losing their share, and Russians, Azeris, Germans, Chuvashs multiply their numbers and proportions of the population in Donbass. These indicators had relatively significant changes only for Ukrainians and Russians: -4.8% and 5.4%. Regarding other nationalities the fluctuations were in the range of tenths of a percent. Belarusians, Moldovans, Armenians, Mordvins, Gypsies did not significantly changed their share in the population of the region.

During this period a number of changes in the ethnic composition of Donbass had happened. One of the most noticeable changes was that among ethnic groups took place not only increase of number of Russians, but also increase of their share.

Not only the number of Jews in the whole in Oblasts of Ukraine, but also their proportion of the population reduced after the Holocaust committed by the invaders.

Russians became the second largest nationality in all Oblasts (except Transcarpathian where Hungarians were the second), and in Crimea they were the first. In Donetsk and Lugansk Oblasts was a significant drop in the share of the Ukrainian population. Their numbers grew, but the percentage declined. The reason for this was the low growth of the Ukrainian population in comparison with other nationalities.

As already mentioned, Russians were second most populous in Donbass, and their number along with a share steadily increased. Such tendency was caused by:

1. Many people come for economic reconstruction in the postwar years to Donbass, especially from the regions of the Russian Federation;

2. The unreliability of indications of the respondents in population censuses due to global Russification particularly in 1960-1970 years, as it was "profitable" to be Russian in documents;

3. Through the creation of the "Soviet people" and expanding the scope of the Russian language in the Ukrainian SSR as in general in the USSR, Russian language displaced other languages.

A significant proportion of Russians, according to the censuses, was not in fact this nationality by ethnic origin. So the population census recorded a deformed structure of the population, namely the results of national policy of the Soviet government. The author proves that the policy of creating "Soviet people" through the Russification of the population was quite successful.

Keywords: *ethnic composition of the population, national policy of the Soviet government, Donbas.*

УДК 930:94(497.1)''1920/1930''(045)

Т. Белякова

К ВОПРОСУ О ВЛИЯНИИ РЕЛИГИОЗНОГО ФАКТОРА НА НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ В МЕЖВОЕННОЙ ЮГОСЛАВИИ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В этой статье рассматриваются различные аспекты историографии, касающиеся вопроса о роли религии в Югославии в период между двумя мировыми войнами в формировании национальной идентичности народов Югославии. Интерес к этой теме связан с историческими событиями в течение последних тридцати лет, а

конкретнее с войной, которая сопровождала распад социалистической Югославии. Ситуация в 1920-1930-х годах была не так глубоко изучена зарубежными учеными, хотя конфликт, связанный с проблемой конкордата с Ватиканом в этот период, по мнению некоторых бывших югославских историков, а также западных исследований, таких как П.С. Рамет, сильно повлияла на отношения между сербами и хорватами во время Второй мировой войны через механизмы обращения к религиозному фактору и идеи конфронтации между православием и католицизмом во время конфликта. Другим важным аспектом в историографии на основе изучения идеологических схем и на основе исторического и конфессионального фона в 1930-е, который имеет дело с вопросом «сакрализации нации и национализацией религии» сербских духовных лидеров (Klaus Vuchetich). Важность изучения этого периода связана с необходимостью узнать больше об использовании религиозного фактора для построения и формирования национальной идентичности, а также об управлении межрелигиозными и межнациональными конфликтами на основе исторических мифов, смешанных с «религиозными компонентами». Без знания истории двадцатого века и формирования национальных конструкций в Югославии, современные ученые часто передают представления и объяснения событий во время последних югославских войн на целую историю Балкан и обвиняют саму религию в создании националистов (например, сербское православие) или более агрессивных (например, боснийский ислам).

Ключевые слова: Югославия, историография, сербское православие, боснийский ислам.

Особенностью балканского региона на протяжении многих веков было сосуществование различных религиозных и конфессиональных традиций на сравнительно небольшом пространстве. К сожалению, за последние десятилетия возникшая необходимость в изучении проблемы роли религиозного фактора в формировании национального самосознания связана не с исторически сложившемся плюрализмом религиозных обычаев на Балканах, а, безусловно, с событиями военного конфликта, сопровождавшего распад социалистической Югославии, которые в отечественной историографии характеризуются как «югославский кризис», а в национальных и западных историографиях как война, гражданская война и даже отечественная война («domovinski rat» – в хорватской историографии и СМИ). Многочисленные спекуляции со стороны национальных и духовных лидеров по национальному вопросу и подчеркивание роли религиозного фактора, стали причиной того, чтобы многие европейские историки-балканисты, специалисты по истории религии и теологи (с различным конфессиональным бэкграундом) обратились к вопросу о роли религиозного фактора в событиях, с тем чтобы разработать концепцию выхода из конфликта, сопровождавшегося всплеском агрессивного национализма и спекулятивных характеристик конфликта как «религиозной войны». Особую роль в этом вопросе играли немецкие историки и теологи, всерьез изучавшие эту проблему и организовавшие переговоры между духовными лидерами стран бывшей Югославии [1].

Основные проблемы, возникающие при исследовании вопроса о роли религии в формировании национального самосознания, связаны, как ни странно, именно с актуальностью этого вопроса, то есть подчеркивания важности религиозного фактора при распаде Югославии и его функции в современном национализме. Соответственно, основные недостатки в интерпретации связаны, прежде всего, со следующими аспектами:

1. Переносом представлений о современном национализме и этно-национализме у югославянских народов и функции религиозного фактора в нем на весь период истории

развития наций. К числу таких концепций относятся широко распространенные в СМИ и научных работах схемы: Балканы – как специфический регион, исторически не вполне принадлежащий к европейскому культурному пространству в первую очередь в связи с особенностями межнациональных взаимоотношений и нестабильности государственных объединений (термин балканизация) [2]. В отношении религиозного фактора это формулируется следующим образом: «В Юго-восточной Европе взаимоотношения государства и церкви отличаются от западноевропейских преимущественно националистическим дискурсом религиозных лидеров и частым обращением к политическим и историческим мифам» [3, с. 288].

2. Недооценка или переоценка роли фактора традиционализма в религии и следовательно этничности, нации. Недостаточно учитывается концепция традиционной и искусственно сформированной «исторической памяти», при этом идеологические конструкты с использованием религиозного субстрата часто интерпретируются как особенности религий или этническая предрасположенность к религиозному национализму у балканских народов [4].

Можно выделить три основных направления в западной историографии о роли религии в формировании югославянских наций по хронологическому принципу: 1. Изучение роли религии у балканских народов в период существования империй – Османской и империи Габсбургов, особая роль религии для этнического самоопределения балканских народов, связанная с турецкой системой миллетов, в свою очередь, отразившаяся на гипертрофированной роли религии в период формирования наций в 19 – начале 20 в. (Наиболее важными работами в этой сфере являются публикации Э. Сутнера, Н. Пантасопулоса) [5]. 2. Анализ религиозной и национальной политики в королевской и социалистической Югославии 20 в. Основные вопросы связаны с конфликтом между Католической Церковью в Хорватии и Словении и Сербской Православной церковью, в 20-30-е гг., особо ярко проявившемся в споре о конкордате, религиозной ситуации в эпоху существования НГХ и церковной политики А. Павелича, и исследование национальной и религиозной политики (часто неразделяемой) в СФРЮ под руководством И.-Б. Тито (в первую очередь, по вопросу создания Македонской православной церкви в 1967 г. и признания религиозно-этнического самоопределения «мусульмане» как «национальное» на территории республики Босния и Герцеговина) [6]. 3. Исследование религиозно-национальных идеологем в годы последней войны на территории Югославии и религиозной ситуации в пост-коммунистической Югославии, в первую очередь в рамках концепции Э. Хобсбаума „implemented tradition“ [7].

Характеристика межвоенного периода

В 1918 г. впервые возникает единое югославское государство под названием Королевство СХС, включая в себя этнически пестрое население, на протяжении веков существовавшее в рамках различных государственных и культурных моделей. Их этническое разнообразие нашло отражение в названии молодого государства. В этот период впервые национально-религиозная политика в отношении этого региона начинает реализовываться из нового единого центра – Белграда, реализуемая как часть политической программы конституционной монархии во главе с сербским королем Александром Карагеоргиевичем. Белградом последовательно реализовывалась идея единого централизованного государства, объединенного общей «югославянской» этничностью (заметим, не нацией, которых официально признавалось три: сербы, хорваты и словенцы).

Этот период далеко не самый популярный в историографии по вопросу о религии и нации, его всегда затмевает интерес к событиям Второй Мировой войны и религии в

эпоху коммунизма. [8] Так в российской историографии, межвоенный период изучается только с точки зрения развития югославской государственности, политического устройства, политического и национального противостояния сербов и хорватов в новом государстве, при этом вопрос о решении религиозного вопроса остается вне поля исследователей. Это особенно странно, если учесть, что период Второй Мировой в российской историографии по вопросу об истории религии в Югославии крайне часто рассматривается в работах публицистического толка или околонуточных публикациях, где религиозно-политические события анализируются вне исторического контекста предшествующих событий межвоенного периода и даже без учета военных событий второй мировой и гражданской войны [9].

Основными событиями, охарактеризовавшими национально-религиозную политику в Югославии межвоенного периода, были следующие: 1. Изменения границ диоцезов католической церкви в Словении и Хорватии в связи с распадом империи Габсбургов. 2. Расширение юрисдикции Сербской Православной Церкви (далее СПЦ). 3. Принятие Видовданской конституции 1921 г., формально утверждающей равенство четырех основных религий-конфессий (православия, католичества, ислама и иудаизма). 4. Дискуссии о подписании конкордата с Ватиканом. 5. Позиция СПЦ в 1930-е гг. против принятия конкордата.

Межвоенный период ознаменовался максимальным юрисдикционным расширением и влиянием СПЦ: впервые объединившейся после эпохи Османского господства и включившей под свою юрисдикцию также православное население Хорватии и Македонии. Особый статус СПЦ при сербском дворе в Белграде, преимущества, сформулированные в конституции и Уставе СПЦ, сделали возможным для иерархов СПЦ занять особую позицию по вопросу о конкордате с Ватиканом о статусе Католической церкви на территории Югославии. Благодаря усилиям деятелей СПЦ, переговоры о конкордате затягивались и документ, разработанный при согласии обеих сторон, так и не был подписан. Могущество СПЦ и уверенность в своем особом положении в королевской Югославии заставила иерархов диктовать политикам свою позицию и в итоге пойти на конфликт с государством и парламентом, оказывая давление на депутатов и приведя в итоге к тому, что конкордат не был ратифицирован в Белграде.

С другой стороны, по мнению сербских современников и историков, СПЦ в межвоенный период страдает из-за понижения своего статуса. Если в прежнем государственном образовании – королевстве Сербия – более 90 процентов населения исповедовало православие, то в новом объединенном государстве этот процент снизился до 48%. Конституционные права мусульман, католиков и евреев приравнивались к правам православных (по конституции 1921г.). Именно это, с точки зрения сербской историографии, стало причиной решительности СПЦ в противостоянии переговорам с Ватиканом [10].

Как писал в своих мемуарах министр Милан Стоядинович, открытое противостояние духовных лидеров СПЦ и их подрывная деятельность среди сербского населения, подстрекательство против действующего правительства (в рамках борьбы за конкордат – влияние) были вызваны неготовностью СПЦ смириться с мыслью о том, что она более не является основной и единственной религией. В 30-е гг. церковная иерархия (вроде только патриарх Варнава занимал независимую позицию и не подстрекал паству и духовенство против конкордата) отважилась на открытое противостояние правительству и непосредственное обращение к «сербскому православному народу» с призывом о помощи. По мнению Стоядиновича, в своей

борьбе за влияние не побоялась угрозы религиозной войны и гражданского противостояния [11].

После основания независимого югославского государства, Католическая Церковь в Словении и Хорватии потеряли ряд территорий, что было связано с изменениями в структуре диоцезов. Политические притязания хорватов и словенцев выходили за рамки их реального статуса в королевской Югославии и отличались от первой версии государственного образования Королевства СХС, просуществовавшего всего месяц в 1918 г. Недовольство было связано не в последнюю очередь с цивилизационными различиями, ощущением превосходства национальных элит, на протяжении веков находившихся в составе империи Габсбургов, над османским наследием [12].

Уже в конце 70-х вышло исследование хорватского историка Ивана Мужича о католической церкви в королевской Югославии, в котором тщательно рассмотрены все этапы борьбы за конкордат и развития представлений о роли конкордата для дальнейшего существования единого королевства. Сложная политическая обстановка в стране после убийства короля Александра и невозможность найти решение для «хорватского вопроса» делали вопрос о подписании формального документа с Ватиканом крайне важным в политическом плане. Если власти в Белграде во главе со Стоядиновичем видели в конкордате возможность повлиять на католическое духовенство, которое в свою очередь, будет настраивать хорватскую паству в пользу братской любви и единства с государством, и соответственно в неподписании этого документа дальнейшее ухудшение взаимоотношений с хорватами, которые себя будут чувствовать «бесправными» еще и в религиозном вопросе, то СПЦ требовала участия своих представителей в выработке документа, заявляя о своей роли в государственном аппарате, говоря что клерикализм существует только в католических рядах и что привилегированный статус в королевской Югославии может быть только у одной церкви – православной. На уровне документов и высказываний, приводимых автором, очевидно, что помимо религиозной подоплеки вопрос в 30-х годах носит острый политический характер, а проблема и угроза межнациональных и межэтнических конфликтов в Югославии приводит и к той гипертрофированной роли религиозного вопроса, как главного дифференцирующего фактора. В монографии изучается текст конкордата и основные правовые моменты дискуссии [13].

В американской историографии особого внимания заслуживает точка зрения исследователя по вопросам религии и истории церквей в Восточной и Юго-Восточной в XX в. – П.С. Рамет. По ее мнению, позиция СПЦ в межвоенный период – уникальный случай в истории православных церквей, когда православная церковь пытается повлиять на государственную политику и навязать свою позицию, идя на открытый конфликт с государством.

В свою очередь, прежние утверждения хорватских политиков и католического духовенства о неравноправности их статуса в Югославии, теперь непосредственно подкреплялись неадекватной и дискриминационной политикой СПЦ и Белграда, что в свою очередь развязывало католической иерархии во главе с кардиналом Степинцем руки для «окатоличивания» собственного населения, использования религиозного фактора для усиления патриотического и национального противостояния господствующей нации в Югославии [14].

Особого внимания заслуживает немецкая историография по вопросу исследования значения религии для национального самосознания и национализма. Основная концепция, характеризующая данную проблему на Балканах, условно звучит как «национализация религии и сакрализации нации». Эта позиция своей четкостью и жесткостью кардинальным образом отличается от определений национальных

историографий, где на основании традиций и исторических предпосылок часто замалчивается проблема национализма в своем обществе и подчеркивается его наличие в другом обществе и религии (разделение на «свой-чужой» в первую очередь характерно для сербской и хорватской научной мысли). Интерес вызывают работы немецкого исследователя Клауса Бухенау. Он в первую очередь является специалистом по истории религии и церквей в 20 в. В некотором плане, это отражается и на четкости его позиции в характеристике «национализации религии» и «сакрализации нации». Так, тщательно разбирая позиции ведущих сербских и хорватских идеологов в среде духовенства в 20 в., Бухенау четко выделяет любые проявления национализма на фоне идеализации (сакрализации) нации как таковой. Идеологемы, часто основанные на исторических мифах, также разбираются в контексте национализма. Несколько неучтенным оказывается фактор традиционализма и особенности роли религии в до-югославских государствах

Если правовые и политические особенности межвоенного периода достаточно тщательно представлены в работе И. Мужича, то в исследованиях К. Бухенау межвоенный период выделяется как наиболее важный с точки зрения развития идеологических и национальных конструктов и характерного процесса «сакрализации нации», посредством использования конструктов идентичности на основе религиозно-этнического самосознания [15]. При этом подчеркивается особая роль сербских православных духовных лидеров и теологов – Николая Велимировича и Юстина Поповича, сформулировавших национальные приоритеты, используя в основе традиционные исторические топосы, и формируя новые: «избранный народ» с его особой ролью и особым местом в иерархии на небесах, «святосавлье» как особый вид сербского национального православия [16].

Для католических духовных лидеров Хорватии – это также период консолидации национально-духовных пунктов для создания картинки национальной идентичности, замешанной на католичестве, как наиболее характерном и понятном для самоидентификации в новом государстве с особой привилегированной ролью, с их точки зрения, чрезмерной – СПЦ – православных – сербов. Если в политической риторике речь шла о культурно-политических и ментальных различиях народов, оказавшихся в едином государстве, то здесь удобным моментом становилась иноконфессиональность. С точки зрения Бухенау, реализованные в годы второй мировой и гражданской войны 90-х идеологические и национальные мифы с активной религиозной подоплекой, во многом опираются на деятельность католических и православных духовных лидеров в межвоенный период [17].

В общих чертах, основная идея сербской историографии по национальному и религиозному вопросу на территории бывшей Югославии в 20 в. связана с обвинением в национализме-фашизме представителей католического духовенства и церкви в Хорватии, как пропагандирующей идею превосходства хорватской нации, как в ожидании «развала и освобождения» от Югославии «с помощью фашистов», соответственно НДХ и последствия – как главное обвинение против католицизма и хорватского национализма, служившие оправданием и для обстрелов и резни в 90-е годы на территории Хорватии и Боснии и Герцеговины. В свою очередь, хорватская историография часто обвиняет СПЦ в национализме, напоминая, что изначально православная церковь, в отличие от католической, является национальной, а также обвиняя СПЦ в национализме в период борьбы за конкордат.

Что касается особенностей сербской позиции, то она характерна для большинства православных государств, особенно воевавших во второй мировой войне против нацистской Германии. Так проблема национализма, в том числе среди духовенства, там

практически не поднимается. Эпоха 20-30-х гг. рассматривается как наиболее выдающийся период деятельности СПЦ, достигшей наибольших юрисдикционных возможностей и максимально привилегированного и влиятельного состояния в королевской Югославии. Позиция СПЦ по вопросу о конкордате признается адекватным противостоянием попытке католической церкви усилиться и оказывать еще большее центробежное, сепаратистское влияние среди хорватов.

Список використаної літератури

1. Th. Bremer (Hg.) Religion und Nation im Krieg auf dem Balkan / Th. Bremer (Hg.) // Beiträge des Treffens deutscher, kroatischer und serbischer Wissenschaftler vom 05.-09. April 1995 in Freising. - Bonn 1996. - S.161-171
2. Об историографии вопроса см.: Todorova M. Imagining the Balkans / M. Todorova. – Oxford : Oxford University Press, 2009. — 288 p. Bjelić D. I. 2002. Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation / D. I. Bjelić, O. Savić (eds.). - Cambridge, Mass.: MIT Press, 2002. - 382p.
3. Perica, V. Balkan idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States / V. Perica. - Oxford: Oxford University Press, 2002. – 369 p.
4. Lucian N. Leustan Religious elements in defining European identity in the European Union and Southeastern Europe / N. Leustan Lucian // Religion and patterns of social transformation / ed. by D. Jerolimov, S. Zrinščak, I. Borowik. – Zagreb : Institute for social research, 2004. – P. 277-297.
5. Altevolmer B. Nation-Building in Serbien und Kroatien. Eine Studie zur Reichweite allgemeiner Theorien des Nationalismus / B. Altevolmer. - Stuttgart, 2004. – 116 p.
6. Suttner E. Ch. Kirche und Nationen: Beiträge zur Frage nach dem Verhältnis der Kirche zu den Völkern und der Völker zur Religion / E. Ch. Suttner. - Würzburg, 1997. – 642 p.; Pantazopoulos N.J., Church and law in the Balkan peninsula during the Ottoman rule. Thessaloniki, 1967. – 121 p.
7. Ramet P., Religion and Nationalism in Yugoslavia / P. Ramet // Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics / ed. By Pedro Ramet. - Durham, 1984. – p. 299-327; Bremer Th. Kleine Geschichte der Religionen in Jugoslawien: Königreich - Kommunismus – Krieg. - Freiburg, 2003. – 144 p.
8. О термине см.: The Invention of Tradition / eds. E. Hobsbawm, T. Ranger – Cambridge : Cambridge University Press, 1983; Buchenau K. Kämpfende Kirchen. Jugoslawiens religiöse Hypothek / K. Buchenau. - Frankfurt : Peter Lang, 2006. - 252 p.
9. Библиография по периоду войны и второй половине XX в. крайне обширна, привожу только несколько: Grubišić I., Religija i sloboda. Religijska situacija u Hrvatskoj 1945 – 1990 / I. Grubišić. - Split, 1993; Živojinović D., Vatikan. Katolička crkva i Jugoslovenska vlast 1941 – 1958 / D. Živojinović. - Beograd, 1994, Živojinović D. Srpska pravoslavna crkva i nova vlast, 1944 – 1950 / D. Živojinović. - Srbinje, 1998. Akmadža M., Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945 – 1966 / M. Akmadža. - Rijeka, 2004; Alexander Stella, Church and State in Yugoslavia since 1945 Stella Alexander. - Cambridge, 1979; Radic, R. Verom protiv vere. Drzava i verske zajednice u Srbiji 1945 – 1953 / R. Radic. - Beograd, 1995.
10. Можно упомянуть недавно переведенную на русский язык книгу: Ривели М. А. Архиепископ геноцида. Монсеньор Степинац, Ватикан и усташская диктатура в Хорватии 1941-1945 / М. А. Ривели. - М., 2011. – 224 с.; Шкаровский М. В. Создание и деятельность Хорватской Православной Церкви в годы Второй мировой войны / М. В. Шкаровский // Вестник церковной истории. - 2007. - № 3. - С. 221-262.

11. Petrović, M. Konkordatsko pitanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / M. Petrović. - Beograd, 1997. – 303 с.; Slijepčević Đ., Istorija Srpske Pravoslavne Crkve. В 3 књ. / Đ. Slijepčević. - Београд: Земун ЈРЈ. 2002. – Књ. 2. – С. 384 – 392
12. Stojadinović M.M. Ni rat ni pakt. Jugoslavija izmedju dva rata / M. M Stojadinović. - Rijeka, 1970. - С. 471 – 486
13. Drobesch W. Mensch, Staat und Kirchen zwischen Alpen und Adria 1848 – 1938 / W. Drobesch, R. Stauber, P.G. Tropper. - Hermagoras 2007;. Einblicke in Religion, Politik, Kultur und Wirtschaft einer Übergangszeit. - Wien, 2007. – S. 151–161;
14. Mužić I. Katolička Crkva u Kraljevini Jugoslaviji: politički i Právni aspekti konkordata Između Svete Stolice и Kraljevine Jugoslavije / I. Mužić. - Split, 1978.- 248 p. ; Šagi-Bunić T.J., Katolička crkva i hrvatski narod / T. J. Šagi-Bunić. - Zagreb, 1983. – 230 p.
15. Ramet P., Religion and Nationalism in Yugoslavia / P. Ramet // Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics / ed. By Pedro Ramet. - Durham, 1984. – p. 28 – 30.
16. Buchenau K. Kämpfende Kirchen. Jugoslawiens religiöse Hypothek / K. Buchenau. - Frankfurt : Peter Lang, 2006. – P. 13 – 53.
17. Velimirović N. Religion and nationality in Serbia / N. Velimirović // Sabrana dela. Bd.3. – Himelstir, 1986. - S. 331 – 348. Поповић Ј. Svetosavlje kao filozofija života [електронски ресурс] / Ј. Поповић. – Режим доступа: [http://www.4shared.com/office/4Kmu1MpS/sv_justin_popovi_-_svetosavlje.html?start=Buchenau K. Kämpfende Kirchen. Jugoslawiens religiöse Hypothek / K. Buchenau. - Frankfurt : Peter Lang, 2006. – P. 53 – 85.](http://www.4shared.com/office/4Kmu1MpS/sv_justin_popovi_-_svetosavlje.html?start=Buchenau%20K.%20Kämpfende%20Kirchen.%20Jugoslawiens%20religiöse%20Hypothek%20K.%20Buchenau.%20Frankfurt%20Peter%20Lang%202006.%20P.%2013%2053)

Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

T. Belyakova

INFLUENCE OF THE RELIGIOUS FACTOR ON THE NATIONAL SELF-IDENTIFICATION IN THE INTER-WAR YUGOSLAVIA: THE ASPECT OF HISTORIOGRAPHY

In this paper I examine the different aspects of historiography concerning the issue of the role of religion in Yugoslavia in the period between the World Wars in forming the national identity of the peoples of Yugoslavia. The interest to this subject is connected with the historical events during the last thirty years, the war that accompanied the collapse of socialist Yugoslavia and that was often in historiography proclaimed as inter-religious war. The situation in the 1920 - 1930-s was not so deeply studied by international scholars, although the conflict concerning the issue of Concordat with Vatican in this period, according to some former Yugoslavian historians, as well as Western researches, such as P.-S. Ramet had a big influence on the relationship between Serbs and Croats during the World War II, because of the mechanisms of appealing to the religious factor and the idea of confrontation between Orthodoxy and Catholicism during the conflict. The other important aspect in historiography is based on the studying of ideological schemas based on historical and confessional background in the 1930-s which deals with the issue of “sacralization of nation and nationalization of religion” by Serbian spiritual leaders (Klaus Buchenau). The importance of studying this period is connected with the necessity to find out more information about using the religious factor for constructing and forming national identity as well as managing inter-religious and inter-national conflicts on the basis of historical myths mixed with “religious components”. Without knowledge of the history of the 20th century and forming national constructs in Yugoslavia, modern scholars often transfer the view and explanations of the events during the last Yugoslavian wars onto the whole history of the Balkans and accuse religion itself in making people to be nationalist (e.g. Serbian Orthodoxy) or aggressive (e.g. Bosnian Islam).

Key words: Yugoslavia, historiography, Serbian Orthodox, Bosnian Muslims.

Т. Белякова

**ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОГО ЧИННИКА НА
НАЦІОНАЛЬНУ САМОСВІДОМІСТЬ У МІЖВОЄННІЙ ЮГОСЛАВІЇ:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

У цій статті розглядаються різні аспекти історіографії, які стосуються питання про роль релігії в Югославії в період між двома світовими війнами у формуванні національної ідентичності народів Югославії. Інтерес до цієї теми пов'язаний з історичними подіями протягом останніх тридцяти років, а конкретніше з війною, яка супроводжувала розпад соціалістичної Югославії. Ситуація в 1920 – 1930-х роках була не так глибоко вивчена зарубіжними вченими, хоча конфлікт, який пов'язаний з проблемою конкордату з Ватиканом в цей період, на думку деяких колишніх югославських істориків, а також західних досліджень, таких як П. С. Рамет, сильно вплинула на відносини між сербами і хорватами під час Другої світової війни через механізми звертання до релігійного фактору і ідеї конфронтації між православ'ям і католицизмом під час конфлікту. Іншим важливим аспектом в історіографії на основі вивчення ідеологічних схем та на основі історичного та конфесійного фону в 1930-ті, який має справу з питанням «сакралізації нації і націоналізацією релігії» сербських духовних лідерів (Klaus Vuchetich). Важливість вивчення цього періоду пов'язана з необхідністю дізнатися більше про використання релігійного чинника для побудови і формування національної ідентичності, а також про управління міжрелігійними та міжнаціональними конфліктами на основі історичних міфів, змішаних з «релігійними компонентами». Без знання історії 20-ого століття і формування національних конструкцій в Югославії, сучасні вчені часто передають уявлення і пояснення подій під час останніх югославських воєн на цілу історію Балкан і звинувачують саму релігію у створенні націоналістів (наприклад, сербське православ'я) або більш агресивних (наприклад, боснійський іслам).

Ключові слова: Югославія, історіографія, сербське православ'я, боснійський іслам.

УДК 929.65(47)''9/14''(045)

В.С. Волониць, С.І. Розанов

**РОДОВИЙ ЗНАК РЮРИКОВИЧІВ.
ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ЗОБРАЖАЛЬНИЙ ПРОТОТИП**

Незважаючи на існування значної кількості наукових розвідок та численних гіпотез, походження та семантика знаків князів Рюриковичів є найменш розробленими в історичній науці питань. Однією з причин їх невирішеності, мабуть, є розбіжність науковців у порозумінні витоків «родового знаку Рюриковичів». На думку авторів, одним із шляхів вирішення існуючих питань залишається звернення до найбільш ранніх речових джерел і залучення нових наукових підходів щодо їх розв'язання.

Автори вважають двозубами клейма на цеглинах, що знайдені під час розкопок на території Десятинної церкви у Києві, які загальноновизнані тризубами князя Володимира Великого. У пошуках витоків двозубої графічної основи, спільної для усіх давньоруських княжих знаків, автори зіставляють графіті на куфічних дирхемах, клейма на цеглинах княжої будови і приходять до висновку, що «родовий двозуб Рюриковичів» виконував функцію оберегу, знака захисту від нещастя.

Автори розглядають знаки Рюриковичів як феномени комунікацій і приходять до висновку, що у дописемний період найдавніша і найважливіша система магічних жестів, що існувала у зоровій мові, повинна була знайти відображення у вигляді графічних знаків. На підставі порівняльно-іконографічного аналізу автори висувують гіпотезу, за якою родовий двозуб є графічним зображенням магічного жесту, який виконував сакральну функцію захисту, а стилізоване зображення тризуба на монетах Володимира Святославича є геральдичною емблемою, що складена зі зброї: здвоєних односторонніх клинців і наконечника стріли посередині знаку.

Ключові слова: тризуб, родовий знак Рюриковичів, двозуб, оберіг, магічний жест, феномен, графіті, куфічні дирхеми, односторонні клинці, геральдична емблема.

Серед атрибутів і символів Давньої Русі найважливіше місце посідають так звані «знаки Рюриковичів», які вперше стали відомі наприкінці XVIII ст. разом з найдавнішими руськими монетами. «Загадковий знак» на срібнику з написом «ЯРОСЛАВЛЕ СЪРЕБРО» (рис. 1, а), першому з найдавніших руських монет X-XI ст.ст., що потрапив до поля зору вчених, завдяки М. М. Карамзину увійшов до історії під назвою «тризуба». Карбування власних монет позначало проголошення державної незалежності Київської Русі. Присутність на них княжої емблеми відводила останній роль загальнодержавного символу. Тому завдання з'ясувати походження знака і відшукати його зображальний прототип стає актуальним ще у XIX ст. [22, с. 165-186].

Важко переоцінити його значущість і в контексті еволюції сучасних символів української державності. 22 березня 1918 р. «знак Київської держави Володимира Святого» був затверджений Центральною Радою як герб Української Народної Республіки [5, с. 99-101]. Після поразки української революції «тризуб» залишився символом українського національного руху різних політичних орієнтацій. Тому його затвердження головним елементом державного герба України [10, ст. 20] символізує зв'язок з державотворчими традиціями Київської Русі та боротьбою за українську державність у XX ст. Тризуб - головний елемент державного гербу України - копіює княжий знак срібників IV типу Володимира Святославича (рис. 1, в).

Рисунок 1. Найдавніші руські монети X-XI ст.ст. [20]:

- а) срібник Ярослава Володимировича, №222-1; б) срібник Володимира Святославича, №32-1; в) срібник Володимира Святославича, №175-3; г) срібник Святополка Окаянного, №179-1.

Проте, питання звідки з'явився «тризуб» все ще стає предметом дискусій, а іноді непрофесійних суджень, породжуючи екзотичні версії та політичні протистояння. Причинами цього є відсутність давніх писемних джерел, складність розуміння прихованого сенсу зображальних даних, недостатня обізнаність з історією виникнення владних символів і необхідність пояснення історичної та політичної доцільності цього елементу української символіки. Тому проблема походження знаків Рюриковичів залишається актуальною для подальшого наукового осмислення владної символіки України.

Джерельна база дослідження ґрунтувалася на широкому колі опублікованих матеріалів XIX – початку XXI ст., нумізматичних та сфрагістичних каталогах тощо.

Дослідженнями кількох поколінь радянських істориків (В. С. Драчук, М. П. Ліхачов, А. А. Молчанов, О. В. Орешніков, Б. О. Рібаков, В. Л. Янін та ін.) визначені територіальні та хронологічні межі обігу і сфера застосування знаків Рюриковичів. З'ясовано, що їх еволюція зумовлена системою успадкування, що існувала ще у боспорській та аланській традиціях, і заснована на принципі появи або зникнення так званих «відп'ятнишів» – елементів зображення, що надавали знаку його власника індивідуальних рис. У роботах А. А. Молчанова, Б. О. Рібакова, В. Л. Яніна реконструюється принцип наступності княжих емблем, що заснований на успадкуванні «родового знаку Рюриковичів» – двозубої графічної основи, спільної для усіх давньоруських княжих знаків [14, с. 263]. Інші науковці вважають «родовим знаком Рюриковичів» тризуб Володимира Святославича і досі шукають витоки «тризуба» в усьому, з чим тільки можна зв'язати його «три зуби».

Походження знаків Рюриковичів вивчалось за їх аналогіями у родових і культових символах давніх індоевропейських народів на великій території Євразії – від Дунаю до Монголії [19, с. 15-66]. Дослідники шукали візантійські, південні, скандинавські, східні (іранські та арабські), хозарські та автохтонні коріння походження двозубів і тризубів Рюриковичів. Час від часу в окремих роботах узагальнювались різні думки щодо їх значення (К. Ю. Гломозда, М. П. Ліхачов, А. А. Молчанов, В. І. Сергійчук, В. Ю. Січинський, Н. О. Соболева, М. О. Таубе, І. І. Толстой, Д. Б. Яневський, В. Л. Янін та ін.). Історія вивчення «тризуба» у 90-і рр. XX ст., які були відзначені підвищеною увагою до його витоків у зв'язку з відродженням національної символіки України, докладно викладена в монографічній роботі О. Ф. Белова і Г. І. Шаповалова «Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт» [1, с. 100-124].

Проблема походження і семантики знаків Рюриковичів належить до найменш розроблених в історичній науці питань [4, с. 47]. Незважаючи на існування значної кількості наукових розвідок та численних гіпотез, поки що нікому з дослідників не вдалося висунути ґрунтовну версію щодо первісного сенсу «родового знаку Рюриковичів» [14, с. 268]. Зазнали критики й нові, малопереконливі версії тлумачення останніх десятиліть: атакуючий сокіл як тотем давнього роду; христограма, що утворена грецькими літерами альфа і омега; з'єднання якоря і хреста як християнського символу віри та надії на порятунок у Давній Русі; зображення давнього скандинавського судна; символ «трійці»; магічне число «три» тощо. На думку Л. В. Войтовича, «інтерпретації тризуба далекі від свого вирішення» [3, с. 35].

Отже метою цієї публікації є пошук нового підходу до визначення витоків «родового знаку Рюриковичів».

Раніше висловлювалися окремі думки (М. С. Левшиновський, А. А. Молчанов, М. О. Таубе та ін.), що «загадкова фігура» на монетах не може бути зображенням ніякого реального предмету, а є лише княжою емблемою. Розповсюдженість тризуба по

всьому світові сприяла виникненню філософсько-символічного підходу, на ґрунті якого міфічним судженням надається перевага перед критичним і аргументованим вивченням джерел [1, с. 173-174; 16, с. 127]. З цього приводу заслуговує уваги думка В. Ю. Січинського, що «в старі часи жодна емблема чи знак не був випадково придуманий, не носив характеру принагідності, не прописувався оригінальністю, лише нав'язував до якоїсь давнішої традиції, глибшого значення символу та мав значення емблеми саме тим, що був уже раніш знаний, що був освячений віками своїм символічним змістом. Знаки-герби в старі часи служили охороняючим засобом, як печатка, як ознака влади, сили, уміння чи інших важливих прикмет» [18, с. 9-10]. Природно, знак мав певну ідею, тому і став «родовим знаком Рюриковичів».

Одним із шляхів вирішення проблеми залишається звернення до найбільш ранніх джерел і залучення нових наукових підходів. За підрахунками С. В. Белецького, на цей час відомі понад дві тисячі предметів із зображеннями знаків Рюриковичів, що датуються X – першою половиною XIII ст. [2, с. 431]. Серед них найдавніші руські монети, підвісні та прикладні печатки, персні-печатки, товарні пломби, геральдичні підвіски, предмети прикладного мистецтва, зброя та спорядження воїнів, знаряддя праці, побутова та будівельна кераміка, графіті на східних монетах, стінах Софії Київської та інших церков тощо.

Відносно новим джерелом з символічними зображеннями знаків на території Давньої Русі стали графіті на східних монетах, які надходили у великій кількості в IX - X ст.ст. до країн Східної та Північної Європи з Арабського халіфату. Серед рун, написів, малюнків і знаків на них були виявлені зображення, що є двозубами або тризубами з характерним трикутним завершенням в основі. Знайдені графіті виявилися ізоморфними знакам на руських монетах X - XI ст.ст. і найдавніших печатках з ім'ям князів, що дозволило умовно реконструювати їх приналежність до княжих знаків. І. Г. Добровольський, І. В. Дубов і Ю. К. Кузьменко зіставили графіті на кувачах дирхемих зі знаками Рюриковичів і віднесли їх до категорії амулетів-символів [6, с. 67-74, 128]. Проте дискусійним питанням залишається призначення графіті на східних монетах. Дослідники висунули гіпотезу, за якою ще до початку власного монетного карбування руські князі «таврували» дирхеми, після чого вони ставали державною грошовою одиницею і могли виконувати важливу роль у розвитку економіки і торгівлі Давньоруської держави [6, с. 130].

Відзначаючи схожість двозубів на східних монетах зі знаками Хазарії, О. О. Мельнікова припускає, що знаки Рюриковичів могли виникнути наступним чином. У другій половині IX ст. правителі Давньої Русі могли разом з титулом «каган» верховного правителя Хазарії запозичити і символ його верховної влади у формі двозуба [13, с. 249]. С. В. Белецький також поділяє думку про запозичення зображального символу у формі двозуба саме від Хазарського каганату [2, с. 458].

Таким чином, російська наука продовжує наполегливо шукати зображальний прототип знаків Рюриковичів серед двозубих тамг, все більше віддаючи перевагу хазарському впливу, хоча фундаментальні дослідження В. Є. Фльорової не виявили у Хазарії знак, безпосередньо зв'язаний з особистістю правителя, з владою, наприклад з каганом [19, с. 45-46; 22, с. 82-83; 23, с. 53-64]. Сучасна українська історична наука незмінно пояснює «тризуб» як культово-геральдичний або філософсько-символічний знак, керуючись саме ідеєю «трьох зубів» [1, с. 100-170, 197; 3, с.36].

Двозуби та тризуби з характерним трикутним завершенням в основі представлені на різних предметах двома іконографічними типами: лінійним та контурним. На думку В. Є. Фльорової, при визначенні зображення безперспективно виходити тільки з його форми. Лише обставини його використання можуть дати деякий матеріал до

реконструкції мотивів вибору і сфери застосування графічних зображень [22, с. 81-82]. Проте, як справедливо вважає А. А. Молчанов, при розгляді будь-якого емблематичного сюжету також не слід повністю виключати і обходити його порівняльно-іконографічний аспект [14, с. 267].

Частина східних монет з контурними графіті «княжих» знаків має друге зображення на зворотному боці у вигляді малюнків дружинної тематики: стягу, човна, ножа, рога. О. О. Мельнікова дійшла висновку щодо обігу цих знаків у середовищі княжої дружини, а також про єдність і незмінність семантики обох іконографічних типів двозуба (лінійного та контурного) на всьому протязі їх співіснування [13, с. 244]. Появу двозуба як символічного знака, зображуваного на монетах разом з предметами дружинного побуту, О. О. Мельнікова впевнено датує кінцем IX – початком X ст., тобто часом виникнення Давньоруської держави і князювання Олега у Києві. Топографія знахідок цих монет вказує на їх переважне поширення у давньоруському ареалі і переважання монет з двозубами у Східній Європі [13, с. 246].

Проте, О. О. Мельнікова чомусь не надає значення тому, що на східних монетах малюнки дружинної тематики не супроводжують жодне з лінійних зображень двозуба. Крім того, якщо у трьох випадках монети з контурними графіті мають отвори, то серед монет з лінійними двозубами з отворами не знайдено жодного примірника. Ці спостереження дають підстави припустити можливість використання монет з лінійними двозубами ні як амулетів чи розпізнавальних знаків кланової приналежності, що можна припускати у випадках з їх контурними зображеннями, а пов'язувати з язичницькими віруваннями власників монет та обставинами утворення монетного скарбу.

На думку авторів, припущення щодо «таврування» дирхемів знаками власності руських князів є непереконливим з наступних причин. По-перше, «таврування» повинно було б мати якщо не масовий, то, принаймні, груповий характер. Проте випадки скупчення таких монет у скарбах куфічного срібла невідомі, кожна з них унікальна. По-друге, через низьку ефективність техніки графіті у порівнянні з карбуванням монет. По-третє, через відсутність канонічної іконографії двозуба.

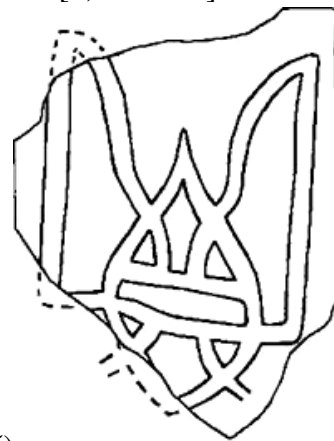
Підхід до двох іконографічних типів зображення двозуба, який існує у літературі, визначає контурне зображення таким, що окреслює «тіло» якогось предмета, а лінійне – як схематичне, спрощене зображення, що дає лише уявлення про основні конструктивні особливості [13, с. 244]. Отже виникає якась штучна первинність контурного і вторинність лінійного зображення знака. Відсутність канонічної іконографії серед двозубів контурного типу (вони: то прямі і широкі, то подовжені і вузькі, то злегка відігнуті зубцями назовні) вказує на їх предметну стилізацію і вторинність відносно до лінійного типу як до свого зображального прототипу. Таким прототипом певно міг бути лінійний двозуб з характерним трикутним завершенням в основі, що мав сакральну функцію оберегу (захисту, відлякування тощо). Можливо, монета з двозубом виконувала роль закладної при приховуванні скарбу, відлякуючи злих духів і неспроханих знахідників.

Цеглину із «загадковим знаком», що була знайдена В. В. Хвойкою у 1907 р. під час розкопок на території Десятинної церкви у Києві (рис. 2), завжди відносили до кінця X ст. (989 – 996 рр.). Останні розвідки датують цеглини з таким клеймом початком XI ст. і зараховують до тризубів Володимира Святославича [2, с. 451]. Але у 1940 р. про «загадковий знак» на такій цеглині майбутній академік Б. О. Рибakov писав: «Он представляет собой парадную торжественную форму того двозубца, который А. В. Орешников предположительно относил Владимиру Святославичу. Средний зубец, имеющийся на знаках сыновей Владимира, здесь отсутствует. Странно, что А. В. Орешников, которому оба знака на кирпичах были хорошо известны, не

использовал их для большей убедительности своих аргументов в пользу принадлежности двозубца Владимиру Святославичу. Ведь Десятинная церковь была построена при Владимире. Этот двозубец по своему типу может быть поставлен первым в ряду княжеских знаков с последующими усложнениями» [17, с. 247]. На відміну від О. В. Орешнікова, Б. О. Рибаків спеціально не торкався персоніфікації княжих знаків, але бачив у цьому знакові саме двозуб. Опис В. Ю. Січинським знака на монетах Володимира Великого також не дозволяє віднести знак на цеглині до тризубу київського князя: «Середній зуб, переважно на висоті бічних зубів,... або вищий за них» [18, с. 14]. Останні спостереження Д. Д. Йолшина за технологічними особливостями виробництва таких цеглин свідчать не на користь їх експозиційної функції. Дослідник припускає, що, «не предназначенные для демонстрации знаки, таким образом, имели, скорее всего, сакральный смысл» [7, с. 26-27].

а)

б)

Рисунок. 2. Керамічна пласка цеглина-плінфа з клеймом, що знайдена у 1907 р.

В. В. Хвойкою під час розкопок Десятинної церкви у Києві:

а) Національний музей історії України (Київ), № В-4553/111;

б) промальовування за С. В. Белецьким [2, с. 451], на якому видно, що художник намагався витягнути вістря центрального елемента в основі знака.

На магічну функцію знаків як оберегів, що сакральним чином оберігають ті предмети, на які вони нанесені, звертав увагу В. І. Стависький. На його думку, саме це висувало родові знаки до державних емблем різних народів на ранніх етапах їх державності і визначало сферу їх використання у якості зовнішньополітичного сакрального символу [21, с. 99-100]. Н. О. Соболева теж характеризує знак як «сакральний, магічний символ, релікт прежних верований (подобный символ, отличающийся от знака собственности, родового знака, имел в виду Н. П. Лихачев)» [19, с. 57].

На початку XI ст. в обігу одночасно знаходились як тризуб київського князя, так і двозубий знак на будівельній кераміці. І якщо тризуб на монетах належав князю Володимиру як знак посвідчення (персоніфікації, печатки), то цеглину з двозубом можна тлумачити як «закладну жертву» подібно до цеглин і каміння з двозубами фортець та городищ Хазарії [22, с. 52, 82]. Таким чином, функцію оберегу «родовий двозуб Рюриковичів» виконував у тризубі Володимира і знаках його синів, на закладних монетах у скарбах куфічного срібла, на цеглинах, які потрапляли до мурування княжої будови тощо. Можливо, до проблеми витоків родового двозуба

можна наблизитись, якщо шукати не якийсь конкретний предмет живої чи неживої природи, а абстрактне поняття, яке у нашому випадку має бути функцією оберегу.

Усі графічні зображення можна розподілити на два великих класи: образи та знаки. З тією чи іншою ступінню розпізнаваності образи знаходять свої еквіваленти серед об'єктів живої (зооморфні, антропоморфні) чи неживої (предмети) природи. Знаки легко читаються, але не знаходять собі ясних еквівалентів. На думку Я. А. Шера, на інтуїтивному рівні опису зображень образ від знака можна легко відрізнити тим, що перший завжди ізоморфний відбитому у ньому предметі, а другий – ні [25, с. 49].

Історія вивчення знаків, пошук зображальних прототипів і сутності свідчать про те, що княжі емблеми розглядаються дослідниками як деякі образи. На сучасному рівні розвитку семантики і семіології знаки Рюриковичів можна розглядати як феномени комунікації. На різних предметах княжі знаки наносилися за допомогою різної техніки накреслення (надряпування, вирізування, формування, карбування, лиття, інкрустація тощо). З точки зору графіки всі вони є оптичними знаками. Проте, поняття графіки більш вузьке ніж поняття зорової мови у цілому, оскільки воно виключає всі системи оптичних знаків, що виконані іншою, ніж нарисна, технікою, – починаючи від найдавнішої і найважливішої системи – мови жестів. Оскільки жест, тобто неграфічний зоровий символ, набуває у цій формі спілкування абстрактного значення, стає сигналом абстрактного поняття, ясно, що тут намічається шлях до пошуку графічних знаків для вираження абстрактних значень. «Графічне зображення символічного жесту стає графічним зображенням абстрактного поняття, яке їм висловлюється» [26].

У відповідності до зазначеної мети автори переводять його до іншої площини. Можливо, існував якийсь магічний жест, який захищав свого хазяїна, відлякуючи злих духів, і був ізоморфний графічному лінійному двозубу з характерним трикутним завершенням в основі. Природно, це припущення має стати предметом окремого дослідження. Але порівняльно-іконографічний аспект лінійних двозубів підказує, що таким символічним жестом цілком міг бути магічний жест «роги», у якому мізинці і вказівний пальці руки витягнуті, а безіменний і середній загнуті і притиснуті під кутом великим пальцем до долоні, нагадуючи характерне трикутне завершення в основі княжих знаків. Можливо, два різних знака – зоровий магічний жест і його графічний образ у вигляді двозуба – по-різному висловлюють одне і те ж поняття – функцію оберегу. За припущенням авторів, лінійний двозуб первісно міг зображати символічний жест і використовуватися з магічною метою, захищаючи ті предмети, на які він був нанесений. Можливо, з межі IX-X ст.ст. двозуб набув стилізованого, контурного зображення, яке найкращим чином відповідало воїнському характеру дружинного середовища і вимогам до світської емблеми руських князів, що була призначена, у першу чергу, для зовнішньополітичних та воєнних цілей.

Контурний варіант двозубу нагадує стилізоване зображення воїнської емблеми, яка складається із дзеркально симетричних однобічних клинків, що повернуті спуском леза усередину знака. Якщо на монетах Володимира і Ярослава можна бачити лише їх обрис, то на срібниках Святополка правий зубець-клинок має навіть загострене лезо (рис. 1). Це тлумачення стилізованого двозубу надійно підтверджується зображенням княжого знаку Володимира з хрестоматійної геральдичної підвіски [15, табл. I, №1]. Двозуба воїнська емблема, яка стала «родовим знаком Рюриковичів» у середині X ст., у тризубі князя Володимира доповнюється центральною щоглою – наконечником стріли.

Нечасто літописні відомості співпадають з археологічними джерелами, але реконструйована монетна емблема князя Володимира дивним чином нагадує зброю, що за літописом (ст. 968 р.) була передана у знак дружби печенізьким князем руському воєводі Претичу [8, с. 40]. За даними А.М. Кіріпнікова, у X ст. «в погребеннях

южнорусских феодалов сабля начинает заменять меч. Видимо, во второй половине X в., а особенно около 1000 г., киевские дружинники располагали новым оружием; времена, когда хазарская и печенежская сабля противопоставлялись русскому мечу, уже прошли» [9, с. 66].

На сайті Інституту археології Російської Академії наук розташована публікація про знахідку влітку 2011 р. Суздальською експедицією залізної інкрустованої сріблом сокири XI ст. з одночасним зображенням двох княжих знаків – двозуба і тризуба [11]. Якщо тризуба тамга з трикутником на середньому зубці могла належати одному з найближчих родичів князів Володимира і Ярослава, то двозуб на сокирі розглядається авторами публікації як загальний знак роду Рюриковичів. Коментуючи цю унікальну знахідку (рис. 3) в інтерв'ю журналісту РІА «Новості», академік М. О. Марков зазначив, що це перший зафіксований археологією випадок розташування княжих знаків на парадній зброї, яка виступала як символ влади. За словами вченого, «ети знаки – знаки собственности, некая личная печать. Княжеские знаки – это эмблематика династии, это эмблематика очень узкого круга людей. Есть предположение о сарматском происхождении (знаков), писалось о хазарском происхождении, но точно это неизвестно. Мы знаем, что у скандинавов таких знаков нет, у славян таких знаков нет, это изобретение появляется у Рюриковичей на Руси X века» [12].

Рисунок 3. Суздальська сокира XI ст. з курганного могильника поблизу села Шекшово (Іванівська область, Росія) [11].

Якщо пропонуване авторами тлумачення первісного змісту двозубу буде вірним, інновація Рюриковичів, про яку говорив академік Микола Марков, може полягати у тому, що на межі IX - X ст.ст. на території Давньоруської держави, яка зароджувалась, магічний жест, що виконував сакральну функцію захисту, отримав графічне втілення у лінійному двозубі, а у стилізованому вигляді був застосований у дружинному середовищі і особисто-родовій символіці руських князів. Потрапляючи на предмети, що символізували владу (монети, печатки, парадну зброю тощо), княжий знак набував владного змісту.

Список використаної літератури

1. Белов О. Ф. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / О. Ф. Белов, Г. І. Шаповалов. – Запоріжжя: Дике поле, 2008. – 264 с.
2. Белецкий С. В. Древнейшая геральдика Руси / С. В. Белецкий // Повесть временных лет. – СПб.: Вита Нова, 2012. – С.431-463.
3. Войтович Л. Русь: поморські слов'яни чи варяги? / Л. Войтович // Проблеми слов'янства. – 2011. – Вип. 60. - С.33-46.
4. Гломозда К. Ю. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України / К. Ю. Гломозда, Д. Б. Яневський // Український історичний журнал. – 1990. – №4. – С.43-53; №5. – С.45-64.
5. Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського / А. Гречило // Український археографічний щорічник. — 2007. – Вип. 12. – С. 99-106.

6. Добровольский И. Г. Граффити на восточных монетах: Древняя Русь и сопредельные страны / И. Г. Добровольский, И. В. Дубов, Ю. К. Кузьменко. – Ленинград: ЛГУ, 1991. – 192 с.
7. Ёлшин Д. Д. Княжеские знаки Владимира на кирпичях Десятиной церкви в Киеве / Д. Д. Ёлшин // Геральдика – вспомогательная историческая дисциплина. – СПб.: Государственный Эрмитаж, 2012. – С.24-29.
8. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. - 2-е. изд. – СПб, 1908. – Т.2. - 638 с.
9. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX-XIII вв. / А. Н. Кирпичников // Археология СССР: Свод археологических источников. – М. - Л.: Наука, 1966. – Вып. 1. - 145 с.
10. Конституція України: від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
11. Марков Н. А. Суздальський топор XI века из с. Шекшово [Електронний ресурс] / Н. А. Марков, И. Е. Зайцева, А. М. Красникова. – Режим доступу: http://www.archaeolog.ru/?id=2&id_nws=198&zid_nws=9.
12. Марков Н. А. Суздальский парадный топор XI века [Електронний ресурс] / Н. А. Марков. – Режим доступу: <http://ria.ru/science/20120423/633070568.htm>.
13. Мельникова Е. А. К вопросу о происхождении знаков Рюриковичей / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. – М.: Индрик, 2008. – С.240-249.
14. Молчанов А. А. Знаки Рюриковичей: итоги и проблемы изучения / А. А. Молчанов // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. – М.: Индрик, 2008. – С.250-269.
15. Молчанов А. А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы / А. А. Молчанов // Вспомогательные исторические дисциплины. — Ленинград: Наука, 1976. – Т.VII. - С.69-90.
16. Портнов А. Феномен тризубу в історії України / А. Портнов // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. У 2-х ч.: зб. наук. праць та спогадів пам'яті проф. В. О. Замлинського. – К., 2001. — Ч. 1. – С.126-129.
17. Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси / Б. А. Рыбаков // Советская Археология. - 1940. – Т.II. – С.227-257.
18. Січинський В. Український національний знак і прапор / В. Січинський // Вступ до українського краєзнавства / В. Січинський. – Прага: Українська школа, 1953. – Ч.I. – 128 с.
19. Соболева Н. А. Очерки истории российской символики. От тамги до символов государственного суверенитета / Н. А. Соболева – М.: Языки славянских культур, 2006. – 488 с. - (Studia historica).
20. Сотникова М. П. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X-XI веков. / М. П. Сотникова, И. Г. Спасский. – Ленинград: Искусство, 1983. – 240 с.
21. Ставиский В. И. У истоков древнерусской государственной символики / В. И. Ставиский // Философская и социологическая мысль. – 1991. – №5. – С.98-112.
22. Толстой И. И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт графа Ив. Ив. Толстого. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1882. – 272 с., 15 л. ил.
23. Флёрова В. Е. Граффити Хазарии / В. Е. Флёрова. – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – 176 с.

24. Флёрова В. Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии / В. Е. Флёрова. – М.: Мосты культуры - Гешарим, 2001. – 159 с.
25. Шер Я. А. Петроглифы Средней и Центральной Азии / Я. А. Шер. – М.: Наука, 1980. – 325 с.
26. Шор Р. О. Графика [электронный ресурс] / Р. О. Шор, Н. М. Каринский // Литературная энциклопедия в 11 т. / отв. ред. В. М. Фриче. М.: Ком. Акад., 1929. – Т. 2. – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclor/le2/le2-6991.htm>.
- Стаття надійшла до редакції 02.10.2013 р.

V. Volonits, S. Rozanov

**RURIKOVICH'S ANCESTRAL SIGN. CONCERNING MATTER ABOUT
FIGURATIVE PROTOTYPE**

Origin and semantics of Rurikovich's prince signs are the least developed questions in historical science in spite of considerably quantity of scientific researches and numerous hypotheses. Obviously one of reason of their suspense is difference of scientist understanding concerning source «Rurikovich's ancestral sign». In the judgment of authors, one of path of solution is the earliest material source reference and involvement of new scientific approach for their solution.

Authors consider the stamps on brick as two-dent founded on Desyatinnaya church territory during diggings in Kiev, that are universally recognized as trident of Grand prince Vladimir. In search of sources of two-dent graphic base that is general for all Old Russian prince's sign, authors compare graffiti on dirhams, stamps on brick of prince's building and come to the conclusion that «Rurikovich's ancestral two-dent» functioned as amulet, misfortune protection character.

Authors consider Rurikovich's signs as communication phenomenon and come to the conclusion that ancient and major system of magic signs existed in visual language should be reflected in the form of graphic characters. On the base of comparative-iconographic analysis the authors put forward a hypothesis and according to this one two-dent is graphic representation of magic sign, which functioned as protection and stylized representation of trident on coins of Vladimira Svyatoslavicha is heraldic emblem composed of weapons: dual one-sided blades and arrowhead in the middle of sign.

Key words: trident, Rurikovich's ancestral sign, two-dent, amulet, magic sign, phenomenon, graffiti, dirham, one-side blades, heraldic emblem.

УДК 321.01(045)

Д. Григорова

**СЛАВЯНОЕВРАЗИЙСКИЙ ПРОЕКТ АЛЕКСАНДРА ПАНАРИНА:
ПРАВОСЛАВНЫЙ РЫЦАРЬ ПОСТСОВЕТСКОЙ РОССИИ**

Александр Панарин является одним из неоевразийских мыслителей постсоветской России, который восстановил общественный интерес к идее где Россия выступает связующим звеном между Востоком и Западом, славянской и европейской культурами и является евразийской имперской моделью. Распад СССР в 1991 г. привел общество к идеологическому кризису. Философия славянского евразийства Александра Панарина пытается способствовать патриотическим чувствам у россиян, которые помнят значение Православных ценностей и Евразийскую политическую теорию русских эмигрантов. Александр Панарин

участвует в интеллектуальном развитии российского мессианизма, ищет русскую идентичность в постсоветский период. Эта статья сфокусирована на евразийской геополитической теории Александра Панарина на основе православной этики и славянской культуры. Основные дихотомии в его политической философии являются: современные и постмодернистские значения, закон и вера, социализм и либерализм, свобода и воля, соборность и индивидуализм, правительство и неолиберальный рынок. Славянское евразийство Александра Панарина противостоит главному врагу – неолиберальной идеологии на основе рыночных отношений.

Ключевые слова: *евразийство, православие, идентичность.*

Александр Панарин, „философ-воин“, встал на самурайский путь познания еще в Московском университете в 1960 годы, воюя с официозной правдой хрущевской „оттепели“. За инакомыслие А.С. Панарина незаслуженно исключили с третьего курса философского факультета и из комсомола, он был восстановлен в качестве студента-заочника лишь после смены Генерального секретаря КПСС. Привкус диссидентства в биографии А.С. Панарина, как и его долгое молчание до перестройки (целых 20 лет), сделали его одним из интереснейших мыслителей постсоветской России.

Почему рыцарь и почему – православный? Рыцарь – так как он одинокий боец-индивидуалист в священной битве за каузу обездоленных. Православный – так как своим гербом он выбрал хоругве православной цивилизации. Его поле битвы – текст, его меч – слово. Рыцарь, вооруженный пером и крестом, в поисках русского национального идеала!

Распад СССР в 1991 году вызвал в обществе, все еще осознающим себя советским социокультурный шок, выход из которого был в переоткрытии „русской идеи“. Одним из ее переоткрывателей, предложившим свою модель ее воплощения, стал Александр Панарин.

Трудно было сказать что-либо новое о „русской идее“ после „старых“ славянофилов 40 годов XIX века, после Владимира Соловьева, Василия Розанова, Константина Леонтьева, Федора Достоевского, Николая Бердяева... Постмодерное время, однако, выдвигает перед национальным сознанием новые испытания. Постмодерная Россия требует нового решения русского вопроса. А.С. Панарин создал свою идеологию, свое учение о русском будущем – и как создатель любого учения, он хотел, чтобы ему верили – „в Россию можно только верить“...

Заполнение идеологического вакуума после 1991 года имеет жизненно важное значение для России. В своем последнем интервью А.С. Панарин утверждал: „Ни одна страна не может жить и быть устойчивой без идеологии: государство — это коллективное мы, обладающее более или менее прочной идентичностью. Не нужно думать, что коллективная идентичность — некая изначальная данность” [13]

Характерная черта высказываний Панарина, раскрывающая чисто русскую склонность к крайностям, – это центрирование темы вокруг дихотомии. Основных тематических кругов, оформляющих доктрину А.С. Панарина, два.

Первый круг – это философский проект „русской идеи“ с ключевыми дихотомиями “Государство–Личность”, “Соборность–Индивидуальность”, “Свобода–Воля”, “Закон–Вера”, “Интеллигенция–Народ”, “Социализм–Либерализм”, “Гуманитаризм–Технократизм”.

Второй круг – это геополитическое будущее России, или евразийский исторический проект в славяноевразийском варианте по А.С. Панарину, зафиксированный вокруг дихотомий “Модерн–Постмодерн”, “Центр–Периферия”, “Море–Суша”, “Пространство–Время”, “Равнина–Горы”, “Вертикаль–Горизонталь”.

С этими тематическими кругами переплетена нить самого невральгического элемента „русской идеи” – еврейский вопрос.

«Государство–Личность»

Одним из симптомов постмодерного времени под давлением неолиберальной идеологии, является кризис государства. А.С. Панарин возрождает этатизм и сакрализует государство как „убежище для бедных”. Отношение русского человека к государству „никогда не бывает эмоционально нейтральным. Государство либо несет мессианские обеты, требуя религиозной веры, либо выступает в карикатурной форме вымученной и ретроградной авторитарности, вызывающей лишь гнев и отвращение” [12].

Еще со времен империи государство в России может быть безмилостным к своему, имперскому, народу. Русский этнос самый бесправный – он несет бремя крепостного права, тяготи воинской службы, он лишен права свободного выбора вероисповедания – все это во имя государства, которое Петр I превратил в „государство-мачеху” [2]. А.С. Панарин подвластен „эдиповскому комплексу” к государству-батюшке. Он восхищается государственным гением Сталина, почувствовав интуитивно, что „без мессианства нет настоящей империи”, по своему характеру мессианская идея является „отцовской”. А.С. Панарин разделяет и имперский комплекс: „Россия – Сталин это знал – может существовать только в качестве мировой империи” [8].

Ностальгия по сверхдержаве у А.С. Панарина выражается не только в политическом отношении, ибо Россия после 1991 года теряет свой статус великой силы, но и в культурологическом. Россия продолжает быть сверхдержавой с точки зрения „гуманитарного измерения” этого понятия. Россия дает миру “ценный символический капитал, ценные идеи” и “ее национальное недовольство... является всемирно историческим недовольством” [6]. Призвание России, по мнению А.С.Панарина, – “спланировать слабых против сильных”, в то время как США “возглавят мировую гражданскую войну богатых против бедных”. XXI век не будет американским, – прогнозирует А.С. Панарин, – а антиамериканским. Вот почему „русская идея”, которая “олицетворяет солидарность со слабыми, бедными, угнетенными”, превратит XXI век в век русский.

Но почему XXI век должен быть русским или американским?

Что будет, если победят бедные... мир вряд ли станет лучшим. Существует и европейская альтернатива XXI века. Европа – хотя пока и без успеха – пытается внедрить модель „единства в многообразии”, в которой ни у кого нет претензий на первенство. Проблема, которая все еще не решена, однако, это проблема, посвященная месту государства, границе гражданского общества, государству.

Неолиберализм стоит только за рынок, за богатых, неоэтатизм А.С. Панарина – только за государство, за бедных. А.С. Панарин видит в государстве прежде всего социального работника или самарянина. Только этатизм или только рынок не способны создать надежное общество. Если гарантией демократии является разделение трех властей, то гарантией современного общества служит разделение между двумя властями: властью рынка, с одной стороны, и властью государства, с другой. Баланс между этими двумя властями способен сохранить идеологию, систему ценностей...

Новую мораль не стоит придумывать – существуют общечеловеческие ценности, действительные почти для всех религиозных систем.

Новым должно быть отношение государства к чистой науке – не к прикладной, не требующей долгосрочных вложений и приносящей сиюминутные, однако временные

результаты, а к чисто теоретической науке, которая работает на будущее и на подлинную перспективу всего человечества.

Нельзя допускать, чтобы футболист получал больше денег чем физик или математик, или биолог – такое возможно, когда распределение средств в обществе диктует рынок. Здесь именно необходимо вмешательство государства: не путем изъятия денег у футболистов, они зарабатывают их благодаря публике, а путем вложения средств в образование и популяризации науки.

Рынок реагирует на массовый вкус. У государства есть власть культивировать другой, более высокий вкус и поощрять непопулярную, но решающую для будущего как государства, так и общества высокую науку. В этом состоит главная миссия государства в XXI веке. Рынок реагирует на сегодняшний день, в то время как государство обязано проектировать будущее.

«Соборность–Индивидуальность»

Сакрализация государства – это часть идеала А.С. Панарина, который отграничивается от „официозной России”: “Я не отождествляю себя ни с Чубайсом, ни с Гайдаром, ни, простите, даже с Путиным”.

Идеолог А.С. Панарин рассматривает „русскую идею” как проекцию „коллективной/соборной идентичности”. “Гений России является профетическим, обращенным в будущее, и при этом соборное, универсалистское будущее – для всех, а не для избранных” [5]. Соборная личность – объект „старого” славянофила Алексея Хомякова, для которого введенный им термин „соборность” имел не только церковно-религиозный, но и историософский план, являлся типично русской национальной чертой. В 20 годы XX века о „соборности” говорили евразийцы. В 90 годы того же века под „соборностью” стали понимать отголосок советского коллективизма, с одной стороны, и понятие чисто религиозного значения, с другой.

„Соборная идентичность”, по мнению А.С. Панарина, не имеет ничего общего с русской „общинностью”, которая носит локальный характер, ей присуще универсальное измерение в качестве „духовного единства”, или „всечеловечности”, как это понимал Федор Достоевский.

„Соборной/коллективной” является и точка зрения А.С. Панарина на историю: “История – это коллективное творчество, и энергия этого творчества во многом зависит от того, верят ли люди в смысл истории” [7].

А.С. Панарин отрицает связь между коммунизмом, русской общинностью и православной соборностью. Ни коммунизм, ни тоталитаризм не принадлежат к специфическим чертам русской ментальности: нет такого общества, которое было бы застраховано от авторитаризма, а отсюда – и от тоталитаризма, но связь все-таки существует. Незавершенная крепостная реформа 1861 года так и не превратила крестьян в частных собственников, а закрепостила их в общине и экономически поработила выкупными платежами за землю вплоть до 1906 года. В Российской империи само понятие „частная собственность” противоречило крепостной системе, созданной Петром I. Дворяне были эмансипированы государством лишь в конце XVIII века благодаря Екатерине II. Коллективная собственность, коллективное/соборное „я” остались неизменной частью менталитета общины, а отсюда – и русского мужика...

«Свобода–Воля»

Сакрализация государства, от которой зависит существование „соборной” личности, напоминает о взглядах русских консерваторов XIX века – эпохи самодержавия. Государство – единственный гарант свободы, которая, по мнению Михаила Каткова, существует „в огороде самодержавия”. В этом отношении А.С. Панарин является последователем и славянофилов, как „старых” (Алексей Кошелев,

Алексей Хомяков и Юрий Самарин), так и „новых” (Иван Аксаков), для которых свобода совместима с самодержавием. Александр Панарин, с одной стороны, отождествляет понятие „свобода” с русским понятием „воля”, возрождая славянофильскую традицию, а с другой стороны, он воспринимает „свободу” как порождение классического либерализма, считая ее „высшим типом социальности” и противопоставляя ее „свободе” неолиберализма, которую он называет „асоциальной эмансипацией и апологией инстинкта”.

«Социализм–Либерализм»

Следуя русской консервативной традиции, А.С. Панарин относится отрицательно к западничеству и либерализму. По его мнению, либеральный универсализм – это „планетарная иллюзия”. А.С. Панарин считает современный, „официозный” либерализм „идеологией победителя”, и в этом его расхождение с Просвещением, или с классическим либерализмом. И потому Запад осужден на „либеральный монолог”. Понятия „открытое общество” и „открытая экономика” существуют для слабых государств, в то время как сильные прикрываются Шенгеном и проводят протекционистскую политику, что является частью так называемого „двойного стандарта”. А.С. Панарин отвергает принцип *“laissez faire, laissez passer”*, тем самым продолжая традицию русских либералов конца XIX – начала XX веков, которые ратовали за социальный либерализм и выступали против абсолютной свободы рынка. Постсоветские либералы, однако, следовали философии рынка, навязывая „рыночный тоталитаризм”.

Для А.С. Панарина „либеральное” равнозначно „американоцентрическому”. А.С.Панарин в своих оценках либерализма является крайним, воспринимая тезис Достоевского о „ретроградности” либеральной идеи, сторонники которой в России „презирают народ” [3].

А.С. Панарин предпочитает социализм либерализму потому, что в России он может иметь христианскую интерпретацию, реализации которой препятствуют радикальные западники – большевики: „... в социализме есть и то, что сближает его с христианским учением: идея сочувствия нищим духом — слабым, униженным, угнетенным”.

Острое чувство социальной справедливости А.С. Панарина порождает у него одностороннее отношение к русскому западничеству: „...наши западники обречены презирать Россию, ибо, отказывая ей в специфической цивилизационной идентичности, они прилагают к ней западный эталон и винят за несоответствие этому эталону [...] западнические радикалы в России желали поражения собственной страны в войнах с Западом”[13].

А.С. Панарин имеет в виду Первую мировую и „холодную” войны. Он не дает себе отчета в том, что желать военного поражения своей стране – тоже вид патриотизма „по-чаадаевски”. По-чаадаевски любили Россию и „старые” славянофилы, и западники, которые во время Крымской войны искренне желали царскому правительству поражения, считая, что лишь поражение откроет путь ожидаемым реформам. Это не было проявлением малодушного дезертирства – после падения Севастополя западник Тимофей Грановский выражал сожаление, что не мог участвовать в военных действиях по состоянию здоровья (вскоре после этого он скончался от туберкулеза), произнеся по-чаадаевски красивую фразу: „Без желания победы России, но с желанием умереть за нее”.

Характерной особенностью русской истории является тенденция проводить самые крупные реформы во время войны, после войны и накануне войны. Северная война со шведами стала сильнейшим стимулом проведения реформ Петра I, который,

воюя, учился у своих врагов. После окончания Крымской войны были осуществлены Великие реформы Александра II. Накануне Первой мировой войны Россия под давлением общества была преобразована, хотя и ненадолго, в конституционную монархию. Реформы проводились и после завершения „холодной войны”, но их результат не принес пользы гражданам России.

„Новые русские”, или „новые западники”, по мнению А.С. Панарина, это представители язычества. Не случайно А.С. Панарин называет современных западников, не „русскими”, а „российскими”, поскольку они не являются православными. Зато, говоря о православии, он всегда называет его „русским”, ибо считает его частью национальной идентичности, как было еще во времена империи: быть православным – значит быть русским. „Русская” идентичность не является чисто этнической, как воспринимают ее крайние консерваторы, с одной стороны, она религиозная, а с другой, – культурная. „Российская” идентичность, как и советская, является политической и гражданской.

«Закон–Вера»

Не общественный договор, а вера является настоящей спайкой/сплавом общества и власти в России – этот типично консервативный взгляд разделяет и А.С. Панарин: “Веру русский человек ценит выше любых земных благ; тяготы современного политического кризиса чаще всего оцениваются с этих позиций: “некому больше верить”.

Вера лежит и в основе идеологии А.С. Панарина, центр внимания которой представляет православная цивилизация. Этатизм А.С. Панарина подчинен вере. В дихотомии „закон–вера” главная роль в спасении России отводится православию. А.С.Панарин возрождает „религиозную картину мира”: “... от падения в хаос Россию всегда спасал не закон – он сделать этого не в состоянии, а вера, обеспечивающая спонтанность дарения на всех уровнях и во всех слоях общества”. Нет договора, есть вера.

Русское сознание “отличается особым религиозно-манихейским радикализмом: русского человека трудно подвигнуть на дело во имя повседневности, душа его взыскует “великих идей” и целей, и только в их контексте он готов признавать и оправдывать повседневность. Не нужно впадать в правый или левый радикализм, но радикалом целеполагания, обладающим историсофской и культурологической интуицией, российский реформатор обязан быть”

Дуализм „закон–вера” подтверждает и воспитанная в русском человеке еще Петром I „государственная жертвенность”, символом которой, считает А.С. Панарин, стали новая столица, или „город свободы” – Петербург, положивший начало „возвращению к духовному аскетизму”. Оценка, данная А.С. Панариным Петру I, противоречива. С одной стороны, он оправдывает крепостную систему с идеологической и философской точек зрения как „мобилизационно-аскетический замысел”. В отличие от „старых” славянофилов А.С. Панарин воспринимает положительно и „вестернизацию” Петра I, определяя ее как удачную “попытку “перевода” России из Азии в Европу” [12]. С другой стороны, А.С. Панарин рассматривает западника эпохи Петра I как „максималиста” и „фанатика” западной идеи и „скептика” в отношении достоинств собственной страны. Православная цивилизация должна спасти Россию от „современной вестернизации”, навязываемой „новыми русскими”.

А.С. Панарин разделяет Запад по конфессиональному признаку: на протестантский и католический, и геополитически: на атлантический и европейский. Протестантский запад “более обращенный к Ветхому завету, чем к греческой античной

классике, и тем более запад сегодняшней формации, замешанной на иудео-протестантском симбиозе, основанной на принципах избранничества” [11].

Еврейский вопрос – это родильное пятно русской идентичности. Его толкования в России самые разные еще с конца XIX века, когда этот вопрос обострился в результате недалековидной, неимперской, руссификаторской политики Александра III.

Александр Панарин воспринимает религиозную точку зрения на еврейский вопрос Владимира Соловьева: “...ни русские, ни евреи не смогут удовлетвориться национальным типом истории. В частности, евреи — народ всемирно-исторический. Не в том банальном смысле, что следы еврейской диаспоры мы находим всюду в мире, а в том, что еврейский темперамент является мессианским. Мы, русские, в этом отношении сходимся с евреями. Нам тоже тесно в национальной истории; мы взыскуем вселенской правды и вселенской судьбы”.

По отношению к еврейскому вопросу А.С. Панарин является последователем и Василия Розанова, более крайнего и далеко не столь толерантного, как В.С. Соловьев. А.С. Панарин упрекает „еврейскую публицистику” в “пристрастном расовом расследовании “русского дела” в истории”, в „этнизировании” тоталитаризма в качестве „расовых признаков” русского народа, в то время как “вопрос о роли евреев в большевистской революции, в красном терроре и геноциде относится к числу репрессированных тем, всякое упоминание о которых немедленно наказывается остракизмом”[12].

Однако сам А.С. Панарин пытается этнизировать революцию, и это является той же крайностью, что и этнизирование тоталитаризма. Он связывает 1917 год исключительно с „еврейским большевистским авангардом”, который “решился радикализировать социалистическую идею, переводя ее из сферы стихийного национального самоопределения в русло строгой жреческой ортодоксальности глобалистов Третьего интернационала”, а события 1991 года связывать опять-таки только с действиями “демократического еврейского авангарда” [13].

В.В. Розанов противопоставляет русских евреям по модели Европа – Россия, Запад – Восток, относя евреев к западному началу [14]. А.С. Панарин увязывает евреев с протестантским Западом, с „тоталитаризмом новой экономической власти”. “В еврейском сознании недавно произошел переворот, свидетельствующий о разрыве с тысячелетней традицией. Народ, испытавший тяготы безжалостного земного владычества, тяготы вавилонского, египетского, римского и иных пленений, выработал особую мораль и особый пророческий темперамент. Речь идет о защите слабых перед лицом сильных, угнетенных – перед лицом угнетателей. В этом была моральная сила еврейства и источник его идейного влияния в мире.

И вот сегодня мы неожиданно наблюдаем деформацию еврейского менталитета. Отныне все чаще евреи выступают как носители либерального социал-дарвинизма, запрещающего вмешательство в механизмы рыночного „естественного отбора” со стороны любых политических и моральных инстанций” [10].

А.С. Панарин противопоставляет „еврейское организованное меньшинство” „русскому большинству”. Он отделяет евреев от „россиян”, тем самым ставя между ними границу и ставя их в зону изгоев. Евреи – этот символ прогресса „иудофильствует”, приобретая „еврейскую идентичность”. По мнению А.С. Панарина, евреи „по судьбе глобалисты” и противопоставлять им можно только православный глобализм, то, от чего зависит выживание России. А.С. Панарин обвиняет еврейскую/иудейскую концепцию богоизбранничества, но сам он, говоря о русской нации, определяет ее как „особую”, у которой „статус национальной идеи более высок, чем в других странах”.

С конфессиональной и идеологической точек зрения А.С. Панарин видит в еврейском мессианизме основного врага русского мессианизма. С геополитической же точки зрения, по его мнению, противником России является американский мессианизм.

«Модерн–Постмодерн»

Постмодерн, по мнению А.С. Панарина, это „философия привилегированных”, которой нужно противопоставить новую, „цивилизационную, суперэтническую идею”, отвечающую „идеократической идентичности” России. Постмодерн, или „контрмодерн” это проекция виртуального мира, которому А.С. Панарин противопоставляет текстуальный мир. А.С. Панарин различает два текста – современный, который семантичен, и постмодерновый, который семиотичен. Сам он, однако, пишет на языке модерна, семантически, а для того чтобы уничтожить „мефистофельский виртуальный мир”, нужно использовать текст постмодерна – или опять-таки виртуальную программу борьбы между „добром” и „злом”.

Демонизирование виртуального мира – это крайность, потому что он параллелен, он не захватывает и не вытесняет мир реальный. И последнее – патология: человек всегда может найти к чему пристраститься даже и в пещере, пристрастность – это вид бегства от реальности.

Слишком крайней является и констатация А.С. Панарина о „социокультурной поляризации” – это не продукт постмодерна, она присуща любому обществу и времени.

Поляризацию можно найти в любом городе, где общество живет одновременно в разные исторические времена. Человек без компьютерной грамотности живет спокойно в текущем (современном) времени. Хакер живет в сверхскоростном XXI веке, но ему не знакома радость общения с книгой, и это приближает его к кроманьонцу. Табаковод нанизывает листья табака тем же способом, что и во времена Средневековья, но его связь с миром – спутниковая тарелка.

Слишком мрачный пророк, А.С. Панарин прогнозирует при постмодерне смерть и автора, и книги. Книга не исчезнет, как не исчезли грампластинки, как не исчез и театр с появлением кино. В крайнем случае книга выживет по сценарию Рэя Бредбери в „451° по Фаренгейту”.

Постмодерн, считает А.С. Панарин, ставит „свободу” выше „справедливости”, „равенства” и „морали”. Западная цивилизация монополизировала понятия „свобода”, „демократия”, „гражданское общество”, А.С. Панарин называет это „демократическим расизмом”.

„Фаустовскому типу” Запада А.С. Панарин противопоставляет православный тип России. Он продолжает традицию социо-культурных типов Николая Данилевского, создавая „цивилизационно-идеологические” типы как часть текстуального сознания. Русская культура, по мнению А.С. Панарина, „многотекстуальна”, а в ее основании лежит „материнский архетип”, этим он повторяет концепцию Бердяева о женском начале русского национального характера. Другой архетип православного в русской культуре А.С. Панарин видит в пейзажной лирике. Отделяя евреев от „россиян”, он забывает об одном из самых лиричных и самых русских пейзажистов – Исааке Левитане, русском еврее, который является неотделимой частью русской культуры.

А.С. Панарин выступает против монополизации „свободы” Западом, но дает России право монополизировать православное будущее, отрицая православие других народов – “православие вне России, зажатое в узких урбанистических пространствах Греции и Восточной Европы, неминуемо обретает формы какой-то стилизации”.

Основной продукт постмодерна – глобализация. А.С. Панарин предлагает глобализацию по-русски – „православный космизм”, который является частью равнинной идентичности России: “только по русской бескрайней равнине шествует

этот характерный, часто социально убогий, но космически насыщенный, эротически взволнованный человек”.

«Вертикаль–Горизонталь»

А.С. Панарин предлагает свой вариант евразийской концепции, различающийся от варианта „старых” евразийцев 20-ых годов XX века и от варианта неоевразийцев Александра Дугина и Нурсултана Назарбаева. Распад СССР, по мнению А.С. Панарина, угрожает распадом Евразии как „несущей планетарной конструкции”. Предложенная им дихотомия относительно Евразии – это не „Восток–Запад”, „Север–Юг”, а „Время–Пространство”, „Вертикаль–Горизонталь”.

Русский/православный, считает А.С. Панарин, – это „глобалист времени”, в то время как либерал – „глобалист пространства”. „Вертикальный” православный человек отличается от „горизонтального” западного человека, общество которого гедонистично и ведет к „рыночному варварству” „нового агрессивного язычества”. Исходя из этого А.С. Панарин разграничивает два вида демократии: „демократия свободы” (западный архетип – либерализм) и „демократия равенства” (восточный архетип – аскетизм) [9].

Евразийская модель А.С. Панарина не азиоцентрична как модель А.Г. Дугина, который предпочитает дихотомию „Суша–Вода”. А.Г. Дугин не принимает ни глобализацию по-американски, ни глобализацию по-европейски его глобализация – „атлантическая”, т.е. это цивилизация воды, которой следует противопоставить „континентальную”, или евразийскую – региональную глобализацию [4]. А.Г. Дугин выступает за изоляционизм России в отношении Запада и за ее открытие к Востоку.

А.С. Панарин определяет евразийскую идею и как „особый тип незападной цивилизации, лишенной сентиментального этноцентризма”. Однако мысль, что русский человек и русский язык находятся в центре Евразии и что Москва будет столицей „Соединенных Евразийских Штатов”, как и опасения, что если Россия не станет ведущим фактором, то это приведет к „китаизации” Евразии, говорят об этноцентризме его идеологии. Евразийский проект А.С. Панарина представляет собой вид идеологической „русификации” Евразии.

Евразийский проект Нурсултана Назарбаева прежде всего экономический: „Началом любых евразийских интеграционных процессов, учитывая тяжёлую жизнь наших людей, должна быть именно экономика” [1]. Президент Казахстана еще в 1994 году предлагал России проект создания Евразийского Союза, в варианте, подобном теперешнему Европейскому Союзу, который первоначально формировался как таможенный, а потом как экономический союз. Н.Назарбаев еще в 1993 году выдвигал идею о сохранении зоны рубля для бывших республик СССР. В 2003 году он прогнозировал, что единая валюта для государств-членов Евразийского Экономического Союза станет фактом в 2011 году. Таможенный союз России, Беларуси и Казахстана уже (хотя пока еще на бумаге) функционирует с января 2010 года.

В отличие от Н. Назарбаева А.С. Панарин рассматривает евразийскую идею не как экономическую, а как гуманитарную (антитехнократическую) и социальную, где основным принципом должен быть принцип социальной справедливости. Дифференциация русского цивилизационного пространства прежде всего социальная на основе оси „Центр–Периферия”, „Столица–Провинция”. Евразийский проект А.С.Панарина – это „реванш провинции”. По мнению А.С. Панарина, глобализация превращает мир в равнинный, и только некоммерсиальный „евразийский православный тип” способен владеть равнинным пространством, или глобальным будущим.

Только Россия, считает А.С. Панарин, может справиться с защитой европейского Просвещения, символизирующего модерн, с ее приоритетом культуры, а не стандарта,

или коммерсальности. Европейское должно получить превес над атлантическим с помощью России. “Я симпатизирую очень европейцам и очень не симпатизирую американцам”, – заявляет А.С. Панарин, следуя завету Достоевского о „всеевропейском” предназначении русского „всечеловека”.

Подобно Назарбаеву, А.С. Панарин стоит за идею евразийской федерации с евразийской конституцией, с евразийским парламентом, депутаты которого не делегируются республиками, а избираются прямыми выборами. Федерацию он себе представляет не на этническом, а на региональном принципе.

Россия, по мнению А.С. Панарина, может превратить Евразию во „второй”, особый мир, отличающийся от западного „первого мира” и от южного „третьего мира”. „Второй мир” сможет сохранить славянскую идентичность, „политическую и культурную гегемонию славянства в Евразии”. Для А.С. Панарина Россия – прежде всего носитель славянского в Азии, а затем и европейского в Евразии. Однако ведущее начало в евразийской конструкции А.С. Панарин отводит православию. Подобно Достоевскому, который ставил православную идею выше общеславянской, А.С.Панарин ставит православие выше евразийства.

В то же время А.С. Панарин подходит к евразийской идее по-марксистски, рассматривая ее как „новую формационную перспективу” новых суперэтнических славяно-тюркских синтезов. Евразийская концепция А.С. Панарина – это „новая формационная идея”, которая под силу только русской православной цивилизации. Отсюда вытекает и его понимание патриотизма – формационное, а не почвенническое. Формационный патриотизм А.С. Панарина построен на философии Достоевского „всечеловечности” русского национального характера. А.С. Панарин заменяет понятие „самобытность” понятием „самодейность” в виде акта „мировой отзывчивости”.

В поисках ориентиров для современной России Александр Панарин выступает продолжателем философии „русской идеи” Владимира Соловьева, Василия Розанова, Николая Бердяева и в первую очередь Федора Достоевского. В чем же все-таки оригинальность А.С. Панарина? А.С. Панарин дает русский ответ на „россиянское” будущее и место в глобализирующемся пока еще варварским способом мире. А.С.Панарин сочетает русскую философию XIX – начала XX веков (до распада Российской империи) с евразийской философией 20-ых годов XX века и советским культом государства – тем самым он ищет свою дорогу на русском распутье после 1991 года.

По его мнению, глобализация по-русски – это глобализация по-христиански: христианский универсализм может сохранить человеческое и нравственное лицо глобализующегося мира, православная этика – альтернатива протестантской, славянский (славяноевразийский) мир – альтернатива англосаксонскому. Оригинальна и его концепция православного исторического проекта евразийства в качестве русской альтернативы „нового мирового порядка”. Крайности в его взглядах тоже чисто русские – поляризации мира метрикой дуалистического мышления.

А.С. Панарин создает не просто философию, он создает идеологию – рыцарскую, поскольку он на стороне обездоленных, изгоев прогресса, и православную, в силу того, что ортодоксальное христианство легитимирует право России воскресить „Третий Рим”. Его учение представляет собой идеологию, поскольку он оправдывает гипертрофировавшуюся роль государства как средства реализации мессианской идеи.

Модель идеологии А.С. Панарина подобна заклинанию от мистерий, посвященный проходит символично через все испытания, возникающие на пути героя, чтобы обрести бессмертие и попасть на Остров блаженных (истинное время, или

будущее), и спастись от царства Хадеса (историческое, т.е. линейное время, или прошлое). Роль вожака-жреца играет государство, носитель „харизматичной власти”.

Готова ли, однако, постмодерная Россия жертвовать собой во имя своего вселенского призвания, или же она выберет западно-европейскую альтернативу, заложенную петербургским переходом? Но оба пути будут ответом на американский мессианиззм и на атлантический монизм. „Восток” и „Запад” останутся русскими „ин” и „ян”. Однако вряд ли православный космизм А.С. Панарина превратится в коллективный миф о русской монаде.

Список використаної літератури

1. Будет ли создан Евразийский союз? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=1252>
2. Григорова Д. Г. Либерализм в Русия и идейните му двойници: консерватизмът, “либералното народничество” и постславянофилството / Д. Г. Григорова. - ГСУ. ИФ. Т. 93–95, 2003, 36–37.
3. Достоевский Ф.М. Дневник писателя / Ф. М. Достоевский // Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений в 30-ти т. / Ф. М. Достоевский. - Л., 1982. – Т. 24. - С. 71, 301.
4. Дугин А.Г. Основы евразийства / А. Г. Дугин. - М., 2002. – С. 544–547.
5. Панарин А. С. В каком мире нам предстоит жить? Геополитический прогноз, сделанный в 1997 году [Электронный ресурс] / А. с, Панарин // Радиостанция «Эхо Москвы». – Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/global/temptation/prognosis>
6. Там же.
7. Панарин А. С. Интервью [Электронный ресурс] / А. С. Панарин // Радиостанция «Эхо Москвы»: 13.12.2002. – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/interview/20618>.
8. Панарин А. С. К реконструкции "Второго мира" [Электронный ресурс] / А. С. Панарин. – Режим доступа: http://www.archipelag.ru/authors/panarin_aleksandr/?library=1239.
9. Панарин А. С. О Державнике-Отце и либеральных носителях “эдипова комплекса” [Электронный ресурс] / А. С. Панарин // Завтра. – 2003. - № 17. – Режим доступа: http://www.patriotica.ru/religion/panarin_edip.html
10. Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире / А. С. Панарин. - М., 2003. - С. 146.
11. Панарин А. С. Разрушитель табу. Размышления о книге Солженицына "Двести лет вместе" [Электронный ресурс] / А. С. Панарин. – Режим доступа: <http://rus-vost.irk.ru/arhiv/50/documents/7.htm>
12. Панарин А. С. Россия в социокультурном пространстве Евразии [Электронный ресурс] / А. С. Панарин. – Режим доступа: <http://www.moskvam.ru/2004/04/panarin.htm>
13. Панарин А. С. Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством) [Электронный ресурс] / А. С. Панарин. - М., 1994. - С. 221. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/iphras/library/panarin.html>
14. Панарин А. С. Русский вопрос. Слабые против сильных. Последнее интервью Александра Панарина [Электронный ресурс] / А. С. Панарин. – Режим доступа: <http://www.russian.kiev.ua/archives/2005/0505/050531ru01.shtml>
15. Розанов В.В. Обонятельное и осязательное отношение евреев к крови / В. В. Розанов. – М., 2001. – С. 124, 331.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

D. Grigороva

THE SLAVIC EURASIANISM OF ALEXANDER PANARIN: THE ORTHODOX KNIGHT OF POST-SOVIET RUSSIA

Alexander Panarin is one of neo- Eurasian thinkers of Post-Soviet Russia, restoring public interest in Russian idea as a connection between East and West, Slavic and European culture and Eurasian imperial model.

The collapse of the USSR in 1991 bring the Russian society on an identity and ideological crisis. The philosophy of Slavic Eurasianism of Alexander Panarin is trying to foster patriotic feelings among Russians remembering the Orthodox values and the Eurasian political theory of Russian emigrants. Alexander Panarin takes part of intellectual development of Russian messianism seeking the Russian identity in Post-Soviet Era.

This article is focused on Alexander Panarin's Eurasian geopolitical theory, based on Orthodox ethics and Slavic culture. The fundamental dichotomies in his political philosophy are: Modern and Post-Modern values, Law and Faith, Socialism and Liberalism, Freedom and Liberty, Sobornost and Individualism, Government and Neoliberal Market.

The Slavic Eurasianism of Alexander Panarin is opposed to his main enemy – the Neoliberal ideology of market values.

In his opinion, Russian globalization is a Christian globalization: Christian universalism to keep the human and moral face of the globalized world, the Orthodox ethics is a Protestant alternative, Slavic (Slavic-Eurasian) world is an alternative to the Anglo-Saxon one. His concept of orthodox historical project of Eurasianism as an alternative to "the new world order" is original. Extremes in his views are purely Russian too and it is a polarization of the world metric dualistic thinking.

A.S. Panarin creates not just a philosophy, he creates an ideology - the chivalrous one as he is on the side of the underdogs, outcasts of the progress and Orthodox, in view of the fact that orthodox Christianity legitimizes the right of Russia to revive "Third Rome." His teaching represents an ideology because he justifies the hypertrophied role of the state as a means to realization of the messianic idea.

The model of A.S. Panarin's ideology is similar to a spell of the Mysteries, initiated person symbolically passes through all the trials encountered on the hero's way to gain immortality and to get to the island of blessed people (real time or future), and save from the kingdom of Hades (historical, i.e., linear time, or past). The role of leader-priest is played by the state- the carrier of "charismatic authority."

Key words: Eurasianism, Orthodoxy, identity

Д. Грігорова

СЛОВ'ЯНОЄВРАЗІЙСЬКИЙ ПРОЕКТ ОЛЕКСАНДРА ПАНАРІНА: ПРАВОСЛАВНИЙ ЛІЦАР ПОСТРАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ

Олександр Панарін є одним з неоевразійських мислителів пострадянській Росії, який відновив суспільний інтерес до ідеї де Росія виступає з'єднувальною ланкою між Сходом і Заходом, слов'янською та європейською культурами і є євразійською імперською моделлю. Розпад СРСР в 1991 році привів російське суспільство до ідеологічної кризи. Філософія слов'янської євразійства Олександра Панаріна намагається сприяти патріотичним почуттям у росіян, які пам'ятають значення Православних цінностей і Євразійську політичну теорію російських емігрантів. Олександр Панарін бере участь у інтелектуальному розвитку російського месіанізму, шукає російську ідентичність в пострадянський період. Ця стаття сфокусована на євразійській геополітичній теорії Олександра Панаріна на основі православної етики та слов'янської культури. Основні дихотомії в його політичній філософії є: сучасні і постмодерністські значення, закон і віра, соціалізм і лібералізм, свобода і воля,

соборність і індивідуалізм, уряд і неоліберальний ринок. Слов'янське євразійство Олександра Панаріна протистойть головному ворогу - неоліберальній ідеології на основі ринкових відносин.

Ключові слова: євразійство, православ'я, ідентичність.

УДК 904(=221.15)(045)

В.Ю. Зуев

О ВРЕМЕНИ АКТИВНОГО ВЫСТУПЛЕНИЯ САРМАТОВ В СТЕПЯХ ЕВРАЗИИ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ ¹

Сарматская археология возникла в советской науке как самостоятельное направление в конце 40-х годов XX века на основе парадигмы савромато-сарматского историко-культурного единства. В силу политических условий, идея о тождестве и исторической преемственности савроматов и сарматов, трактовалась изначально как стадияльная концепция автохтонного развития культур и противопоставлялась миграционной идее формирования культур сарматского круга. Тождество и преемственность савроматов и сарматов не было доказано, а было декларировано как концептуальная установка. Вся последующая линия развития сарматологии шла по линии размывания и компромиссов между реальным историческим материалом и желанием сохранить главную парадигму. В настоящее время уже признано, что исторические савроматы не имеют отношения к археологическим памятникам Приуралья и Поволжья VI–IV в. до н.э. Сохраняется лишь некое условное наименование этих древностей «савроматскими», исключительно как археологический слэнг. Не выдерживает критики и идея о том, что культура ранних сарматов формировалась в Приуралье и Поволжье на базе преемственности традиций предшествующего времени. В настоящее время нет никаких чётких представлений о памятниках III – первой половины II в. до н.э. в этих регионах. Самые ранние и выразительные сарматские памятники, сопоставляемые с эпонимными древностями южной группы Прохоровских курганов, датируются второй половиной II – началом I в. до н.э. Они не имеют местных корней в Приуралье и принесены сюда широким потоком кочевников, двинувшихся в середине II в. до н.э. из глубин Азии. В археологическом материале этот горизонт памятников маркируется погребениями воинов с церемониальным, отделанным золотом, клинковым оружием прохоровского типа и большим количеством ювелирных изделий, выработанных в художественных традициях южной, средней и центральной Азии. Этот горизонт древностей хорошо уловим на пространствах от Китая до Причерноморья и позволяет говорить предметно о сарматской истории II–I в. до н.э.

Ключевые слова: сарматы, сарматология, Прохоровские курганы, кочевники.

Сарматская археология возникла в советской науке как самостоятельное направление в конце 40-х годов XX века на основе парадигмы савромато-сарматского историко-культурного единства [3. С. 100–121]. Сама парадигма о тождестве и исторической преемственности савроматов и сарматов, появилась как идея в условиях

---

¹ Полный текст доклада на международной научной конференции: «Боспорский феномен: греки и варвары на Евразийском перекрёстке». (Санкт-Петербург, 21 ноября 2013 года).

доминирования стадияльных представлений о существовании и смене культур, как сугубо автохтонных процессов. Более того, она была заострена против буржуазной теории миграционизма, разработанной в отношении сарматов М. И. Ростовцевым, который назывался политическим врагом советского строя и науки, а его методы работы определялись Граковым как «порочные»².

Б. Н. Граков написал свою статью о единой автохтонной савромато-сарматской культуре в сложных условиях начинающейся после войны борьбы с космополитизмом, когда от Гракова руководством Института Истории Материальной Культуры требовалось обличить и идейно разгромить кого-либо из буржуазных учёных, дабы продемонстрировать верность марксистской идеологии в её актуальной тогда ипостаси – учении Н. Я. Марра о стадияльности исторического развития³. Б. Н. Граков играл знаниями виртуозно, построив статью на иронии по поводу любимой марксистами теме матриархата. Он писал: «Мужчина спокойно лежит в могиле. Рядом брошен женский костяк. На его черепе следы насильственной смерти. Ректор Саратовского университета, крупнейший хирург Миротворцев определил её смерть так: сначала нанесён надрез и сильный удар мечом по темени, от которого выкололся кусок кости. Удар этот лишь оглушил тяжело раненную женщину. Тогда уже лежащей ей был

---

² В плане сравнения, Граков повторил в отношении недостижимого советским властям М. И. Ростовцева научный ход, похожий на историю написания С. А. Жебелёвым работы «Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре» [5. 36 с.]. Эта публикация, породившая впоследствии ряд исследований как в поддержку интерпретации Жебелёва, так и отрицавших её главную идею, также была противопоставлена гипотезам М. И. Ростовцева [1. С. 53–72]. Она была построена на виртуозной трактовке письменного источника в угоду политической конъюнктуре в опасный момент жизни Жебелёва. Дав социально-политическую трактовку переворота на Боспорском престоле в духе марксизма, Жебелёв обезопасил себя и своих учеников от репрессий, став, по сути, классиком советской исторической науки, хотя и не стеснялся говорить (имея в виду советскую власть в целом): «они хотели получить восстание, они его получили». Известно, что Жебелёв просил в тайном письме к Ростовцеву, жившему в США, не принимать всерьёз эту работу, т.к. на кону стоял вопрос о его судьбе и судьбе близких. М. И. Ростовцев понял положение друга. В отношении Гракова реакция Ростовцева осталась неизвестной. Учёный был уже тяжело болен и отошёл от занятий наукой. А жаль! В случае с Граковым, работы которого Ростовцев знал и ценил, он бы, несомненно, принял вызов.

³ Любопытно, но никто из сторонников идей Гракова в последующие годы не задавался вопросом – когда и при каких обстоятельствах появилась работа: «Гувакократоѳевои (пережитки матриархата у сарматов)». А они весьма интересны и касаются раннего московского периода существования Института истории материальной культуры. В 1946 г. руководство ИИМК АН СССР перешло от академика Бориса Дмитриевича Грекова, ставшего академиком-секретарём АН СССР, к историку-медиевисту Александру Дмитриевичу Удадьцову – специалисту, очень далёкого от проблематики работы Института. Этой переменой решил воспользоваться руководитель Ленинградского отделения ИИМК, член-корр. АН СССР Владислав Иосифович Равдоникас и его сторонники из довоенного ИИМК для того, чтобы захватить власть в Институте и вернуть его руководство в Ленинград. Они решили навязать Институту демагогическую дискуссию, главным мотивом которой была борьба с космополитизмом. Группа московских сотрудников, узнав об этой идее погрома в Институте, организовала сопротивление. Была подготовлена серия научных докладов, в которых, по ходу дела упрекались сами инициаторы дискуссии в преклонении перед Западом и давались позитивные примеры того, как успешно в МО ИИМК отстаивают верную линию теории стадияльности Н. Я. Марра. В этих условиях Б. Н. Граков, хорошо знавший, на своём опыте, что такое подобные дискуссии, решил полемизировать в качестве противоположных с идеями М. И. Ростовцева, не задевая никого из тех, кто жил и работал в СССР. Сама инициатива В. И. Равдоникаса, вернуть руководство ИИМКом в Ленинград потерпела тогда полное фиаско. «Оборона» москвичей оказалась столь впечатляющей и мысль о том, что кто-то раскрыл москвичам его планы стать руководителем Института, выбила Равдоникаса из колеи, и он вообще ушёл из науки. Пострадал и его соратник – А. Н. Бернштам, с которым они лихо проводили чистки рядов археологов в 30-е годы. Именно с этой дискуссии началось знаменитое гуннское «дело» Бернштама. Случившийся в 1950 г. поворот в отношении Сталина к вопросам языкознания довершил разгром ИИМКа в Ленинграде.

нанесен удар мечом, снесший ей прочь весь правый висок и бывший смертельным. Она не была чужеземкой: её череп также деформирован, как и у её повелителя. Таким жестоким актом закончилось сарматское, столетиями жившее, женовластие. И если мы начали это сообщение словами псевдо-Скилака: “Σαυροματόν δέ ἐστὶν ἔθνος γυναικοκρατούμενον”, то надо закончить словами Аммиана Марцеллина об аланах (XXXI, 20): “omnis igitur aetas et sexus inbellis circa vehicula ipsa versatur, muniisque distringitur mollibus”» [3. С. 121]⁴. В статье (примечательно, что она названа сообщением!) Б. Н. Граков попытался доказать, что оба народа стадияльно тождественны в своей культуре, и что на археологических материалах из Поволжья и Приуралья можно проследить этапы угасания матриархата от женозависимых савроматов (потомков амазонок) к совершенно маскулинным сарматам. В разнице разновременных археологических материалов Граков предлагал видеть постепенную – стадияльно автохтонистскую – трансформацию единой кочевой культуры, названной им савромато-сарматской [3. С. 100–121].

В работе Б. Н. Гракова было всё: систематизация археологического материала, освоенного автором в 20–30 годы, виртуозное манипулирование письменными источниками, неявная ирония над марксизмом и его трактовками роли женщины в истории, смелости⁵. Не было в статье лишь одного – *доказательства тождества исторических савроматов и сарматов* [32. С. 291–306]. Но этого коллеги Гракова не заметили тогда, не видят этого и сегодня, составляя в честь основополагающей для советской сарматологии статьи лестные отзывы по случаю юбилея её издания⁶. Сам Б. Н. Граков, в 1955 г., оценивая свою гипотезу о единстве «савромато-сарматской» культуры, написал в Большой Советской Энциклопедии, что «тождество савроматов и сарматов доказано ныне окончательно» [4]. В последующие годы, трудами его учеников, была детально разработана концепция единой савромато-сарматской культурно-исторической общности, которая бытовала на просторах от междуречья Дона и Волги до Зауралья от VI в. до н.э. до IV в. н.э. [29; 22]. Однако Б. Н. Граков переоценил окончательность решения вопроса о савромато-сарматском тождестве.

В 1971 г. с аналитической работой о письменной традиции относительно проблемы появления сарматов на исторической арене в Северном Причерноморье, выступил Д. А. Мачинский. Он убедительно доказал отсутствие указаний на тождество савроматов и сарматов в античной литературной традиции, и обосновал для эпохи архаики времён Аристея Проконнеского своё распределение различных древних народов от Задонья до Зауралья [17. С. 30–54]. Его взгляды полностью принял К. Ф. Смирнов, согласившийся считать Приуралье и Зауралье зоной обитания исседонов [30. С. 19]. Но, понимая прекрасно, что такой вывод разрушает концепцию Б. Н. Гракова, К. Ф. Смирнов выдвинул компромисс, который, однако, утвердился в отечественной науке. Он предложил локализовать исторических савроматов в междуречье Дона и Волги, но в плане археологии считать все древности Поволжья и Приуралья памятниками единой «савроматской» археологической культуры, существующей в двух локальных вариантах. Так в науке появилось раздвоенное понятие – исторических и археологических савроматов. Наиболее последовательно эту

---

⁴ Пс.-Скилак: «Савроматы – народ женоуправляемый». Ам. Марцеллин: «Всё, что по возрасту и полу непригодно для войны, держится около кибиток и занимается мирными делами» (пер. В. В. Латышева).

⁵ Б. Н. Граков опирался и ссылался в статье на переписку с учёными, которые были репрессированы или покончили с собой, являясь на момент написания статьи официально признанными внутренними врагами СССР.

⁶ [26. С. 11–35]. Ср. детальный разбор статьи Гракова: [9. С. 588–593]. А. С. Скрипкин не ссылается на эту работу.

идею в наши дни поддерживает А. С. Скрипкин [27]. То, что с исторической точки зрения это является нонсенсом (этнос не имеет никакого отношения к древностям, которые называются по его имени), нисколько не смущает сарматологов, пытающихся всеми силами хоть что-то сохранить в науке от парадигмы Гракова. Как результат – появляется всё больше исторических странностей: так, например, В. Д. Кубарев, находя прямые параллели между древностями Алтая и Приуралья VI–IV в. до н.э., вынужден был писать (в археологическом смысле) о савроматах, живших... на Алтае [16. С. 127–139]!

Не удалось сторонникам идей Гракова отстоять и археологическое единство «савроматской» культуры Волго-Уральского региона. Работами М. А. Очир-Горяевой было настолько убедительно доказано культурное различие Задонья, Поволжья и Приуралья в VI–IV в. до н.э., что М. Г. Мошкова была вынуждена признать, «что, по-видимому, со временем эта концепция (М. А. Очир-Горяевой – В. З.) восторжествует» [21. С. 9].

Долгое время последователи граковской парадигмы настаивали на том, что зарождение собственно культуры исторических сарматов, которой в археологии соответствует прохоровский культурный комплекс (специфичный погребальный обряд, набор вооружения, утвари и произведений ювелирного искусства), происходило «в недрах археологически понимаемой «савроматской» культуры». Этот процесс, по их мнению, протекал в пределах второй половины IV в. до н.э. Основанием этому убеждению служила неверно определяемая хронологическая позиция эпонимного памятника раннесарматской культуры – курганов у дер. Прохоровка. Однако, как показали мои работы [8], подкреплённые результатами исследования этих курганов под руководством Л. Т. Яблонского [33], у дер. Прохоровки располагались разновременные группы курганных насыпей. В северной группе были сосредоточены захоронения, относящиеся к V–IV в. до н.э. (памятники филипповского горизонта, или периода). В южной группе – захоронения раннесарматской культуры – второй половины II–I в. до н.э. (памятники прохоровского горизонта, или периода)⁷. Поскольку между памятниками филипповского и прохоровского культурных горизонтов во всём ареале Приуралья и Поволжья, имеется значительный хронологический разрыв, подтверждаемый отсутствием надёжно датированных памятников III в. до н.э., то парадигма автохтонного формирования раннесарматской культуры в Приуралье в период IV–III в. до н.э. оказывается несостоятельной, как и историческое единство культур реальных савроматов и сарматов.

Эта идея вызвала большой резонанс среди сарматологов, которые отрицают саму возможность такого расклада археологических материалов. Появилось множество вариаций хронологических решений «проблемы хиатуса III в. до н.э.» – от особого метода «зажатых датировок» В. М. Клепикова, предложившего выделить памятники III в. до н.э. по сочетанию хроноиндикаторов IV и II в. до н.э. в закрытых комплексах [14]⁸, до попыток удревнить само понятие «памятники прохоровской культуры» до VI в. до н.э. на основании того, что «савромато-сарматская» археологическая культура не может быть дискретной, как историческое явление и в ней всё эволюционно

---

⁷ Следует отметить, что Л. Т. Яблонский этого деления прохоровских курганов не принимает. Но докопать памятник это ещё не значит понять его. Подчеркну особо, что под понятиями прохоровского горизонта, памятниками и предметами прохоровского типа я понимаю исключительно круг древностей, найденных в Южной группе Прохоровского курганного могильника.

⁸ Этот метод имел бы смысл, если бы культура кочевников на протяжении, как минимум, IV–II в. до н.э. была бы едина в степях Поволжья и Приуралья. Но этого как раз и не доказано в науке, чего не понимает автор метода, действуя в археологии как артиллерист на пристрелке цели.

взаимосвязано. У сторонников этой весьма запутанной идеи наблюдается прямое несогласие отделять исторических и «археологических савроматов» от сарматов, и говорить об условности понимания «савроматской» археологической культуры. Они критикуют последователей К. Ф. Смирнова – в частности, А. С. Скрипкина – за идею условного понимания археологической «савроматской» культуры и считают вполне реальной жизнь исторических савроматов и «вызревших» в их среде исторических сарматов на просторах от Заволжья до Приуралья⁹.

М. Г. Мошкова и А. С. Скрипкин, оставаясь на позициях традиционной хронологии раннесарматской культуры, указали, что для констатации наличия или отсутствия хронологических разрывов археологических колонок «савромато»-сарматских древностей, необходима многолетняя кропотливая работа. Так, А. С. Скрипкин написал в 2000 г. по этому поводу: «основной недостаток периодизации В. Ю. Зуева заключается в том, что она не опирается на основательную типологическую проработку всего материала раннего железного века Южного Приуралья I тыс. до н.э. Эта малоэффективная и достаточно трудоёмкая работа – необходимое условие разработки любой археологической периодизации, об этом знает каждый начинающий археолог. Только на основании типологического анализа всех категорий материальной культуры и погребального обряда можно объективно судить о правомерности выделения тех или иных культурных пластов, о их относительной хронологии и характере взаимосвязи их между собой. Насколько я осведомлён, такая работа В. Ю. Зуевым проделана не была, что делает его периодизацию памятников раннего железного века Южного Приуралья чисто умозрительной. Её фактическая основа не соответствует требованиям репрезентативности, предъявляемым к такого рода исследованиям» [25. С. 22–23]. В том же ключе высказалась и М. Г. Мошкова: «Нигде в работах не представлены типологические разработки оружия, керамики и другого инвентаря, которые дали бы иные временные рамки для имеющихся хронологических колонок, а также зафиксировали бы разрывы в развитии отдельных категорий вещей и признаках погребального обряда» [22. С. 244–249].

При этом, оба сарматолога не сомневались, что наука базируется на уже проделанной работе Б. Н. Граковым и его последователями по типологическому анализу инвентаря из погребений кочевников. И что результат этого убедительно свидетельствует о непрерывной эволюции форм оружия, керамики, утвари и произведений искусства в археологических комплексах IV–II в. до н.э. из Приуралья и Поволжья. Но за прошедшие годы выяснилось, в частности, что вся база проделанной ими типологической работы – это 60 погребений из 43 памятников, которые К. Ф. Смирнов рассматривал как финальные «савроматские» памятники IV в. до н.э., а М. Г. Мошкова эти же памятники считала самыми ранними прохоровскими¹⁰. Т. е., «случайно» получилось, что конец «савроматской» археологической культуры и начало

---

⁹ Пример такого решения проблемы продемонстрирован в работах Р. Б. Исмагилова (Р. Исмагил). Он упорно доказывает, что понятие «Танаис» обозначал у кочевников скифской эпохи водный поток вообще, почему это понятие можно применить для эпохи архаики к р. Волга, за которой действительно жили исторические савроматы на расстоянии 15 дней пути – как раз до Приуралья. Р. Исмагил пытается доказать, что по сути дела все водные преграды у кочевников в степях были «танаисами» и в разное время принимались греками за гидроним далёкой восточной реки. А исторические савроматы эпохи архаики... жили в Приуралье и были предками сарматов! [13. С. 174–182].

¹⁰ Сопоставление этих комплексов в сводах памятников К. Ф. Смирнова, В. Г. Петренко [28] по «савроматской» и М. Г. Мошковой [19] по раннесарматской (прохоровской) культурам см. [10. С. 207–208]. За прошедшие годы объяснения и опровержения этому наблюдению не последовало. Правда, А. С. Скрипкин в устных выступлениях призывает следовать не букве и цифре конкретных памятников, а схожести общих массивов «савроматской» и раннесарматской культур.

раннесарматской (прохоровской) представлен одними и теми же памятниками. Таким образом, на сегодняшний день в науке не существует доказательно построенных типологических колонок «савромато»-сарматских древностей, что подтверждает наличие хронологического разрыва между древностями филипповского и прохоровского культурных горизонтов.

Убеждает в этом и работа по сравнению технологий производства мечей и кинжалов Приуралья VI–IV и II–I в. до н.э. [31; 11]. Они не сводятся к единой традиции производства. Более того, функционально совершенно различны в боевом применении. Оружие прохоровского типа является абсолютной новацией и не может быть выведено производственно путём эволюции форм перекрестьев и наверший, из более ранних клинков, как это принято было рисовать сторонниками идеи культурной эволюции филипповского и прохоровского горизонтов древностей. Находимые на одной территории, хронологически в одно и то же время (по мнению эволюционистов), клинки финального этапа филипповского горизонта ни разу не совстречаются в одном археологическом комплексе с клинками прохоровского типа [7; 24]¹¹.

Парадоксальную картину по хронологическому распределению предметов ювелирного искусства в погребальных комплексах сарматской культуры привела в своей работе В. И. Мордвинцева [18. С. 592–597]. Она стоит в целом, на традиционных позициях датирования сарматских древностей – с рубежа IV–III в. до н.э. по первые века н.э. В Поволжье она выделила три хронологических периода, по которым распределила все известные погребальные комплексы, в которых присутствуют ювелирные украшения¹². Однако в рамках первого периода у неё происходит интересное распределение материала, которое Мордвинцева замечает, но не в силах его объяснить, т.к. придерживается традиционных взглядов на историю появления сарматов в данном регионе. У неё получилось, что на первые 150 лет (III – первая половина II в. до н.э.) раннесарматской истории в междуречье Дона и Волги, Заволжье и Нижнем Поволжье золотые украшения найдены только в пяти женских погребениях. Это были поштучно: «височные кольца простых форм и, в более редких случаях (на пять-то погребений! – В. З.), перстни с гладкими выпуклыми щитками, аналогии которым имеются в скифских древностях Северного Причерноморья и Прикубанья» [18. С. 593]. Даже из приведённой цитаты становится ясна необоснованность датировки этих находок раннесарматским временем. То есть можно уверенно говорить, что в указанный исторический период в Поволжье практически нет сарматских погребений с золотыми украшениями. В. И. Мордвинцева объясняет это отсутствием связей сарматов с «античными центрами» ювелирного производства и интереса эллинов к региону Поволжья. И тут, по заключению автора (ведь чем-то же нужно заполнить канонический период ранней истории сарматов), строго в рамках этого периода, случается чудо! «Ситуация меняется с середины – второй половины II в. до н.э. Появляются комплексы, которые по составу и качеству инвентаря резко отличаются от льшинства других захоронений» единого периода развития культуры [18. С. 593]. В

---

¹¹ А. В. Симоненко выразил своё отношение к идее преемственности оружия «савроматов» и сарматов в виде риторического вопроса: «Что же касается возможной эволюции савроматских мечей с брусковидным навершием и бабочковидным перекрестьем, через переходный тип в прохоровское оружие с серповидным навершием и прямым перекрестьем, то я не вижу этому ни археологического, ни рационального объяснения. ... В самом деле, как и зачем «превращались» друг в друга эти неодушевлённые и самодостаточные вещи? Надо думать, что превращали их всё же люди, а тогда возникают вопросы – кто и почему?» [24. С. 23].

¹² «III–I вв. до н.э. (65 комп.), I – 1 пол. II вв. н.э. (65 комп.), 2 пол. II – 1 пол. III вв. н.э. (17 комп.)» [18. С. 593].

последовавшее столетие в Поволжье фиксируются 60 комплексов мужских и женских элитарных захоронений ранних сарматов, которые изобилуют ювелирными украшениями греческого, среднеазиатско-ближневосточного и китайского производства. Приведу цитату только про мужские захоронения второй половины II–I в. до н.э.: «В мужских захоронениях знати всех уровней обнаружены неизвестные здесь до середины II в. до н.э. категории статусных вещей из драгоценных металлов: украшения (золотые бляшки), предметы вооружения, ритуальные пластины (жезлы?), поясные наборы, украшения упряжи. Многие из них являются прямыми импортами с далёких восточных территорий (Западная Сибирь, Монголия) или сделаны на месте по этим образцам» [18. С. 593].

В. И. Мордвинцева рисует удивительную историческую картину. В трёхсотлетнем периоде существования единой раннесарматской культуры, в первые 150 лет, мужчины вообще чурались золота, а женщины были идилически скромны. Во второй половине II в. до н.э. нравы элиты раннесарматского общества явно резко испортились, т.к. появляется поразительное разнообразие произведений ювелирного искусства, а также техник их производства! Из полуторовекового прозябания в качестве «глухого угла» Поволжье превращается, чуть ли не в ювелирный центр ойкумены, причём исключительно благодаря торговым связям и ни в коем случае не в результате миграции орд кочевников. Почему из-за верности взглядов автора традиционным установкам на периодизацию сарматской истории, должен серьёзно обсуждаться единый культурный период в истории ранних сарматов, протяжённостью в 300 лет, когда на первые 150 лет мы нигде не имеем выразительных археологических материалов? Для меня это непонятно. Ведь совершенно очевидно, что в середине II в. до н.э. в степи Приуралья и Поволжья приходит новая волна кочевников, оставившая многочисленные погребения с ярко выраженным прохоровским культурным комплексом вещей, заимствованных в Китае, Средней Азии, на Ближнем Востоке, и именно с этой волной кочевников и следует связывать появление сарматов. При этом, безусловно, и то гипотетическое допущение, что сложение орд этих номадов происходило чуть раньше – в бурной истории III – начала II в. до н.э. Но происходило это становление кочевой культуры никак не в Приуралье и Поволжье эволюционным путём – по наследству от номадов, живших здесь в IV в. до н.э.

Завершая отступление о ювелирном искусстве сармат, сошлюсь на мнение И. П. Засецкой, которая в ряде работ констатирует «отсутствие корней сарматского звериного стиля в художественных изделиях савроматов» Поволжья и Приуралья [6. С. 255–256].

Таким образом, приведённые примеры доказывают, что методичный, кропотливый анализ всех категорий инвентаря прохоровского археологического комплекса работает как раз в пользу признания того факта, что древности этого культурного горизонта независимы в своём происхождении от культурного периода жизни номадов в Приуралье и Поволжье V–IV в. до н.э.

Говоря о древностях прохоровского археологического комплекса необходимо взглянуть за пределы Приуральского региона и поставить вопрос – когда же появляются в восточном Причерноморье и далее на восток материалы этого культурного горизонта? Работами последнего десятилетия убедительно доказано, что древностей прохоровского типа нет ранее второй половины II в. до н.э. на всём протяжении от Приуралья до Северного Причерноморья. [24; 2; 15]. Попытки доказать, что в лесостепной зоне Приуралья есть древности прохоровского горизонта IV в. до н.э. основываются только на верности сарматологов граковской парадигме о единстве «савромато-сарматской» культуры и на игре с понятием «прохоровский горизонт

древностей» в силу того, что этот могильник состоит из двух разновременных групп V–IV и II–I в. до н.э.

Интересно и весьма симптоматично, что наиболее ранние образцы мечей и кинжалов прохоровского типа дают археологические комплексы, где эти клинки представлены в церемониальном виде – когда ножны и рукояти этих клинков плакированы золотом (Рис. 1). Распространение подобных комплексов показано на карте (Рис. 2). Они позволяют говорить, что как историческое явление – это чёткий хронологический горизонт, раньше которого ни оружия, ни других составляющих археологического комплекса прохоровского типа просто неизвестно на всём протяжении степей от Западной Сибири и Средней Азии в целом до Северного Причерноморья. А раз так, то весьма вероятно, что именно древности этого культурного горизонта маркируют появление и распространение исторических сарматов из глубин азиатских степей (Рис. 3). Такова археологическая картина появления в евразийских степях древностей сарматского круга. Исторически, возможно, что формирование сарматской культуры происходит чуть ранее в глубинах Срединной Азии, по меткому определению М. И. Ростовцева [23. С. 9]. Но древности V–IV в. до н.э. из Приуралья и Поволжья вряд ли корректно называть савроматскими, а уж тем более – сарматскими. Скорее всего, они оставлены неизвестными нам по этнонимам номадами, чей культурный облик определялся скифскими традициями Евразийского пояса степей. В первые десятилетия III в. до н.э. они сошли с исторической арены как самостоятельные исторические феномены, задолго до прихода в степи Приуралья и Поволжья сарматских орд.

Таким образом, граковская парадигма о савромато-сарматской культуре, равно как и все её позднейшие дериваты, родившись как отрицание взглядов М. И. Ростовцева на дискретную, миграционную природу формирования сарматской культуры, не оправдывает своего энциклопедического статуса окончательного объяснения ранней истории и археологии сарматов.

Список використаної літератури

1. Гаврилов А. К. Скифы Савмака – восстание или вторжение? (IPE I², 352 = Syll.³, 709) / А. К. Гаврилов // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. – СПб.: 1992. – С. 53–72.
2. Глебов В. П. Раннесарматская культура Нижнего Подонья II–I в. до н. э.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Вячеслав Петрович Глебов. – М.: 2010. – 27 с.
3. Граков Б. Н. Γυναικοκρατοῦμενοι (пережитки матриархата у сарматов) / Б. Н. Граков // ВДИ. – 1947. – № 3. – С. 100–121.
4. Граков Б. Н. Сарматы / Б. Н. Граков // БСЭ. – 2-е изд. – М.: 1955. – Т. 38. – С. 346.
5. Жебелёв С. А. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре / С. А. Жебелёв. – Л.: 1933. – 36 с. – (ИГАИМК; Вып. 70).
6. Засецкая И. П. Сокровища кургана Хохлач. Новочеркасский клад / И. П. Засецкая. – СПб.: 2011. – 327 с.
7. Зуев В. Ю. К истории сарматской паноплии. Мечи и кинжалы прохоровского типа / В. Ю. Зуев // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе: матер. Междунар. науч. конф. 2–5 сентября 1998 г. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1998. – С. 143–150.
8. Зуев В. Ю. Материалы к истории изучения Прохоровских курганов в Оренбуржье (По итогам экспедиции 2001 г.) / В. Ю. Зуев. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – 71 с. – (Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа).

9. Зуев В. Ю. Сарматская концепция М. И. Ростовцева и Прохоровские курганы / В. Ю. Зуев // Парфянский выстрел. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 580–604.
10. Зуев В. Ю. О некоторых попытках модернизации сарматской периодизации / В. Ю. Зуев // Сарматские культуры Евразии: Проблемы региональной хронологии : докл. к 5 междунар. конф. «Проблемы сарматской археологии и истории». – Краснодар, 2004. – С. 205–220.
11. Зуев В. Ю. Типология и технология производства клинкового оружия на стыке скифской и сарматской эпох (по материалам Южного Приуралья) / В. Ю. Зуев, П. Н. Карташов // Европейская Сарматия : матер. междунар. конф. в честь М. Б. Щукина. – СПб.: Нестор-История, 2011. – С. 93–115. – (XIV чтения памяти Анны Мачинской).
12. Зуев В. Ю. О появлении сарматов в степях Евразии по археологическим данным / В. Ю. Зуев // Боспорский феномен: Греки и варвары на Евразийском перекрёстке : матер. междунар. науч. конф. – СПб.: Нестор-История, 2013. – С. 512–522.
13. Исмагил Р. Танаис и другие восточные реки Геродота. Ранние тюркизмы в «скифском логосе» / Р. Б. Исмагилов // ВАП. – 2002. – № 2.
14. Клепиков В. М. Сарматы IV–III в. до н.э. в Заволжье и Волго-Донском междуречье : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / Валерий Михайлович Клепиков. – Волгоград: 1998. – 26 с.
15. Клепиков В. М. Сарматы Нижнего Поволжья в IV–III в. до н.э. / В. М. Клепиков. – Волгоград, 2002. – 216 с.
16. Кубарев В. Д. «Савроматы» на Алтае / В. Д. Кубарев // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2002. – № 2. – С. 127–139.
17. Мачинский. Д. А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам письменных источников / Д. А. Мачинский // АСГЭ. - Л., 1971. – Вып. 13. – С. 30–54.
18. Мордвинцева В. И. Контакты варваров Нижнего Поволжья с античными центрами (III в. до н.э. – сер. III в. н.э.) / В. И. Мордвинцева // Боспорский феномен. Население, языки, контакты : матер. междунар. науч. конф. - СПб.: Нестор-История, 2011. – С. 592–597.
19. Мошкова М. Г. Памятники прохоровской культуры. / М. Г. Мошкова. - М. : АН СССР, 1963. – 56 с., 32 табл. – (Археология СССР. САИ. Д 1–10).
20. Мошкова М. Г. Пути и особенности развития савромато-сарматской культурно-исторической общности : доклад на соиск. науч. степ. докт. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / Марина Глебовна Мошкова. – М., 1989. – 47 с.
21. Мошкова М. Г. Предисловие / М. Г. Мошкова // Статистическая обработка погребальных памятников Азиатской Сарматии. — М., 1994. – Вып. I: Савроматская эпоха. – С. 5–10.
22. Мошкова М. Г. О наболевших проблемах сарматской археологии / М. Г. Мошкова // На акад. Дмитри Сергеевич Раевски. Ἀποθέσις. – София, 2001. – С. 244–249. – (Миф. Вып. 7).
23. Ростовцев. М. И. Срединная Азия, Россия, Китай и звериный стиль / М. И. Ростовцев. – Прага : 1929. – 40 с. – (Seminarium Kondakovianum. Σκυθικά. I).
24. Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья / А. В. Симоненко. – СПб., 2010. – 327 с.
25. Скрипкин А. С. Значение научного наследия Б. Н. Гракова в разработке проблем сарматской археологии / А. С. Скрипкин // Скифы и сарматы в VII–III вв. до н.э. Палеодемография, антропология и археология. – М., 2000. – С. 22–26.

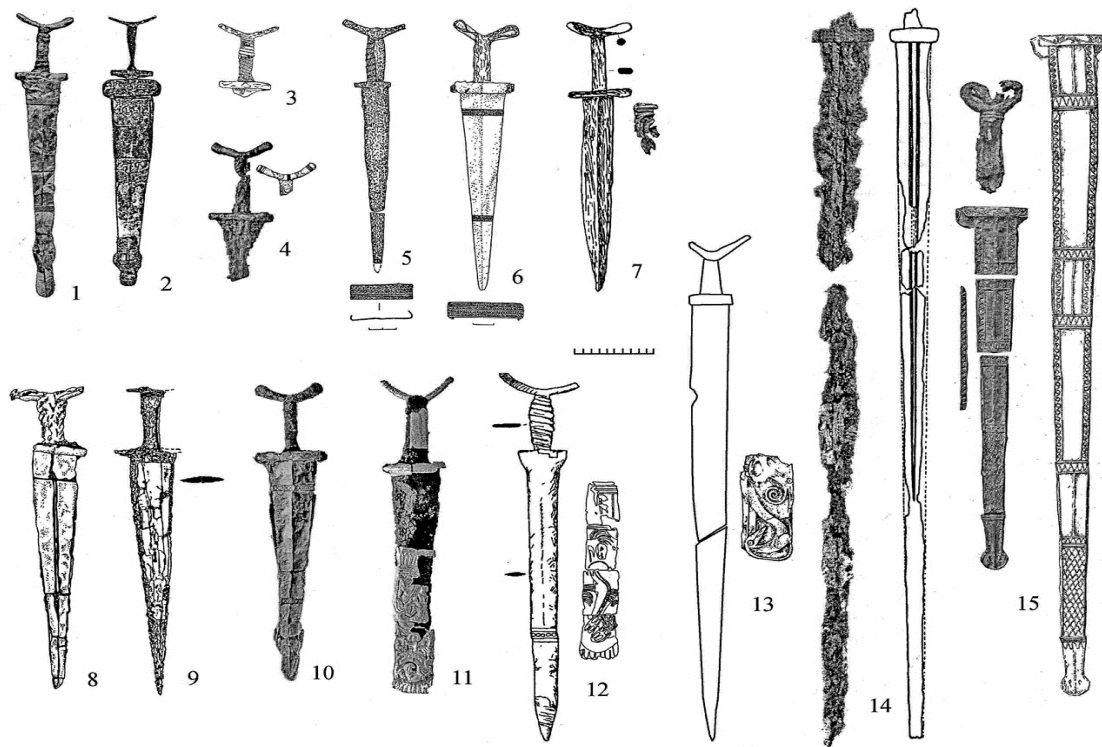
26. Скрипкин А. С. К шестидесятилетию выхода в свет статьи Б. Н. Гракова «ГΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ (Пережитки матриархата и сарматов)» / А. С. Скрипкин // НАВ. – 2008. – Вып. 9. – С. 11–35.
27. Скрипкин А. С. Савроматы Геродота / А. С. Скрипкин // Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем: сб. ст. в честь И. П. Засецкой. – СПб., 2009. – С. 29–40.
28. Смирнов К. Ф. Савроматы Нижнего Поволжья и Южного Приуралья / К. Ф. Смирнов, В. Г. Петренко. – М.: АН СССР, 1963. – 40 с. 30 табл. – (Археология СССР. САИ. Д 1–9).
29. Смирнов К. Ф. Савроматы. История и культура ранних сарматов / К. Ф. Смирнов. – М.: Наука. – 1964. 379 с.
30. Смирнов К. Ф. «Савроматы» и «сарматы» / К. Ф. Смирнов // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. – М., 1977. – С. 129–139.
31. Терехова. Н. Н. Технология производства мечей и кинжалов Южного Приуралья скифского и сарматского времени / Н. Н. Терехова // Европейская Сарматия : матер. междунар. конф. в честь М. Б. Щукина. – СПб. : Нестор-История, 2011. - С. 67–92. – (XIV чтения памяти Анны Мачинской).
32. Тохтасьев С. Р. Sauromatae – Syrmatae – Sarmatae / С. Р. Тохтасьев // Памяти М. И. Золотарёва. – Севастополь, 2005. – С. 291–306. – (Херсонесский сборник. Вып. XIV).
33. Яблонский Л. Т. Прохоровка. У истоков сарматской археологии / Л. Т. Яблонский. – М.: 2010. – 381 с.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2013

Список сокращений, использованных в статье В.Ю. Зуева

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
БСЭ – Большая Советская энциклопедия.
ВАП – Вопросы археологии Поволжья. Самара
ИА РАН – Институт археологии Российской Академии Наук
ИГАИМК – Известия Государственной Академии истории материальной культуры.
ИИМК – Институт истории материальной культуры.
НАВ – Нижневолжский археологический вестник.
IPE – В. Latyshev. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropoli. 1885–1916. Vol. I, I², II, IV.

Приложения к статье В.Ю. Зуева

Ри

с. 1. Церемониальные кинжалы и мечи прохоровского типа с обкладками золотом: 1 – Красногорский кург. Погр. № 2; 2 – Прохоровка. Южная группа. Кург. 1. Погр. 1; 3 – Горбатый мост. Кург. 4. Погр. 1; 4 – кинжал из коллекции Шукина (Гос. Исторический Музей); 5 – Покровка 2. Кург. 17. Погр. 2; 6 – Белокаменка-II. Кург. 7. Погр. 3; 7 – Короли. Кург. 4. Погр. 1; 8 – Барановка-I. Кург. 10. Погр. 9; 9 – Писаревка-II. Кург. 6. Погр. 2; 10 – Верхнее Погромное. Кург. 7. Погр. 6; 11 – Жутово. Кург. 27. Погр. 4; 12 – Раздольная. Кург. 7. Погр. 13; 13 – ОПХ «Рассвет». Кург. 1. Погр. 19; 14 – Саламатино. Погребение 1902 г.; 15 – Буерова могила

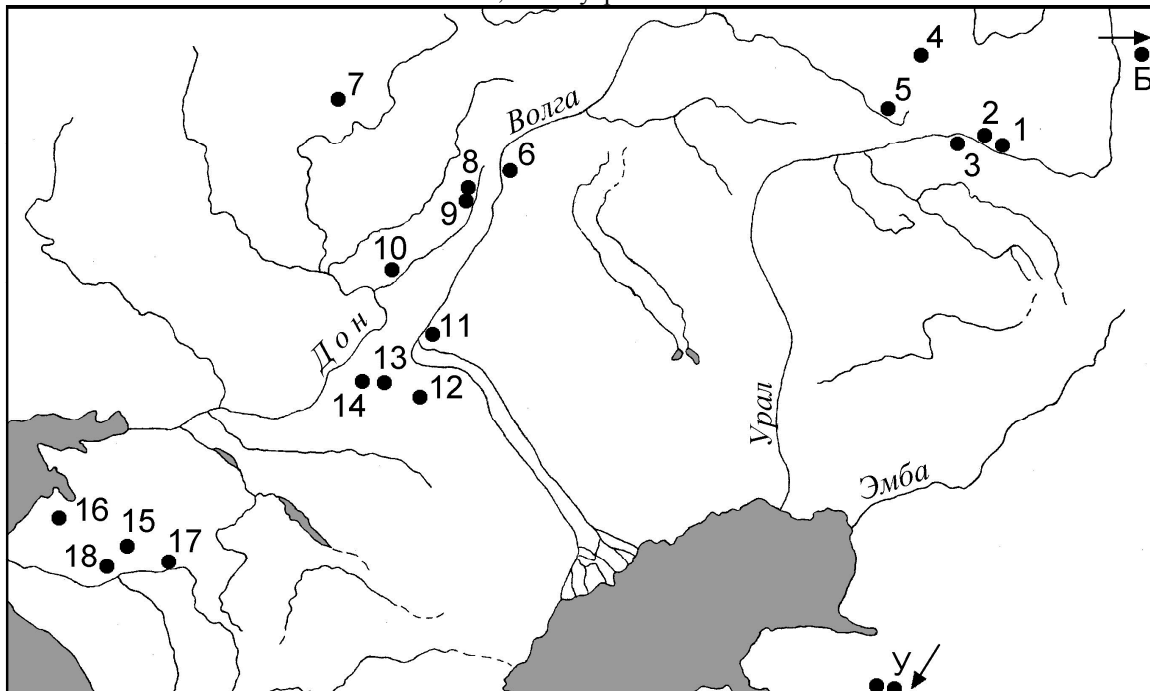

Рис. 2. Локализация комплексов II-I вв. до н.э. с церемониальными клинками прохоровского типа: 1 – Красногорский кург.; 2 – Горбатый мост. Кург. 4. Погр. 1; 3 – Бердянка V. Кург. 4. Погр. 4; 4 –

Прохоровка. Южная группа. Кург. 1. Погр. 1; 5 – Покровка 2. Кург. 17. Погр. 2; 6 – Белокаменка-II. Кург. 7. Погр. 3; 7 – Короли. Кург. 4. Погр. 1; 8 – Барановка-I. Кург. 10. Погр. 9; 9 – с. Саламатино. Погребение 1902 г.; 10 – Писаревка-II. Кург. 6. Погр. 2; 11 – Верхнее Погромное. Кург. 7. Погр. 6; 12 – Ханата. Кург. 8. Погр. 2; 13 – Жутово. Кург. 27. Погр. 4; 14 – Октябрьский-V. Кург. 1. Погр. 1; 15 – Раздольная. Кург. 7. Погр. 13; 16 – Буерова могила; 17 – Тифлисская. Кург. 18; 18 – ОПХ «Рассвет». Кург. 1. Погр. 19; Б – Байкара. Сарматское погр.; У – плато Устюрт. Ритуальные комплексы с каменными изваяниями в урочищах Улыгыз и Байте

Рис. 3. Вотивные фигурки сарматов из Сапоговского клада (Зауралье)

V.Y. Zuyev

ADDRESSING THE TIME OF ACTIVE PRESENCE OF THE SARMATIANS IN THE STEPPES OF EURASIA IN ACCORDANCE WITH ARCHEOLOGICAL DATA

Sarmatian archeology emerged in the Soviet science as a separate branch in the late 1940s on the basis of the paradigm of the Savromath-Sarmatian entity. Given the political conditions, the idea of identity and historical succession of the Savromaths and the Sarmatians was originally interpreted as the stage-bound strategy of autochthonous development of the cultures which was contrasted to the idea of migration as the basis of forming cultures of the Sarmatian range. The identity and the historical succession of the Savromaths and the Sarmatians were not proved. Instead, that assumption was pronounced as the conceptual one. The following development line of Sarmatian studies was following the path of pro-gradation and compromises between the available historical material and the desire to preserve the main paradigm.

Nowadays it is universally recognized that the historically known Savromaths have nothing to do with the archeological sites of the Urals or the Volga Region of the 6th-4th centuries B.C. There is still a conventional name common for all those "Savromath" antiquities that exists exclusively as archeological slang.

Nor does any slight criticism bear the idea that the culture of the early Sarmatians on the Urals or in the Volga Region was based on succession of traditions of the previous times. At the present time there is no exact knowledge of the sites of the 3d – the early 2d century B.C. The earliest and the most expressive Sarmatian sites which are comparable to the eponymous antiquities of the southern group of Prokhorovka burial mounds date back to the late 2d – the early 1st century B.C. They have no common roots on the Urals, having been brought by a wide stream of nomads who had started off in the mid 2d century B.C. from the

depths of Asia. Amidst the archeological material, this horizon is marked by burials of warriors with ceremonial Prokhorovka-type gold-encrusted saber bayonets and a huge amount of jewelry made up in the best traditions of South and Central Asia. This horizon of antiquities is very well recognizable on the vast areas stretching from China to the Black Sea, which makes it possible to speak about the Sarmathian history of the 2d – 1st century B.C.

Key words: the Sarmatians, Prokhorovka burial mounds, nomads.

В.Ю. Зуєв

ПРО ЧАС АКТИВНОГО ВИСТУПУ САРМАТІВ В СТЕПАХ ЄВРАЗІЇ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ВІДОМОСТЯМИ

Сарматська археологія виникла в радянській науці як самостійний напрям в кінці 40-х років ХХ ст. на основі парадигми савромато-сарматської історико-культурної єдності. В силу політичних умов, ідея про тотожність та історичну наступність савроматів і сарматів, трактувалася спочатку як стадіальна концепція автохтонного розвитку культур і протиставлялася міграційній ідеї формування культур сарматського кола. Тотожність і спадкоємність савроматів і сарматів не було доведено, а було декларовано як концептуальну установку. Вся подальша лінія розвитку сарматології йшла по лінії розмивання і компромісів між реальним історичним матеріалом і бажанням зберегти головну парадигму. На даний час вже визнано, що історичні савромати не мають відношення до археологічних пам'яток Приуралля і Поволжжя VI-IV ст. до н.е. Зберігається лише якесь умовне найменування цих старожитностей «савроматської», виключно як археологічний сленг. Не витримує критики і ідея про те, що культура ранніх сарматів формувалася в Приураллі і Поволжжі на базі наступності традицій попереднього часу. На даний час немає ніяких чітких уявлень про пам'ятники III – першої половини II ст. до н.е. в цих регіонах. Найбільш ранні і виразні сарматські пам'ятники, зіставляються з епонімними старожитностями південної групи Прохорівських курганів, датуються другою половиною II – початком I ст. до н.е. Вони не мають місцевих коренів в Приураллі і принесені сюди широким потоком номадів, що рушили в середині II ст. до н.е. з глибин Азії. В археологічному матеріалі цей горизонт пам'яток маркується похованнями воїнів з церемоніальним, обробленим золотом, клинковою зброєю Прохоровському типу і великою кількістю ювелірних виробів, вироблених в художніх традиціях південної, середньої та центральної Азії. Цей горизонт старожитностей добре простежується на просторах від Китаю до Причорномор'я і дозволяє говорити предметно про сарматську історію II-I ст. до н.е.

Ключові слова: сармати, сарматологія, Прохорівські кургани, кочівники.

УДК 94(477.62=14)(045)

В. І. Івацький

ГРЕКО-ТАТАРИ ТА ГРЕКО-ЕЛЛІНИ: ІСТОРІЯ ІДЕНТИФІКАЦІЙ

В статті простежується виникнення двох грецьких ідентифікацій: греко-татари та греко-елліни. Визначаються фактори їх появи, час виникнення, основні чинники їх розвитку. З'ясовано місце політики коренізації в УСРР в процесі трансформації грецької ідентичності з конфесійної у етнонаціональну.

Ключові слова: грецька ідентичність, конфесійна ідентичність, етнонаціональна ідентичність, «коренізація», греко-татари, греко-елліни.

В Україні налічується 136 національних [1] та 82 релігійних соціальних ідентичностей. Їх діяльність організовано у роботу близько 1600 об'єднань, з яких 45 мають всеукраїнський статус [2]. За даними перепису 2001 в Україні мешкає 91,5 тисяч осіб, що визначили себе греками, з них 77,5 % у Приазов'ї Донецької області [1]. Така локалізація носіїв дозволила їх політично активній частині організуватись у Федерацію грецьких громад України. Центром громади стало місто Маріуполь [3]. Попри офіційну національну ідентичність в околицях Маріуполя широко використовується поділ греків на «греко-татар» та «греко-еллінів» [5].

Метою дослідження є визначення витоків розподілу греків Українського Північного Приазов'я на дві підгрупи – греко-татар та греко-еллінів.

На початок ХХІ ст. проведено низку досліджень які торкаються визначеної проблематики в Україні. Мова йде про дисертаційну роботу З.В. Нечипоренко «Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР» [4]. Етнокультурний розвиток грецької спільноти Приазов'я плідно досліджений відомим маріупольським науковцем І. С. Пономарьовою. Слід окремо відмітити монографію «Етнічна історія греків Приазов'я (кінець ХІІІ – початок ХХІ ст.)» [5], яка по суті є енциклопедією історії та культури греків Українського Північного Приазов'я. Політика «еллінізації» греків УПП є об'єктом кількох публікацій Л. Д. Якубової, наприклад статті «Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.)». Як видно із назви увагу було зосереджено на мовному аспекті «еллінізації» [6, с. 127]. Особливої уваги заслуговує також дисертаційне дослідження В. В. Баранової «Греки Приазов'я: етнічна самосвідомість та мова» [7] виконане у Російській Федерації.

Грецька ідентичність з'явилась в Приазов'ї разом із спільнотою мігрантів православних християн Константинопольського патріархату з Криму, яких в Російській імперії називали «греки», або синонімом «ромеї» у значенні конфесійної спільноти. Нащадки тієї конфесійної спільноти-мігранта сьогодні йменуються греками у етнополітичному сенсі.

Процес перетворення конфесійної ідентичності у етнополітичну зайняв близько століття – з кінця ХVІІІ ст. до початку ХХ ст. Політизація носіїв та самої грецької ідентичності розпочалась разом із поширенням націоналістичного сприйняття політичного простору. А актуальність національних ідентифікацій походила із права націй на самовизначення. Тобто кожна група індивідів із певними спільними «національними» ознаками мали право на створення власної держави. Вибудовувався прямий зв'язок між націями та державами.

Такий зв'язок у маріупольських греків вперше фіксується в середині ХІХ ст. у дослідженнях В.Ф. Розанова (1781-1858), С.А. Серафімова (?-1874), А. Аттарінова («Опис побуту маріупольських греків» від 1866р.), В.І. Григоровіча. Чіткіше вказаних попередників націоналістичне розуміння грецькості встановив Ф. Хартахай. В низці його досліджень проводиться прямий зв'язок між античними греками та сучасними, при чому сучасникам він докоряє за втрату «істинних», «правильних», «благородних» рис на користь «згублених», «отруєних». Автор підкреслює, що стались зміни, оскільки вважає маріупольських греків генетичними нащадками «херсонеських» античних. Крім того, такі трансформації в уявленні Хартахая є негативними, він застосовує епітет «іскаження». Постійно підкреслює, що маріупольські греки справжні нащадки античних, які втратили «самобутність» та зтатарились.

Саме з Ф.Хартахая вперше фіксується розподіл маріупольських греків на дві групи – зтатарених та тих що зберегли власну культуру. Думка про можливість самотності «зтатарених» греків дослідниками того часу ігнорується.

Показовими у плані присутності грецької ідентичності в Приазов'ї є результати перепису населення від 1897 р. Згідно із ними в Маріупольському повіті нараховувалось близько двадцяти тисяч осіб, які вважали рідними турецьку або татарську мову та сорок вісім тисяч грецьку [21].

Трактовки цих результатів можуть бути різними, об'єктивно лише те, що греки ідентифікували свою рідну мову як татарську або турецьку. А в ракурсі загальноприйнятого на той час маркеру національної ідентичності (яка мова – така й нація) напевно самоназва та назва мови викликали запитання на які відповів широкий та впливовий (передруки продовжується і на початку ХХІ ст.) збірник «Маріуполь та його околиці». Розбіжності в розмовних маріупольських діалектах також пояснюються занепадом грецької культури в Криму та «переймання» частиною греків татарської мови. В той же час неоднозначно трактується походження «татаромовних» греків – а саме їх етногенез пов'язується із «аланами та асами», а загалом маріупольська грецька спільнота визначається як та що складається з «двойного національного состава бывшего христианского населения Крыма» [22, с. 10-13]. Тобто на кінець ХІХ ст. сформовано уявлення про дві підгрупи серед греків Приазов'я.

Після громадянської війни офіційно з'являються два етноніми «греко-татари» та «греко-еллінці». В 20-30-ті роки ХХ ст. в Приазов'ї активно проводилась політика коренізації партійних кадрів. У зв'язку із цим було розгорнуто політику «еллінізації», «татаризації» та «романізації» серед греків Української СРР. Для управління зазначеними процесами було створено грецьку секцію Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК. Протягом 1924-1925 рр. секція виробила систему заходів стосовно етнокультурного відродження маріупольських греків.

Отже, грецьку ідентичність було зафіксовано в діяльності реального політичного суб'єкту влади. По-перше, це інститути влади: саму грецьку секцію при ВУЦВК та її представництва на місцях – 28 грецьких Сільрад у населених пунктах з переважною кількістю грецького населення. По-друге, створення кордонів для носіїв ідентичності – постановою Президіуму ВУЦВК від 19 січня 1926 року передбачено створення шести грецьких районів. По-третє, музей із його популяризаторською та дослідницькою етнографічною роботою. По-четверте, заклади освіти «рідною мовою». По-п'яте, публікації ЗМІ, література маріупольських греків та вистави грецького театру.

Задля встановлення чисельності греків, їх районування було проведено низку переписів населення. Переписом 1926 року було виявлено чисельні анклавні «грецького» населення у Маріупольській та Сталінській округах – загалом 63 населених пункти [9, с. 22]. На основі отриманих переписом відомостей з'явилась можливість автономізації певних районів із домінуванням «грецької національності» серед місцевого населення. Грецька секція запланувала шість грецьких районів та двадцять вісім грецьких сільрад.

Національні райони та сільради своїми заходами та самим фактом існування стверджували політичний зміст грецької ідентичності. Вона завдяки такому політичному значенню ставала важливою рисою життя. В одному з таких районів, Великоянісольському, планувалось зробити: «Забезпечити переклад вивісок установ з текстом національною мовою; У будинках культури та червоних кутках вивішувати лозунги національною мовою; Активу послідовно займатись питанням ліквідації національної неграмотності; Забезпечити перевід на національну мову діловодства Богатирського, Камарського, Улаклицького, Первомайського сільрад на тюрко-

татарський, Константинопольської на еллінську; Закупити спеціальну літературу національною мовою; Комплектувати штат установ національними кадрами за рахунок кращих ударників та колгоспників [10, арк. 123].

Носію грецької ідентичності в умовах політики «коренізації» відкривались можливості швидкого кар'єрного росту, що надавало практичне значення ідентифікації. З іншого боку постійна увага на ознаках грецькості фіксувала їх – робила стереотипом. Більше того, саме ті ознаки, які активізувала влада і ставали ознаками грецькості – маркерами грецької ідентичності.

Для з'ясування особливостей рідної мови приазовських греків, у 1925 р. було споряджено комісію ВУЦВК з обстеження грецького населення Сталінського та Маріупольського округів. На підставі отриманих звітів комісій, щодо схожості говірок греків із димотикою (народна грецька мова, сучасна офіційна мова Греції), на Першій всесоюзній нараді з питань освіти та культурного будівництва серед греків СРСР у 1926 році у Ростові-на-Дону офіційною мовою греків Приазов'я мала стати літературна мова Греції. Іншу частину греків – тюркофонів віднесено до татаромовних, тобто їх офіційною мовою мала стати кримськотатарська [6, с. 127]. Тобто інститути влади розпочали «відроджувати» рідну мову греків. Паралель «грек» – «грецька мова» – «мова держави Греція» давалася взнаки при виборі «рідної» мови маріупольських греків. Такі зусилля влади зустріли супротив, проте через відсутність письмових норм для кожного з різновидів усних норм у грецьких селах все ж новогрецька зайняла місце офіційної та рідної або ж «національної» мови греків України. При тому, що тільки груп діалектів налічувалось п'ять [5].

Закріплення новогрецької на позиції ознаки грецької національності проходило через офіційну документацію національних сільських та районних рад, шкільну і партійну освіту, літературу та театр. Література виконувала функції зразка письмової норми мови, а театр – зразка усної норми мови [11]. За сприяння грецької секції при ВУЦВК з'явилися Костан, Костоприв, Шаповалов – одні з перших письменників маріупольських греків, які взялися створювати власну грецьку мову – загальнозрозумілий зразок для усіх маріупольських греків-еллінофорів. Влада зі свого боку сприяла створенню періодичних видань національною мовою – це газета «Колехтивістис» та аркуш-вкладиш в газеті Приазовський пролетар. Видання виходили новогрецькою мовою. Ту саму мову мали використовувати актори маріупольського грецького театру: «Забезпечити переклад п'єс національною мовою, «... театр є основним і має обслуговувати все грецьке населення України...» Зайнятись підготовкою п'єс проводячи систематичні заняття еллінською мовою, запросивши педагога-елліна, з грецької мови з артистами.» [12, арк. 146].

Фіксування новогрецької мови у статусі рідної мови маріупольських греків продовжувала система освіти, що створювалась органами радянської влади. Це пункти лікнепу, початкова та середня школа, партійні курси національної мови та педтехнікум. Тільки в Маріупольському окрузі шкіл, що обслуговують еллінське населення 4-річок – 16; 7-річок – 9; серед греко-татар: 4-річок – 10 та 7-річок – 6. В тому ж районі гуртків грамоти для комуністів «всього нацмовою 20 груп з них: еллінською 16, татарською – 4». [13, арк. 26-32].

Загалом на кінець 1931 року намічалось «перевести не менш ніж 50% лікнепу на грецьку мову. Охопити не менш за 25% грамотного грецького населення школами для впровадження національної грамотності а також організувати школи для навчання партійних та радянських працівників грецькій мові [14, арк. 117]. З метою найшвидшого запровадження постанови Уряду про еллінізацію національного району – РайОНО пропонує організувати один піврічний лікнеп (еллінський) для сільського

активу: сільради, кнс, сільбуду. Відвідування – обов'язкове. Керівництво лікпунктом покладається на тов. Елевтеріаді.» [15, арк. 7]. Така сама увага приділялась і партійній еліті нацрайонів та національних сільських рад: «Комісія нацмен вважає за необхідне для підготовки радянських кадрів /греко-еллінських та греко-татарських/ організувати Змісячні курси на місцях по сільрадам з охопленням: Сартана, Мангуш по 40, Урзуф, Старий Крим, Келлерівка, Чермалик, Македонівка по 30 осіб, всього 270 осіб (...) Зайняття загалом мають поставити собі за мету навчити курсанта читати та писати своєю рідною мовою.» [16, арк. 44].

Окрім мови, ознаками ідентичності виступали оригінальні риси одягу, побуту, звичаїв та їжі. Закріпленню цих ознак слугував музей та етнографічні виставки. Демонстрація ознак фіксує їх в пам'яті людей і також робить стереотипом – продемонстрована на виставці, визнана владою національна риса стає маркером ідентичності.

Маріупольський краєзнавчий музей створив грецьку секцію і отримував на її утримання необхідну фінансову підтримку від Маріупольського окрвиконкому [16, арк. 44]. Влада вживала заходи аби демонструвати грекам зразки їх національного побуту – фактично навчали носіїв грецької ідентичності як бути греком в побуті. Наприклад, «Виставка грецького відділу при музеї краєзнавства ... буде переброшено у Мангуш та Сартану на час районних з'їздів» [17, с. 4]. Тобто еліта мала ознайомитись із тим що таке грецькість на практиці. Такій меті слугували й «національні вечори».

Наприклад, навесні 1929 року проведено «Вечір національних меншин» який відбувся для делегатів окружного з'їзду рад [18].

Окрім мовної політики та етнографічної владні інститути фіксували і саму грецьку ідентичність. Переписи населення та особисті громадянські документи в яких людина повинна була детермінувати себе із пропонованого переліку відомих на той час національностей. Національне самовизначення відбувалось за встановленою схемою: яка мова – така і нація. Наприклад у списках комуністів-робітників графа національності могла містити самоідентичність відповідну мовній: «греко-татар, греко-еллін», а рідна мова: «Турецько-татарський, кримсько-татарський, татарський, грецький, еллінський, грек-еллінський, греко-татарський» [19, арк. 8].

Розділення серед маріупольських греків на дві групи сталося за мовною ознакою, яка в часи коренізації була ключовою для розбудови владних інститутів та їх функціонуванні, підбору кадрів. Коренізація у випадку маріупольських греків перетворилась на еллінізацію та татаризацію. І відповідно на закріплення двох видів грецької ідентичності – греко-татарської та греко-еллінської. Так у Списку «Партія за нацознакою» містилися графи «Греко-татари» та «Еллінці» [20, арк. 31]. Тобто мовна різниця та завдання коренізації сприяли інституційному розділенню грецької ідентичності на два підвиди.

Завданий курс підтримували місцеві ЗМІ. Подібна термінологія з'явилась із необхідністю позначати заходи коренізації для одних та для інших, а популяризація цих термінів проходила за допомогою ЗМІ. Наприклад активно така термінологія застосовувалась в кінці 20-х коли розпочалась «еллінізація» [21] та «татаризація» [22] шкіл Маріупольського та Сталінського округів. Перша на рік раніше за другу: 1928 та 1929 відповідно.

Розрізнення двох створених груп серед греків, фактично запровадження двох нових соціальних ідентифікацій проводилось не тільки в сфері використання мови але й і в культурно-побутовому плані: наприклад на вечорі національностей та в етнографічних виставках «греко-татари» та «греко-еллінці» презентувались окремо. Не як одна нація а як дві: наприклад, у переліку учасників виставки обидві групи

перелічені як самодостатні національності разом із ассірійцями, німцями та євреями [18]. Тобто таке позиціювання груп розділяло їх на дві нації із власними маркерами – і найголовніше – представники влади їх в такій презентації пізнавали як дві різні групи, визначаючи і маркери їх ідентичності окремо один від одного.

Політика еллінізації та татаризації проводилась до 1938 року. Коли було закрито останні школи із грецькою та татарською мовою навчання, закрито грецький театр, грецький педтехнікум та розпочато серію репресій проти маріупольських греків, яка відома в сучасній історіографії під назвою «Грецька операція».

На початку існування радянської влади грецьку ідентичність стала суспільно-політичним інструментом. Легітимація влади за допомогою створення інститутів влади для носіїв грецької ідентичності, виділення групи осіб за ознаками гречкості відбувалось двома окремими лініями заходів – Еллінізація і Татаризація.

Еллінізація та Татаризація охопивши ЗМІ, середню та початкову, партійну освіту, лікнепи, етнографічну роботу, літературу і театр сприяли подальшому перетворенню грецької ідентичності у етнонаціональну. Грецькість розумілась як політична ознака, а її носії як частина соціальної групи осіб, що мають відношення до Греції. Протягом політики еллінізації було вироблено систему ідентифікаційних ознак (маркерів ідентичності) для носіїв еллінської ідентичності: мова, обряди, одяг, їжа, антропологічні особливості та самоназва греко-еллінці та греко-татари.

Таким чином номінації «греко-татари» та «греко-елліни» виникли на зламі XIX-XX ст. Трансформація конфесійної грецької ідентичності в етнонаціональну призвела до розуміння невідповідності національного самовизначення «грек» та номінації розмовних ідіомів носіїв цієї ідентичності – грецька, татарська та турецька. Трактовку цих невідповідностей надали у націоналістичному розумінні. Ф.Хартахай та його наступники вказували на те, що греки із еллінськими мовами – чисті, а інші греки із другими мовами - «зтатарені» та «нечисті». В цей же час політична влада прийняла конструктивну участь у формуванні національних ідентифікацій. Політичні акції спричинювались завданнями коренізації. Вона проводилась двома потужними лініями – Еллінізацією і Татаризацією. Саме внаслідок цього виникло дві нові ідентифікації – «греко-татари» і «греко-елліни».

Отже політичний простір може формувати нові ідентифікації: справа лише за інструментарієм. І для України можливе формування національної ідентичності поверх етнічних.

Список використаної літератури

1. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України, за ред. О.Г. Осауленка. – К., 2003. – 245 с.
2. Лойко Л. І. Етнополітична суб'єктність громадських організацій етнічних меншин України : дис... д-ра політ. наук : 23.00.05 / Лариса Іванівна Лойко. — К., 2006. — 473 с.
3. Сайт Федерації грецьких товариств України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.greeks.ua/content/kontakti_ua/ua
4. Нечипоренко З. В. Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УРСР [Рукопис] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / З.В. Нечипоренко. - Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. - 20 с.
5. Пономарьова І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.) : Історико-етнографічне дослідження / І. С. Пономарьова. – К. : Реферат, 2006. – 300 с.

6. Якубова Л. Д. Мовна проблема та культурне життя маріупольських греків (середина 20-х – 30-і рр. XX ст.) / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 82-125.
7. Баранова В. В. Греки Приазовья: этническое самосознание и язык : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.07 / Влада Вячеславовна Баранова. – СПб., 2006. – 214 с.
8. ДАДО. – Ф. 74, оп. 1. – Спр. 68.
9. Концерт грецького театру // Приазовський пролетарий. – 1937. – 14 квітня. (№ 85).
10. 2 З'їзд грецького нац. Району 8.11-10.11 1931р. // ДАДО. – Ф. Р 1346, оп. 1. – Спр. 222.
11. Протокол Міжвідомчої наради... // ДАДО. – Ф. 11, оп. 1. – Спр. 214.
12. Протокол бюро райкому за 1931 р. // ДАДО. – Ф. 152, оп. 1. – Спр. 56.
13. Протокол бюро Мангуського райкому за 1929 р. // ДАДО – Ф. Р 1346, оп. 1. – Спр. 165.
14. Протоколи бюро Мангуського райкому за 1929 р. // ДАДО. – Ф. Р 1346, оп.1. – Спр. 249.
15. Виставка грецького відділу при музеї краєзнавства // Приазовський пролетарий. – 1929. – 14 лютого (№37). – с. 4.
16. Вечір національних меншин // Наша правда. – 1929. – 24 квітня (№94). – С.2.
17. Список для нацмен-робітників греко-татар та греко-еллінів в організації КП(б)У «Азовсталь» // ДАДО. – Ф. 19, оп.1. – Спр. 299. – Арк. 8.
18. ДАДО. – Ф. 294, оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 31.
19. Еллінізація грецьких шкіл // Приазовський пролетарий. – 1928. – 21 вересня (№220). – с. 2.
20. Татаризація шкіл у греко-татарських селах // Приазовський пролетарий. – 1929. – 19 лютого (№41). – С. 2.
21. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России: Мариупольский уезд весь [Электронный ресурс] // Сайт Демоскоп. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=437
22. Маріуполь и его окрестности. – Мариуполь : Типо-Литография А. А. Франтова, 1892 год.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

V. Ivackiy

GREEK-TATARS AND GREEK-HELLENES: THE HISTORY OF THE IDENTIFICATIONS

The article traces the emergence of two Greek identities: Greek Tatars and Greek Hellenes. Identifies factors of their occurrence, time of occurrence, the main factors for their development. The place of indigenization policy in the USSR in the process of transformation of the Greek identity in ethnic and national denominational.

The aim of the study is to identify sources and factors of the partition of the Ukrainian Northern Azov Greeks into two subgroups - Greek Tatars and Greek Hellenes.

Nominations "Greek Tatars" and "Greek Hellenes" appeared on the turn of the nineteenth and twentieth centuries. Transformation of Greek religious identity in ethno-national identity has led to an understanding of dissonance between national self-determination "Greek" and idiom's nominations of this identity - Greek, Tatar and Turkish. Interpretation of these discrepancies provided in the nationalist sense. F.Hartahay and its successors pointed out that the Greeks of the Hellenic language and other Greeks in the other language is different communities. At the same time, political power took a constructive part in the formation of national identities. Government policy was carried out in the framework of

"indigenization". It held two powerful lines - Hellenization and Tatarization. Two new identification appeared therefore - "Greek Tartars" and "Greek Hellenes".

Key words: *Greek identity, confessional identity, ethno-national identity, policy of "indigenization", Greek Tartars, Greek Hellenes.*

УДК 930(477):94(477)«1850/1860»(043)

І.Г. Клєр

ПЕТЕРБУРЗЬКА УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню комплексу історіографічних проблем, пов'язаних з висвітленням питань щодо утворення та діяльності в середині ХІХ ст. першої української громади в Петербурзі. Дослідження цієї проблеми орієнтоване на історіографічні аспекти стосовно аналізу причин виникнення громади, її просвітницької діяльності. Особливу увагу приділено історіографічному аналізу громадівської діяльності М. Костомарова. Охарактеризовано особливості розробки цієї теми за історіографічними періодами кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: *Петербургська українська громада, громадівський рух, просвітницька діяльність, історіографія.*

Утворення першої української громади в Петербурзі мало велике значення для всього українського громадівського руху другої половини ХІХ ст. Діяльність цієї громади відображена в працях багатьох істориків. Є наукова потреба проаналізувати історіографічний аспект щодо діяльності Петербурзької української громади.

Досліджувана проблема викликає значний науковий інтерес серед істориків. Хоча, не зважаючи на це, існує багато нез'ясованих моментів, суперечливих фактів щодо діяльності першої громади українців у Петербурзі. Не існує узагальнюючої роботи з цієї теми, отже потрібно досліджувати це питання.

Досліджувана тема висвітлювалася в працях деяких істориків. Відомий дослідник українського громадівського руху ХІХ ст. М. Антонович зробив вагомий внесок у дослідження питання часу щодо утворення Петербурзької громади. Дослідник зазначав, що до 1905 р. відомості про громаду замовчувалися, зменшення урядового тиску на дослідників почалося лише на поч. ХХ ст. В цей період багато учасників громад помирали, а охочих писати про неї було занадто мало. На думку дослідника, в радянський час замовчувалися дані про причини виникнення громад та їх просвітницьку діяльність і дотепер багато відомостей нез'ясовані та зберігаються у архівах.

М. Антонович зазначав, що відсутнє не лише цілісне дослідження про громадівський рух, але немає також відомостей про деякі окремі громади. Дуже мало відомо про утворення та діяльність першої Петербурзької громади [1]. Дуже важко назвати час утворення громади, аналізуючи спогади її колишніх діячів З. Недоборовського та Менчиця. Автор відзначив недостатність джерел з цієї теми [2].

Досліджуючи історіографію Петербурзької громади не можна не приділити увагу одному з її засновників М. Костомарову. У дискусії М. Драгоманова з Б. Грінченком мова йшла про роль М. Костомарова в українському національному русі [3]. У монографії Ю. Пінчука «Исторические взгляды Н.И. Костомарова Критический очерк»,

автор розглянув за історіографічними періодами його діяльність в часи громадівського руху [4]. Історик відзначив, що на початку ХХ ст. дослідники О. Єфименко, Д. Багалій та ін. давали позитивні оцінки відомому громадівцю. Ю. Пінчук вказав на критичні оцінки радянської історіографії щодо поглядів істориків на діяльність М. Костомарова [5]. Загалом можна зробити висновок про недостатність висвітлення історіографічних питань щодо діяльності Петербурзької громади.

Мета статті – розглянути історіографію проблем діяльності першої громади українців у Петербурзі.

Розглядаючи громадівський рух другої половини ХІХ ст., необхідно зазначити, що однією з перших українських громад була Петербурзька, яка виникла в 1858 р. В цей час поверталися з заслання колишні учасники Кирило-Мефодіївського товариства Т. Шевченко, В. Білозерський, П. Куліш, М. Костомаров. Їх зобов'язали поселитися в Петербурзі, де вони утворили українську громаду [6]. Членами Петербурзької громади були також брати Лазаревські, Г. Честахівський, Ф. Черненко, Д. Каменецький, О. Кістяківський, В. Менциц, М. Стороженко, Г. Вашкевич, С. Глушановський та ін. [7].

Громадівці ставили народну просвіту на перше місце у своїй діяльності. Першочерговим завданням вони вважали поширення української мови, впровадження її в народних школах [8].

Важливим напрямком діяльності петербурзьких громадівців була видавнича справа. Для просвіти народу, поширення рідної мови необхідні були підручники, словники, хрестоматії, популярні книжки. Діяльність Петербурзької громади характеризується організацією громадських акцій, культурних заходів, спрямованих на підтримку і самовизначення українства. Завдяки зусиллям Петербурзької громади в столичних театрах ставилися українські п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, С. Гулака-Артемовського [9].

Головним внеском Петербурзької громади у розвиток українського народницького руху було видання літературно-наукового місячника «Основа», що публікував П. Куліш за участю М. Костомарова і Т. Шевченка. Заслуга діячів «Основи» полягала в тому, що ними вперше була сформульована національно-культурна програма українського руху. Громадівці на перший план висували українські національні інтереси [10].

Петербургська громада, проводила організовану й цілеспрямовану українознавчу діяльність. Вона припинила своє існування в 1863 р. через несприятливі суспільно-політичні обставини, суперечності між її провідними учасниками [11].

Історію української громади в Петербурзі досліджували вчені періоду з другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Історіографічними джерелами з теми дослідження є узагальнюючі праці з історії України, роботи з історії громадівського руху та спеціальні дослідження про Петербурзьку громаду, праці, присвячені окремим її діячам. Досліджуючи цю проблему в історіографії, можна зазначити, що протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з обраної теми опублікована незначна кількість робіт, не дивлячись на те, що тема є однією з ключових в історії громадівського руху. Не існує окремих робіт, присвячених Петербурзькій громаді, хоча опублікована певна кількість статей відносно утворення першої громади українців.

Розглядаючи історіографію щодо діяльності першої української громади в Петербурзі, можна виділити два історіографічних періоди. Вивчення Петербурзької громади слід починати з робіт дослідників другої половини ХІХ ст., які брали безпосередню участь у її діяльності чи спілкувались з її членами, або жили в період громадівського руху. Це дає змогу знайомитися з подіями очима діячів руху.

Історіографія цього періоду представлена в першу чергу працями видатних вчених М. Костомаровим, В. Антоновичем, М. Драгомановим, І. Франком та ін.

В «Автобіографії» М. Костомарова зібрані цінні матеріали про просвітницьку діяльність в Петербурзькій громаді. У вересні 1858 р., зустрівшись зі своїми старими знайомими в Петербурзі В. Білозерським та Т. Шевченком, обговорювали спільні питання, одним з яких було пропозиція В. Білозерського про видання журналу «Основа» та матеріальну його підтримку [12].

Микола Іванович виділивши «українофільство», яке з'явилося було прагненням деяких українців писати своєю рідною мовою, і разом вивчати народну поезію. За словами історика, «Развитие этого направления дошло, наконец, до издания в 1861 – 1862 гг. особого, специально для малороссийского края, органа «Основы» и до заявления о необходимости писать по-малорусски для простого народа книги с целью первоначального образования» [13].

Видатний історик XIX ст. та один з засновників Петербурзької громади, М. Костомаров зробив значний внесок у висвітлення питань, пов'язаних з досліджуваною темою. Микола Іванович у роботі «Малорусская литература» розкрив видавничу діяльність Петербурзької громади. Він зазначив, що протягом 1861 – 1862 рр. в Петербурзі В. Білозерським видавався журнал «Основа», на сторінках якого були відомості не тільки про історичні, етнографічні, економічні та статистичні відомості, але багато написано було статей, віршів, розповідей видатних діячів української культури. В журналі значну роль відігравали члени громади [14]. Автор вказав, що цей «журнал, давший, бесспорно, большой толчок литературной малорусской деятельности, не мог долго существовать по малости подписчиков, что во всяком случае, указывало на недостаток сочувствия в высшем классе Малороссии» [15].

М. Костомаров зазначав, що його діяльність у журналі «Основа», була однією з різносторонніх та плідних серед співробітників. Статті Миколи Івановича були присвячені в основному українській, російській та польській історії [16].

В. Антонович відзначив причини виникнення першої української громади в Петербурзі, які на його думку були зароджені в суспільних процесах 50-х рр. XIX ст. В цей час українська інтелігенція, виходячи з обставин була готова до рішучих дій, згуртувавши свої сили на вирішення культурного питання [17]. Досліджуючи напрямки діяльності Петербурзької громади, Володимир Боніфатійович вказав на видання журналу «Основа». Історик відзначив, що на його сторінках в першу чергу висвітлювалися погляди українофілів. Громадівець вважав, що саме через опублікування на сторінках журналу статей та творів українських письменників громадівці сприяли просвіті народу [18].

Видатний діяч громадського руху другої половини XIX ст., член Київської громади М. Драгоманов відзначив у своїх працях діяльність Петербурзької громади. Журнал «Основа» він виділяв, як орган розвитку українофільського духу в Росії. На думку Михайла Петровича, розмах діяльності журналу припав на 1862 р. [19]. М. Драгоманов звернув увагу на те, що відомі співробітники «Основи» Антонович, Житецький, Лазаревський не писали українською мовою, а лише російською, але «усе таки наукові праці їх пояснюють і українську мову, українську історію, народне життя, і всякий українець мусить бути їм вдячний, як і тим українцям з роду» [20]. М. Драгоманов відзначив критичне ставлення членів Петербурзької громади до планів організації польського національно-визвольного повстання. За словами історика, «інтелігенція українців в «Основі» (Костомаров, Куліш і др.) ще перед вибухом повстання рішуче сказали, що не радять його» [21].

Значну увагу Михайло Петрович приділив одному з діячів Петербурзької громади М. Костомарову, який закликав українську інтелігенцію допомогти народові в його освіті, видаючи книжки для навчання та вивчення рідного краю. М. Драгоманов зазначив, що громадівцем було проведене збирання коштів для видання книжок [22]. М. Драгоманов констатував, що писати наукові твори українською мовою М. Костомарову було важко [23].

І. Франко, розглядаючи це питання, критично сприймав діяльність петербурзьких громадівців. На думку вченого, утворення Петербурзької громади дало поштовх розвитку громадівського руху в середині XIX ст. Діяльність членів цієї громади викликало у Івана Яковича критичну оцінку [24].

Наступним історіографічним періодом у досліджуванні теми був початок XX ст. В цей час відбувалися певні зміни у поглядах істориків, ще не забуті були часи громадівського руху. М. Грушевський у роботі «Історія України» виділив як чинники розвитку українського руху наслідки Кримської війни, революційні перетворення в Австрії, останні роки кріпосної залежності, реформи Олександра II, визволення з заслання членів Кирило-Мефодіївського товариства [25]. Прагнення українців до відродження розцінювалося Михайлом Сергійовичем як продовження того, що було почате ще братчиками [26].

О. Єфименко визначила поняття громади. Вона називала громади осередками української інтелігенції, що провадили національно-культурну і громадсько-політичну працю в другій половині XIX й на початку XX ст. в межах Російської імперії. Вони стали виникати з кінця 50-х рр., коли тимчасовий ліберальний курс російського уряду сприяв пожвавленню суспільного життя [27].

Цікаві відомості можна отримати при вивченні роботи Л. Сокальського «Материалы к истории национального движения 60-х рр. прошлого века». Автор вважав, що ідейне національне відродження, охопивши середину XIX ст. було викликане реформами Олександра II. Саме це, зазначав автор, порушило широкі очікування і поставило народні інтереси в центрі уваги суспільства і породило початок просвітницької діяльності української інтелігенції [28].

М. Аркас приділив велику увагу питанням діяльності Петербурзької громади. Історик зазначив, що відбувши покарання, члени Кирило-Мефодіївського товариства вийшли на волю та згуртувалися наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст., утворивши Петербурзьку громаду [29]. За словами Миколи Миколайовича в столиці було вільніше жити, ніж в іншому якому місці, і туди на якийсь час переносять свою роботу українці. Вони почали видавати книжки, а у 1861 – 1862 рр. друкували перший український щомісячний журнал «Основа» [30].

І. Стешенко розглядаючи Петербурзьку громаду, виділив основну діяльність її видання журналу «Основа». Він зробив висновок, що громадівці на сторінках журналу піднімали питання, присвячені тільки українським інтересам. Метою журналу, зазначав автор, було «пізнання краю і розбудження національної свідомості земляків разом з обороною різних потреб України» [31]. Іван Матвійович досліджуючи цю тему, приділяв велике значення М. Костомарову. Історик зазначав, що основна мета його діяльності полягала у вивченні українцями рідної мови. Писати цією мовою це мало, потрібно ще спілкуватися та вивчати її в школах [32].

Таким чином, простежуючи діяльність Петербурзької громади протягом другої половини XIX – початку XX ст., приходимо до висновків, що в цей період значним був інтерес дослідників до означеної теми. Історіографія Петербурзької громади другої половини XIX – початку XX ст., представлена сучасними дослідниками, або авторами, які безпосередньо були знайомі з діячами чи сучасниками. Серед дослідників другої

половини ХІХ ст. які вивчали означену тему, можна виділити М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова та І. Франка. Вони в першу чергу приділили увагу висвітленню питання щодо ролі у діяльності Петербурзької громади журналу «Основа», розкриваючи його різносторонню діяльність. Заклики до вивчення української мови простежувалось у роботах дослідників другої половини ХІХ ст.

Вивчення історіографії проблеми початку ХХ ст. показує як змінюються погляди істориків на дослідження Петербурзької громади. М. Грушевський, О. Єфименко, Л. Сокальський, М. Аркас, І. Стещенко розглядали причини утворення першої громади, діяльність її засновників та основні напрямки роботи.

Список використаної літератури

1. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850 – 1860-х років / М. Антонович // Київська старовина. – 1988. - №2. – С. 29.
2. Там само. – С. 37.
3. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну / М. П. Драгоманов, Б. Д. Грінченко // Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 176.
4. Пінчук Ю. А. Исторические взгляды Н.И. Костомарова: критический очерк / Ю. А. Пінчук. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 4.
5. Там само. – С. 6.
6. Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ ст.: навч. посіб. / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – 4-те видання. – Х.: Одиссей, 2004. – С. 306.
7. Енциклопедія українознавства в 3-х т. / под ред. В. Кубійовича. – К.: Молоде життя, 1994. – Т.2. – С. 443.
8. Литвин В. М. Історія України у 3-х томах / В. М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – Т. 2: Кінець ХVІІІ – початок ХХ ст. – С. 383.
9. Катренка А. М. Український національний рух ХІХ століття у 2-х ч. / А. М. Катренка. – К.: Київський університет ім.Шевченка, 1999. – Ч. 2: 60 – 80-ті роки ХІХ століття. – С. 9.
10. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст.: навч. посіб. / Я. Й. Грицак. - 2-ге видання. – К.: Генеза, 2000. – С. 65.
11. Катренка А. М. Український національний рух ХІХ століття у 2-х ч. / А. М. Катренка. – К.: Київський університет ім.Шевченка, 1999. – Ч. 2: 60 – 80-ті роки ХІХ століття. – С. 21.
12. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров, сост и ист.-биографический очерк В. А. Замлинского; примеч. И. Л. Бутича. – К. : Изд-во при Киевском университете, 1989. – С. 525–526.
13. Костомаров М. І. Українофільство / М. І. Костомаров // Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 338.
14. Костомаров М. І. Малорусская литература / М. І. Костомаров // Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 322.
15. Костомаров М. І. Мысли южнорусса. / М. І. Костомаров // Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 309 – 310.
16. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров, сост и ист.-биографический очерк В. А. Замлинского; примеч. И. Л. Бутича. – К. : Изд-во при Киевском университете, 1989. – С. 533.
17. Антонович В. Б. Про українофілів та українофільство / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь / В. Б. Антонович. – К.: Либідь, 1995. – С. 137.
18. Там само. – С. 139.
19. Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства (1863–1872) / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране / М. П. Драгоманов. – К., 1991. – С. 204.

20. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну / М. П. Драгоманов, Б. Д. Грінченко // Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 188.
21. Там само. – С. 170.
22. Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства (1863–1872).... – С. 204.
23. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну.... – С. 177.
24. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-ти т. / І. Я. Франко, ред. Я. Д. Ісаєвич, В. Г. Сарбей. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 46. – С. 442.
25. Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих поч. шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. Грушевський, упоряд. А. Ф. Трубайчук. – К.: ВАРТА, 1993. – С. 229.
26. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 533.
27. Єфименко А. Я. Історія України та її народу / А. Я. Єфименко. – К.: Мистецтво, 1992. – С. 249.
28. Сокальський Л. Матеріали до історії національного руху 60-х рр. минулого століття / Л. Сокальський // Київська старина. – 1905. – Т. LXXXVIII кн. II. – С. 189.
29. Аркас М. М. Історія України-Руси / М. М. Аркас. – 2-ге вид. – К.: Вища школа, 1991. – С. 378.
30. Там само.
31. Стешенко І. М. Українські шестидесятники / І. М. Сташенко // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – 1908. – кн. 1. – С. 41.
32. Там само.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2013 р.

I. Kler

COMMUNITY PETERSBURG UKRAINIAN IN THE INVESTIGATED HISTORIANS THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The article investigates the complex historiographical problems associated with coverage of issues related to the formation and activity in the mid – XIX century. First Ukrainian community in St. Petersburg. The study of the problem – oriented historiographical aspects on the analysis of the causes of the community and its educational activities. Particular attention is paid to historiographic analysis of community activities M. Kostomarov. The features of this design topics historiographical periods late XIX – early XX century.

Historiography Petersburg community of the late XIX – early XX century. Represented by modern scholars or writers who were more familiar with the figures or contemporaries. Among the scholars of the late nineteenth century. who studied definite theme, you can select M. Kostomarov, V. Antonovich, M. Dragomanova and I. Franko. They are primarily paid attention to the coverage of the issue of the role of the community in the activities of the St. Petersburg magazine "Basis" revealing his wide-ranging activities. Calls for learning Ukrainian researchers traced in the works of the late XIX century.

The study of historiography problems early XX century shows how changing views of historians to study the Petersburg community. M. Hrushevsky, A. Yefymenko, L. Sokalsky, M. Arkas, I. Steshenko first saw the reason for the community activities of its founders and main activities.

Key words: *Petersburg Ukrainian community, populist movement, educational activities, historiography.*

УДК 94(497.1)''198''(045)

Й. Павкович

КРИЗИС ЮГОСЛАВСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И «МЕМОРАНДУМ» СЕРБСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК И ИСКУССТВ¹³

В начале 1980-х годов социалистическая Югославия оказалась в тяжелом идеологическом, политическом и экономическом кризисе. Вскоре после этого вооруженные конфликты вспыхнули в автономном крае Косово, на территории которого проживало большинство албанского населения. В ответ на эти события, прямая политическая кампания началась в Сербии, которая призвала к радикальным изменениям в конфедеративной системе государственного устройства. Одновременно атмосфера национальной нетерпимости в сочетании с историческим ревизионизмом, который, в конечном счете, был направлен на пересмотр политических отношений в пределах Югославии и проникал в сербское общество. В сентябре 1986 г. программный документ, в котором подробно изложены политические требования сербской политической элиты, вышел под названием «Меморандум Сербской академии наук и искусств (Санму)». Его авторы выдвинули тезис, что социалистическая Югославия была «подземельем» для сербских народов, должны были преодолеть это, потому что у них было историческое и демократическое право создавать национальную и культурную целостность независимо от республики или области в которой они жили. Поскольку попытки Слободана Милошевича в достижении целей Меморандума заключались в политической мобилизации и затем военной кампании, то «Меморандум Сербской Академии наук и искусств» (Санму) законно можно рассматривать как «реквием по Югославии».

Ключевые слова: социалистическая Югославия, кризис, международные отношения, «Санму Меморандум».

В начале восьмидесятых годов прошлого века социалистическую Югославию охватила экономическая рецессия и глубокий паралич политической системы. Смерть харизматического лидера и «демиурга новой Югославии» Иосипа Броза Тито в мае 1980 года стала важным психологическим поворотным пунктом. Вместе с Тито в это время постепенно исчезают и остальные представители партийной «геронтократии». За год до смерти Тито скончался главный идеолог *социалистического самоуправления* Эдвард Кардель, а через год умер «интеллектуальный гигант» Мирослав Крлежа [13, с. 293-306]. В 1983 году в Загребе скончался всесильный Владимир Бакарич [24, с. 42-43]. В том же году похоронен Александар Ранкович, чьи похороны превратились в первый массовый протест против режима в Сербии [28, с. 23].

Быт отличался частым нормированием потребления электрической энергии, дефицитом кофе, сахара и стирального порошка, возможность покупки бензина предоставлялась владельцам автомобилей с чётными и нечётными регистрационными знаками попеременно, через день [8, с. 716-726]. В тех обстоятельствах режим пытается сохранить общественный порядок путём открытия огромного числа бессмысленных рабочих мест, «политическими заводами» и существенными инвестициями в строительство жилья и инфраструктуры.

---

¹³ Автор выражает благодарность Мирославу Николацу за перевод статьи на русский язык

Эти бытовые затруднения подвергали систему серьёзной опасности, но в некоторых сферах Югославия проявляла признаки удивительной жизнеспособности. Например, в 1984 году в Сараево состоялась самое большое спортивное мероприятие мира – Зимние Олимпийские игры [10, с. 295]. В культурной сфере появляется так называемая белградская и загребская *новая волна*, а культовый журнал *Start* (Старт) бьёт рекорды продаж.

Новое обострение отношений между сверхдержавами и события в коммунистической Польше казались слишком далёкими и не затрагивающими обстановку в Югославии [34, с. 328].

«И после Тито – Тито»

В монополистической (хотя «федерализованной») партии – Союзе коммунистов Югославии, чьи члены клялись, что будут верны курсу, намеченному Тито, эти годы отличались бесконечными скучными заседаниями с утомительными докладами, написанными эзопо языком. Многочисленные стабилизационные программы, товарищеская критика и самокритика, которые скрывали коррупцию и некомпетентность политической элиты, заполняли колонки газет в жёстко контролируемых средствах массовой информации.

Однако даже это монолитное партийное здание начало давать первые трещины. Начинается роковой конфликт между политическими руководствами Сербии и Словении, а также и длительный спор между двумя группировками, которых хорватский политолог Дейан Йович называет «защитниками» и «реформаторами» конституции [20]. Эти группировки разделились по проблеме применения Конституции 1974 года (которая, вопреки всем законодательным стандартам, состояла из 406 статей и 100.000 слов) и Карделевской концепции югославского союза как *ассоциации свободных производителей* (что являлось единственной в своём роде идеей во всём мире). Решающим разногласием являлась дилемма нужно ли такую конституцию и такую политико-экономическую концепцию отбросить или последовательно выполнять. Неудовлетворённость такой «федерально-конфедеральной» конституцией была особенно выраженной в Сербии. Её автономные области Косово и Воеводина стали «конститутивными элементами федерации», а оставшаяся, более узкая Сербия (известная под прозвищем «УЖАС»; *ужа* /серб. более узкая/ + *Сербия*) не была «ни республикой, ни областью».¹⁴

Однако с 1981 года в Сербии начинают свободно печататься книги, с которых начинается «развенчание культа личности», «демистификация новейшей истории» и постепенное провозглашение нелегитимности югославской социалистической системы. Инициаторами нового направления в историографии стали юристы Коста Чавошки и Войислав Коштуница, а также историки Владимир Дедиер, Веселин Джуретич и Василие Крестич [26, с. 28-31]. Западным наблюдателям тогда казалось, что Белград является центром нового, демократически ориентированного движения, в то время как

---

¹⁴ Тогда появилась поговорка «Станет снова целой из трёх регионов» (свободный перевод; в оригинале «*Biće opet cela od tri dela*»), но и скверные стихи:

„У Боснии есть Микулич,
у Хорватии Бакарич,
а Сербия дружно поёт:
пусть Вели Дева* живёт!“

(Выражаю благодарность профессору Мирославу Бертошу за эту информацию.)

* - Вели Дева – антифашист, Председатель косовского союза коммунистов 1981-1982, выступал против сербского национализма.

роль оплота ортодоксальной идеологии Тито заняла столица другой республики – Загреб [33, с. 246].

«Косовский гордиев узел»

Начало и конец югославской трагедии, отмеченной чрезвычайной жестокостью и непрерывной чередой войн в центре Европы после окончания холодной войны, роковым образом сошлись в одном оспариваемом «памятном месте» [22], [11, с. 23-44].

Косово является территорией обременённой историей. Здесь воздвигнуты самые почитаемые религиозные сооружения и наследие средневековых сербских правителей, поэтому с давних пор сербский народ глубоко эмоционально связан с этим краем [6, с.24-51]. Косово также является местом эпического события, глубоко внедрённого в коллективное сознание и народные произведения сербов. Это «Битва на Косовом поле» 1389 года [23]. Подъём и укрепление Османской империи на Балканах отодвинули сербское этническое ядро к северу, так что зачаток будущего независимого государства как следствие «сербской революции» в начале XIX века образовался далеко от «национальной колыбели в Старинной Сербии». Косово обрелось под правлением восстановленного сербского государства только по началу Балканских войн, но тогда большинство населения уже состояло из албанцев, которые непосредственно до того избавились от власти младотурков и их стремлений к централизации [31, с. 484-486]. Здесь нужно упомянуть, что примерно тридцать лет до этого в Косово была основана так называемая *Призренская лига*, которая является одной из самых значимых национальных вех албанского народа [5, с. 94-97]. Во время военных действий Первой балканской войны в Косово и Македонии в качестве венского корреспондента одной украинской газеты находился и революционер Лев Троцкий. В своих статьях он описывал насилие сербской армии над албанским населением, за что оккупационные власти вскоре его выслали из зоны военных действий [17, с. 59].

В пору «Первой Югославии», королевская власть относилась к этому региону как к своего рода колонии. Власть безуспешно пыталась изменить этнический состав региона посредством последовательной политики планомерного заселения крестьянами из неплодородных горных местностей Черногории, Герцеговины и Лики [4, с. 244-245]. Из этого времени сохранились секретные планы массовой депортации албанцев в Турцию, которые подготовил будущий нобелевский лауреат Иво Андрич [19, с. 263], а также и планы проведения политики *апартеида*, подготовленные будущим академиком Васой Чубрилович [15, с.102-123]. Исторической иронией является тот факт, что этот участник заговора о сараевском покушении получил самую высокую государственную награду из рук представителя от Косово албанца Синана Хасани, который, благодаря системе чередования руководства в Президиуме СФРЮ, на тот момент был Председателем Президиума.

Согласно расчётам узкого круга коммунистического руководства Югославии («штаба революции»), части Косово должны были быть переданы в качестве «вознаграждения» братской коммунистической Албании, которая должна была присоединиться к балканской федерации под управлением Тито [1, с. 189]. Однако после возникновения конфликта между Сталиным и Тито в 1948 году эти планы отменяются, и на Косово устанавливается жестокий полицейский режим, чьим автором является Александар Ранкович, союзный министр внутренних дел на протяжении многих лет. После «Брионского пленума» в 1966 году и отстранения Ранковича наступает период постепенной либерализации политической системы в целом [12, с.300]. Это отразилось и на ситуации в Косово, так что его территория получила статус настоящей автономной области в составе Сербии, а с принятием югославской Конституции 1974 года была закреплена его обширная автономия. Однако даже

положения «самой длинной конституции в мире» не смогли разрешить глубокий общественный кризис [14, с. 222].

Недовольство албанского населения внезапно выплеснулось в 1981 году [21, с. 334-336]. Причиной явилось одно совершенно случайное и курьёзное событие: во время обеда в столовой студент из Приштины обнаружил крысу в супе. Вскоре не менее 500 протестующих на улице требовали улучшения условий размещения и питания. В течение нескольких недель поднялась волна массовых протестов рабочих, студентов и учеников средних школ. «Косово - республика» являлось самым частым из выкрикиваемых лозунгов, но можно было увидеть и плакаты, которые перевозносили «албанского Манделу» Адема Демачи [29, с. 285]. Армия и службы безопасности реагировали мгновенно: введён комендантский час, последовали многочисленные аресты и судебные процессы. Официальные данные упоминают о нескольких убитых в столкновениях, но некоторые оценки говорят о более тысячи погибших и раненых [25, с.375]. В политическом руководстве области проведена чистка; смещён Председатель Лиги Коммунистов Косово Махмут Бакали, а в областное руководство выдвинут молодой харизматичный политик Азем Власи.

Требование косовских албанцев предоставления Косово политического статуса республики привело к сильной ответной реакции некоторых сербских партийных чиновников, представителей интеллигенции и СМИ. В их требования входила полная отмена автономии Косово. Реваншистское настроение подталкивалось предвзятыми сообщениями в СМИ о *варварстве шиптаров* и изгнании сербов и черногорцев с территории *Космета* (Косово и Метохия), а особенно слухами о плановых изнасилованиях сербских и черногорских «девушек, жён и старух». В газетах постоянно разоблачается «геноцид» над сербским населением Косово и безответственно выдвигаются соответствующие обвинения (несмотря на то, что за восемь лет было совершено четыре убийства). В такой обстановке белградский журнал «Нин» раскрутил скандал известный под названием «дело Мартиновича», который стал образцовым для всей кампании. Речь шла об одном довольно нелепом и неразрешённом случае. В начале мая 1985 года крестьянин Джордже Мартинович из села недалеко от города Гньилане доставлен в полуживом состоянии в приштинскую больницу, где врачи извлекли бутылку пива из его заднего прохода. Мартинович утверждал, что на него напали два замаскированных албанца, которые ему нанесли эти унизительные травмы, чтобы прогнать его с родной земли [18, с. 23].

«Пробуждение Сербии от гипноза Тито»

В начале восьмидесятых годов выдающиеся представители сербской интеллигенции разработали несколько идеологических образцов, которые являлись постоянной частью их публичных выступлений вплоть до развала Югославии. Первый тезис говорит об угрозе для «недобитого сербского народа» (особенно со стороны «геноцидных» хорватов и албанцев) и международном заговоре *Ватикана-Коминтерна*. К этому довольно абсурдному сочетанию угроз иногда прибавлялся *Тегеран* как символ «панисламской угрозы». Второй тезис говорит о героическом, но простодушном национальном менталитете, из-за которого сербы в прошлом выигрывали войны, но в мирное время постоянно теряли плоды своих побед. Таким образом из военных страданий Сербии в XX веке выгоду получили «вероломные» хорваты и словенцы. Газетные фельетоны, романы, публичные мероприятия и выставки широко распространяли миф о междоусобицах и предательствах в качестве причин национальной катастрофы, а также и миф о героизме и мученичестве как национальных добродетелях [30, с. 156]. Особо выделились в этом «коллективном предприятии» такие авторы, как Добрица Чосич (периодический «полудиссидент»,

который из-за своего влияния назван *Отцом Отечества*), Антонийе Исакович, Вук Драшкович и автор пораженческой поэзии Матия Бечкович [2, с. 128-141]. Однако новый манифест сербской национальной политики и ключевой документ для развития этого нового публичного дискурса издан при очень странных обстоятельствах. Речь шла о так называемом «Меморандуме» Сербской академии наук и искусств, который обширно прокомментирован 24 и 25 сентября 1986 года в белградской газете *Вечерние новости*¹⁵, и которого редакция этой газеты с большим тиражом приобрела при довольно неясных обстоятельствах (утверждалось, что текст украден из квартиры одного из академиков) [27, с. 91]. «Меморандум», над которым около года трудился совет сербских академиков, на самом деле являлся незаконченным и неотредактированным сочинением. Судя по стилю и основным тезисам документа, можно прийти к выводу, что большое влияние на его подготовку оказал академик Добрица Чосич (хотя он формально не являлся членом авторской группы) [7, с. 115].

Речь идёт о довольно длинном и местами утомительном тексте, состоящем из 10 тысячи слов, и который разделён на десять глав и две большие части под названиями «Кризис югославской экономики и общества» и «Положение Сербии и сербского народа» [9, с. 256-300].

Авторы «Меморандума» утверждали, что глубокий политический и нравственный кризис югославского общества является следствием «антиисторического процесса преобразования югославской федерации в конфедерацию» и победы «республиканских и областных эгоизма и этатизма» над координационными функциями союзного государства, а экономическое отставание, которое наблюдается с середины 60-х годов, является следствием отказа от плановой экономики. Только «коренные политические реформы смогут остановить процесс дезинтеграции югославского государственного союза» и обеспечить выход из экономической депрессии.

Авторы «Меморандума» превратили тезис о монархической Югославии как *темнице несербских народов* в тезис о СФРЮ как *темнице сербского народа*. Согласно мнению академиков, во время второй Югославии сербский народ наказан из-за обвинения Коминтерна в том, что он являлся «угнетателем» несербских народов в *версальском образовании*. Такой позиции придерживалась и Коммунистическая партия Югославии, которая между двумя мировыми войнами, в соответствии с инструкциями из Москвы, связалась с политическими движениями несербских народов и переняла их концепцию разрешения национального вопроса в Югославии. Как указано в «Меморандуме», только сербский народ не имел возможности для реализации своей государственности в новой Югославии и был «обречён на экономическое и культурное отставание», что в итоге являлось сознательной политикой реваншизма со стороны Тито и Карделя, двух самых выдающихся личностей послевоенной политики и одновременно представителей двух самых продвинутых республик – Словении и Хорватии. В результате появилась Конституция 1974 года, которая «разделила Сербию на три части».

---

¹⁵ На первой полосе газеты *Вечерние новости* («газета с самым большим тиражом в СФРЮ») 24 сентября 1986 года под заголовком *Предложение отчаяния* был опубликован следующий комментарий редакции: «Авторы меморандума призывают открыть глаза с помощью двух знамён. Одним является национализм, другим - государство, а всё вместе звучит как новый призыв к братоубийству и кровопролитию.» Первая полоса от 25 сентября 1986 года под заголовком *Даже АВНОЙ был подвохом* приводит следующий комментарий: «Утверждается, что во время войны Сербия как формально, а так и по сути, не обладала равноправным положением при решении вопросов, которые являлись ключевыми для будущего государственного строя.» (Благодарю коллегу Хрвоя Мандича на оказанной помощи при поиске газетных статей).

Кроме того, в «Меморандуме» утверждается, что сербский народ в Косово находится в «биологической опасности», поскольку там применяется сознательная политика *этнической зачистки и геноцида* в отношении сербского населения, а в Хорватии «запрещено употребление его языка и письменности», а также свобода учреждения организаций с целью сохранения сербской культурной и политической идентичности. В то же время, утверждают академики, политическое руководство Воеводины «трудится над разграничением и отдалением» этого региона от Сербии, а единые сербская культура и литература «разбиваются на отдельные культуры» - боснийско-герцеговскую, черногорскую и воеводскую. В завершающей части документа приводятся цели будущей сербской политики. Такой целью прежде всего является пересмотр союзной конституции, который должен обеспечить «удовлетворение законных интересов Сербии», то есть превращение автономных областей в составные части Республики Сербии, после чего должно последовать «установление полной национальной и культурной целостности сербского народа, вне зависимости от того, в какой республике или области он находится», поскольку авторы документа считали, что это является его «историческим и демократическим правом».

Заключение

Публикация «Меморандума» вызвала общее изумление, а тогдашнее сербское политическое руководство назвало его «шовинистическим памфлетом», который является «реквиемом по Югославии». Однако один политик, Председатель сербской партии, тогда публично не высказывался. Этот таинственный аппаратчик вскоре принял цели «Меморандума» по возобновлению централизации союзного государства и на волне *явления народа и контрбюрократической революции* (на самом деле „бюрократической контрреволюции“) обзавёлся массовой поддержкой для подрыва автономии областей, а также всего тонкого конституционного устройства *карделевской Югославии* [32, с. 261].

В заключении отметим, что миллионная аудитория на Газиместане, собравшаяся по случаю 600-летия сербского поражения на Косовом поле, лестила человеку, который «вдохнул жизнь в сербскую душу»:

«Слободане, сабля наша острая,
будет ли скоро битва косовская!»

Царь Лаза, не было у тебя талисмана,
не было рядом с тобой Слободана!» [16, с. 57-60]

Вождь «взвинченной массе» апокалиптически объявил о скором будущем: «Косовский героизм уже шестьсот лет вдохновляет наше творчество, питает нашу гордость, не позволяет нам забыть, что однажды мы были большой, смелой и гордой армией, одной из немногих, которые и в поражении оставались непобеждёнными. Сегодня, шесть веков спустя, мы снова в битвах и нам предстоят битвы. Они не являются вооружёнными, но и такие не исключены!» [3, с. 523-527].

Список використаної літератури

1. Антич Ч.. Короткая история Сербии 1804.-2004 / Ч. Антич. – Белград: Stubovi kulture, 2009. – 228 с.
2. Анзулович Б. Heavenly Serbia: From Myth to Genocide / Б. Анзулович. – Нью-Йорк: New York University press, 1999. – 239 с.
3. Avramović S. Rhetorike techne: veština besedništva i javni nastup / S. Avramović. – Beograd: Službeni glasnik, 2008. – 548 s.
4. Banac I. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: projekto, povijest, politika / I. Banac. – Zagreb: Duriex, 1995. – 420 s.
5. Bartl P. Albanci: od srednjeg veka do danas / P. Bartl. – Beograd: CLIO, 2001. – 321 s.

6. Bataković D.T. Nova istorija srpskog naroda / D. T. Bataković. – Beograd: Naš Dom-L'age d'Homme, 2000. – 381 s
7. Bazić J. Srpsko pitanje: političke koncepcije rešavanja srpskog nacionalnog pitanja / J. Bazić. – Beograd: Službeni list Srbije i Crne Gore: Institut za političke studije, 2003. – 397 s.
8. Bilandžić D. Hrvatska moderna povijest / D. Bilandžić – Zagreb: Golden Marketing, 1999. – 835 s.
9. Brandt M. Izvori velikosrpske agresije: rasprave, dokumenti, kartografski prikazi / M.Brandt, B. Čović, J. Vichra. – Zagreb: Školska knjig, 1991. – 380 s.
10. Branko M. Slučaj Jugoslavija / M. Branko. – Podgorica: CID, 2000. – 339 s.
11. Brkljačić M. Kultura pamćenja i historija / M. Brkljačić, S. Prleta. – Zagreb: Golden marketing –Tehnička knjiga, 2006. – 415 s.
12. Cipek T. «Stoljeće diktatura» u Hrvatskoj / T. Cipek, L. Antić // Hrvatska politika u XX stoljeću . – Zagreb: Matica hrvatska, 2006. – S. 283-307.
13. Despot Z. Tito: tajne vladara: najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza / Z. Despot. – Zagreb: Večernji posebni proizvodi, 2009. – 533 s.
14. Garde P. Život i smrt Jugoslavije / P. Garde. – Zagreb: Ceres; Mostar: Ziral, 1996. - 453 s.
15. Grmek M. Etničko čišćenje: povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji / M. Grmek, M. Gjidara, N. Šimac. – Zagreb: Globus, 1993. – 226 s.
16. Hartmann F. Milošević. Dijagonala ludaka / F. Hartmann. – Zagreb; Rijeka: Nakladni zavod Globus, 2002. – 374 s.
17. Horvat B. Kosovsko pitanje / B. Horvat. – Zagreb: Globus, 1989. – 329 s.
18. Hudelist D. Kosovo – bitka bez iluzija / D. Hudelist. – Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1989. – 383 s.
19. Imami Petrit Srbi i Albanci kroz vekove Samizdat / Petrit Imami. – Beograd: Samoizdat FREEB 92: Standard 2, 2000. – 558 s.
20. Jovic D. Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije / D. Jović. – Zagreb: Prometej, 2003. – 531s.
21. Malcolm N. Kosovo. A short history / N. Malcolm. – London; Basingstoke: Macmillan, 1998. – 492 s.
22. Nora Pierre Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta / Pierre Nora // Kultura pamćenja i historija. – Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006. – S. 21-44
23. Popović M. Vidovdan i časni krst ogled iz književne arheologije / M. Popović. – Beograd: Biblioteka XX vek: Knjižara krug, 2007. – 266 s.
24. Popović N. Svijet u sjeni / N. Popović. – Zagreb: Pelago, 2008. – 135 s.
25. Ramet P. Sabrina Tri Jugoslavije: izgradnja drzave i izazov legitimacije 1918-2005 / Sabrina P. Ramet. – Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009. – 811 s.
26. Repe Božo Between Myths and Ideology. Some Views on Slovene Contemporary Historiography / B. Repe; D. Kerec. – Ljubljana: Faculty of Arts, 2010. – 72 s.
27. Ribić V. Podeljena nacija. Srpski nacionalizam i politički sukobi u Srbiji 1990-2000 / V.Ribić. – Beograd: Srpski genealoški centar, 2005. – 422 s.
28. Silber L. Smrt Jugoslavije / L. Silber A. Little. – Opatija: Otokar Kersšovani, 1996. – 384 s.
29. Spehnjak K. Disidenti, opozicija i otpor-Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990 / K. Spehnjak, T. Cipek // Časopis za suvremenu povijest. – 2007. – Vol.39 №2. – S. 255-297.

30. Stambolić I. Put u bespuće : odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića/ I. Stambolić. – Beograd: Radio B92, 1995. – 278 s.
31. Stavrianos S. L. Balkan posle 1453 godine / L S. Stavrianos. – Beograd: Equilibrium, 2005. – 871 s.
32. Sundhaussen H. Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija „sjećanja i mitova“ / H. Sundhaussen // Kultura pamćenja i historija. – Zagreb: Golden Marketing - Tehnička Knjiga, 2006. – S. 239-284
33. Tanner M. Hrvatska-država stvorena u ratu / M. Tanner. – Zagreb: Barbat: Hrvatska sveučilišna naklada: Hrvatski institut za povijest, 1999. – 365 s.
34. Wandycz S. P. Cijena slobode. Povijest Srednjeistočne Europe od srednjeg vijeka do danas / P. S. Wandycz. – Zagreb: Srednja Europa, 2004. – 415 s.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

J. Pavkovich

CRISIS OF THE YUGOSLAV FEDERATION AND THE “SANU MEMORANDUM”

At the beginning of the 1980's the socialist Yugoslavia was caught up in a severe ideological, political and economic crisis. Shortly thereafter armed conflicts broke out in the autonomous province of Kosovo that had a majority Albanian population. In reaction to these developments, an outright political campaign calling for radical changes to the country's (con)federal system of government began in Serbia. At the same time, an atmosphere of national intolerance combined with historical revisionism that was ultimately aimed at redefining political relations within Yugoslavia pervaded the Serbian society. In September 1986, a programmatic document setting out in detail the political demands of the Serbian political elite appeared under the title “Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU)”. Its authors advanced the thesis that the socialist Yugoslavia was a “dungeon” for the Serb peoples and that if the Serb peoples were to overcome this, they had a historic and democratic right to establish fully national and cultural integrity, regardless of the republic or province in which they lived. Since Slobodan Milošević's attempts at achieving the Memorandum's goals consisted in political mobilisation of the masses followed by military campaigns, the “SANU Memorandum” can legitimately be regarded as the “requiem for Yugoslavia”.

Key words: socialist Yugoslavia, crisis, international relations, “SANU Memorandum”.

Й. Павкович

КРИЗА ЮГОСЛАВСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ І «МЕМОРАНДУМ» СЕРБСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК І МИСТЕЦТВ

На початку 1980-х років соціалістична Югославія опинилась у важкій ідеологічній, політичній та економічній кризі . Незабаром після цього збройні конфлікти спалахнули в автономному краї Косово, який мав більшість албанського населення . У відповідь на ці події, пряма політична кампанія почалась в Сербії, яка закликала до радикальних змін у конфедеративній системі державного устрою. Водночас, атмосфера національної нетерпимості в поєднанні з історичним ревізіонізмом , який, в кінцевому рахунку, був спрямований на перегляд політичних відносин в межах Югославії і проникав у сербське суспільство. У вересні 1986 року програмний документ, в якому детально викладені політичні вимоги сербського політичної еліти, вийшов під назвою «Меморандум Сербської академії наук і мистецтв (САНМ)». Його автори висунули тезу, що соціалістична Югославія була «підземеллям» для сербських народів, які мали подолати це, бо у них було історичне і демократичне право створювати повністю національну і культурну цілісність незалежно від

республіки чи області в якому вони жили. Оскільки спроби Слободана Мілошевича в досягненні цілей Меморандуму полягала в політичній мобілізації та потім військовій кампанії, то «Меморандум Сербської Академії наук та мистецтв» (САНМ) законно можна розглядати як «реквієм по Югославії».

Ключові слова: соціалістична Югославія, криза, міжнародні відносини, «САНМ Меморандум».

УДК 352.07(477.7)''189''(045)

О.В. Сараєва

СОЦІАЛЬНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ)

Стаття присвячена розгляду інформаційного потенціалу ділових джерел секретного Департаменту поліції Російської імперії, що висвітлюють особливості формування соціального складу земського представництва Півдня України наприкінці XIX - початку XX ст. Зазначається, що більшість матеріалів діловодства, що висвітлюють особистісний склад земського представництва, зберігається у Державному архіві Російської федерації. Здебільшого документи архіву представлені матеріалами діловодства земських установ, Департаментів поліції, Канцелярії губернаторів тощо. До них відносяться звіти губернаторів і поліцейських установ, матеріали листування губернаторів і земських управ, протоколи, запити земських установ до місцевих жандармських управлінь, щодо з'ясування біографічних даних земських службовців і їх соціального статусу. Ці матеріали є корисними для аналізу різноманітних поглядів та думок земців, виявлення розбіжностей та суперечок з того чи іншого приводу між земськими діями, простеження особливостей і навіть таємниць формування земського представництва та визначення найважливіших критеріїв за якими оцінювались кандидати на посаду земських гласних тощо. Досконале вивчення матеріалів діловодства дозволило з'ясувати вплив особистісного фактору на ефективність діяльності земських установ.

Наукова новизна представленого дослідження обумовлюється тим, що аналіз джерельної бази, що презентує соціальний склад земств Півдня України досі не являвся об'єктом окремих досліджень науковців. Також у дослідженні використовуються документи вперше введені до наукового обігу. Застосування ж методу антропологізації історії, дозволило простежити роль особистості в соціально-економічному і культурному піднесенні регіонів.

Отже, здійснений аналіз документації секретного Департаменту поліції Російської імперії допоміг з критичної точки зору, більш об'єктивно оцінити склад земського представництва Півдня України. Проведена евристика показала, що оцінюючи претендентів до земських установ, органи самоврядування, в першу чергу, звертали увагу на «політичну благонадійність» кандидатів, сімейний стан, наявність освіти та найближче оточення. З'ясовано, що в земських установах Півдня України переважна більшість посадовців відповідала цим критеріям, ті ж з приводу яких були сумніви, позбавлялись посади і передавались до Департаменту поліції.

Ключові слова: земство, матеріали діловодства, Департамент поліції, Південна Україна.

Універсальною тенденцією владно-політичних відносин у сучасному демократичному світі є децентралізація державного управління, розширення компетенції місцевих територіальних громад, створення реальних можливостей для самоврядних органів самостійно вирішувати питання місцевого значення. У цьому сенсі надзвичайно корисним є вивчення історичного досвіду місцевого самоврядування в його регіональному вимірі, звернення до історичних прикладів децентралізації управління і створення ефективної системи взаємодії влади і суспільства. Саме такий вітчизняний досвід уособлює у собі феномен земств. Адже органи земського самоврядування виявилися здатними до вирішення важливих питань в соціально-економічній, медичній, освітній і інших галузях.

Результат земської реформи залежав від представництва органів місцевого самоврядування, ступеню їх компетенції. В період, коли земства з'явилися на Україні, дуже важливим було, щоб земці відповідали духу часу, своєму призначенню гласних від усього народу і були готовими вирішувати проблеми народного господарства і інші місцеві потреби. За таких умов актуальним є вивчення джерел з історії земств України, адже їх аналіз дозволяє визначити ступінь ефективності діяльності представників земств та визначити сильні сторони і прорахунки у формуванні земського представництва.

Метою даної розвідки є визначення інформаційного потенціалу ділових матеріалів секретного Департаменту поліції Російської імперії щодо соціального складу земських установ Південної України наприкінці XIX – початку XX ст.

Завданнями статті є визначення інформативних можливостей джерел; висвітлення ролі особистісного фактору; з'ясування критеріїв, за якими обирались члени земських установ.

Наукова новизна дослідження обумовлюється тим, що аналіз джерельної бази, висвітлюючої соціальний склад земств Півдня України, досі не являвся окремим об'єктом наукових досліджень і розглядався тільки фрагментарно [1]. Також у дослідженні використовуються документи Державного архіву Російської федерації, вперше введені до наукового обігу.

Отже, багато цінної інформації про особисті якості земських службовців Південної України і їх соціальний статус надають матеріали Державного архіву Російської федерації (далі – ДАРФ). Здебільшого документи архіву представлені матеріалами діловодства земських установ, департаментів поліції, канцелярій губернаторів тощо. До них відносяться звіти губернаторів і поліцейських установ, матеріали листування губернаторів і земських управ, протоколи, запити земських установ до місцевих жандармських управлінь, щодо з'ясування біографічних даних земських службовців та ін. Ці матеріали є корисними для аналізу різноманітних поглядів земців, виявлення розбіжностей та суперечок з того чи іншого приводу між земськими діями тощо. Значна частина документів офіційного діловодства, які розкривають вимоги органів самоврядування до кандидатів у земські службовці, висвітлюють долю земців, які порушили статут земських установ, відображають особливості і навіть таємниці формування земського представництва зберігаються у фонді 102 ДАРФ “Департамент полиции 1890-1966 гг.” Проаналізувавши матеріали фонду, можна дійти висновків, що усі претенденти у гласні земських установ проходили перевірку на «політичну благонадійність і відданість справі» і лише отримавши позитивний відгук від Департаменту поліції, кандидат на посаду міг приступати до виконання обов'язків земського службовця. Так, наприклад, у справі 12 “Дело жандармского управления города Симферополя (4 октября 1890 г.)” фонду 102

ДАРФ повідомляється, що 4 жовтня 1890 р. голова Таврійської повітової земської управи звернувся до начальника жандармського управління міста Сімферополя з проханням зібрати відомості щодо політичної благонадійності кандидата на посаду голови Таврійського губернського земського зібрання Афанасія Олексійовича Бичихіна. На момент звернення було відомо, що він навчався на факультеті природознавства Новоросійського університету і займав там посаду лаборанта.

Задовольняючи запит, поліція з'ясувала, що А. Бичихін 1-2 грудня 1881 р. приймав участь в антиурядових заворушеннях, за що був відрахований з числа студентів Імператорського Новоросійського університету на підставі Циркуляру Міністра внутрішніх справ № 1365 від 9 квітня 1882 р. Крім того, за Бичихіним було встановлено таємний контроль поліції. Повідомляючи про це, генерал-майор В. Цугаловський зауважив, що незважаючи на цей прикрий інцидент, Бичихін заслуговує на позивну характеристику тому, що під таємним наглядом поліції він не був помічений в при чесності до будь-яких заворушень [2, арк. 9-10]. Врешті-решт, підсумком цієї справи стало прийняття А.О. Бичихіна до Сімферопольського земства.

Даний звіт підтверджує, що в земських установах можна було зустріти не тільки сумнівних працівників, але й осіб з активною громадянською позицією, готових її відстоювати, незважаючи на можливе покарання.

Факт того, що майже всі претенденти на посаду члена земських установ перевірялися органами поліції, підтверджується також матеріалами справ 13 «Дело жандармского управления города Феодосии (10 октября 1890 г.)» і 15 «Дело жандармского управления города Херсонес (6 октября 1890 г.)» фонду 102 ДАРФ. Так, у справі 13 міститься запит голови Феодосійської земської управи до жандармського управління Феодосії, відносно політичної благонадійності кандидата на посаду гласного Феодосійської земської управи міщанина Мордка Лейбова Гольберга. У відповідь на запит, Департамент поліції повідомив, що йому не відомі факти, які б заважали М. Гольбергу займати зазначену посаду. Навпаки, М. Гольберг зарекомендував себе як зразковий сім'янин, в якого є дружина Єлизавета і син Мойсей чотирьох років. До того ж, вищезазначений Гольберг, за свідченням поліції, виїжджав за кордон, а відтак весь час знаходився під пильним наглядом Департаменту поліції [3, арк. 12].

Аналогічну інформацію містить і справа 15 фонду 102 ДАРФ, в якій надається інформація, щодо кандидата на посаду гласного Херсонської земської управи Мойсея Гіндзбурга. В відповіді на запит, Голова Департаменту поліції «просил донести до сведения, что не видит препятствий к назначению на службу М. Гиндзбурга, который является хорошим семьянином и верным супругом Марии Гиндзбург» [4, арк. 10].

Проаналізувавши ці дві справи, ми бачимо, що по-перше – важливим критерієм при обранні земського гласного була політична благонадійність кандидатів та їх сімейний стан, а по-друге – можемо спостерігати, що в земських колах не було попередженого ставлення до представників етнічних меншин.

Про те, наскільки прискіпливо в земських колах ставились до сімейного стану кандидатів на посаду земських службовців, свідчить справа 20 (частина 2) «Дело жандармского управления города Керчь (23 сентября 1890 г.)» фонду 102 ДАРФ. В справі представлено звіт начальника жандармського управління міста Керч 27 вересня 1890 р., стосовно запиту голови Керченської повітової земської управи, щодо політичної благонадійності кандидата на посаду земського гласного Іллі Гальперіна Каменського. Зокрема, у звіті зазначалось: «несмотря на видимую политическую благонадежность господина Ильи Каменского,стораживают некоторые факты из биографии его супруги. А именно, в ходе следствия «негласным путем» стало известно,

что керченская мещанка Карина Каменская, проживающая в настоящее время в городе Керчи, находилась с 10 апреля 1887 г. по 12 апреля 1890 г. за границей. Жила она в Париже, в доме № 39, на бульваре Араго, при матери своей Софье Фроловне и сестре - девице Фане. Два года служила она ретушеркой в фотосалоне «Пиру» в Париже, а на протяжении последующих лет жила при родных, занимаясь домашним хозяйством. Там же, в Париже, живет в доме № 85, на бульваре «Палерояль» другая сестра ее – Анна. Но наиважнейшее значение имеет тот факт, что Карина Каменская была замечена в близкой связи с Франсуа Пале, который состоит переводчиком при Министерстве Иностранных дел и оказывает ей материальную поддержку. При этом, она предпочитает находиться чаще у него дома, нежели у родных»... [5, арк. 5]. Вочевидь, враховуючи вищезазначене, пану Іллі Каменському було відмовлено в посаді гласного земської управи, незважаючи на те, що на той момент, коли він балотувався, дружина його перебувала в Керчі.

Можемо припустити, що така прискіплива увага до найближчого оточення земських службовців, обумовлена не тільки занепокоєнням за моральний облік земців, але й побоюваннями за те, що «неблагонадійні елементи» можуть легко здобути і розповсюдити секретну інформацію.

Слід відзначити, що земства надавали перевагу найбільш освіченим кандидатам, що балотувались до органів місцевого самоврядування. Але все ж таки найважливішим критерієм при оцінці претендентів, були не освіченість, віросповідання чи етнічна приналежність, а «політична благонадійність», тобто вірність інтересам держави. Це підтверджується матеріалами справи 18 «Дело жандармского управления Таврической губернии (29 января 1890 г.) фонду 102 ДАРФ. У звіті Таврійського поліцеймейстера Департаменту поліції з приводу з'ясування політичної благонадійності кандидата на посаду гласного Таврійського губернського земства Михайла Петровича Паначевнаго, зазначалось, що ця особа не може претендувати на посаду гласного. Причина цього, за матеріалами звіту, полягала у наступному: «Михаил Петрович Паначевный обучался на физико-математическом факультете Новороссийского университета и являлся одним из лучших учеников. Однако Циркуляром Департамента Полиции от 12 сентября 1887 года за № 3451 Паначевнаму было воспрещено жить в некоторых уездах Киевской и Черниговской губерний. Причиной этому стал тот факт, что Паначевный, который проживал в то время в городе Одессе, на Нежинской улице в доме 43, квартире 7 – написал и послал в Харьков письмо, приглашавшее тамошних студентов присоединиться к демонстрации студентов в Одессе. Демонстранты имели целью преподнести господину Министру Народного Просвещения петицию, в которой требовали повышения стипендий, изменения учебных программ и смещения с должностей ряда преподавателей» [6, арк. 1-1 зв.]. Про ці події було повідомлено в Департамент поліції 20 вересня 1888 р. До того ж, жандармське управління Одеси додало той факт, що «за последнее время Паначевный был замечен в «сношении» с лицами, которые не могут быть аттестованы благонадежными» [7, арк. 2]. У відповідь на це, Міністерство внутрішніх справ видало Циркуляр від 26 липня 1866 року за № 1591, у відповідності до якого М.П. Паначевнаго було відраховано з університету.

З матеріалів справи стає відомо, що в подальшому Паначевний відновився в університеті і успішно закінчив його, переїхавши після цього до Таврійської губернії, де й балотувався на посаду гласного. Однак, незважаючи на наявність у претендента на посаду губернського гласного вищої освіти, його кандидатуру було знято ще до початку виборів.

Слід відмітити, що завдяки такому всебічному контролю за виборчим процесом до земських установ, в земських лавах дійсно було небагато політично неблагонадійних

службовців. Це підтверджується матеріалами справи 47 «Политический обзор Херсонской губернии за 1889 г.» фонду 102 ДАРФ, де було зафіксовано результати обстеження губернії уповноваженим від Міністерства внутрішніх справ. У звіті інспектор зазначав: «я далек от мысли бросить какую-либо тень на политическую благонадежность членов Херсонских земских управ. Они состоят из разумных и усердных деятелей, которые сосредотачиваются в земствах благодаря привлечению их к политическим дознаниям. При этом интересно, что земцы готовы работать даже за самое малое вознаграждение. Однако земства иногда и сами не знают, что принимают лиц политически неблагонадежных. Выход из этого положения - наводит справки!» [8, арк. 4].

Серед «неблагонадійних» осіб уповноважений інспектор відзначив Богдановія Ангела Івановича, який перебував на посаді земського гласного і був «модным местным авторитетом»; Кларка Василя Івановича, який також служив в земстві, проте мав коханку Султаніну Гульзир Алкіну і приймав у своєму будинку осіб, які раніше перебували у засланні, без прописки; Рождественського Петра Олександровича – земського учителя, який підтримував тісні стосунки з учнями восьмих класів закладів освіти, відвідуючи разом із ними святкові вечірки інших учнів. Також у звіті зазначалось, що багато галасу у губернії спричинила, розкрита в ході інспекції, розтрата значних коштів протягом трьох років М.П. Андрєєвим, який перебував на посаді голови Херсонської земської управи і «пользовался уже давно незавидной репутацией» [9, арк. 5].

Ще одним недоліком в діяльності земських установ, на думку інспектора, був той факт, що в земських установах подекуди працювали офіційно незареєстровані люди. Так, наприклад, у звіті зафіксовано, що офіційно непрацевлаштованою була акушерка Херсонської земської лікарні М. Пушкарьова, а також працівники статистичної служби Херсонської земської управи К. Денісов, П. Маслов-Стоков та інші. Намагаючись пояснити ситуацію, голова земської управи повідомив: «данные служащие работают частным образом, временно и поэтому мы не включаем их в число служащих и о них никому не сообщаем» [10, арк. 6]. Однак, незважаючи на таке пояснення, інспектор заявив, що такі дії є фактично правопорушенням.

Слід відзначити, що обираючи членів до земських установ, уряд звертав увагу і на політичну орієнтацію кандидатів. Так, з матеріалів справи 12 «Дело Департамента полиции по запросам о политической неблагонадежности лиц Екатеринославской губернии (9 марта 1890 г. - 12 октября 1890 г.)» фонду 102 ДАРФ стає відомо, що значного резонансу набула в Катеринославській губернії справа відносно земського службовця, члена Катеринославської губернської управи, дворянина Льва Андрійовича Чуніхіна. З матеріалів справи стає зрозумілим, що Л. Чуніхін відносився до осіб «політично неблагонадійних». Влаштувався на роботу він завдяки протекції одного з службовців, після закінчення одинадцяти класів Вітебської гімназії. Але, за повідомленням начальника Катеринославського губернського жандармського управління, 9 травня 1890 р. він був заарештований і відправлений до Сибіру через «політичну справу». Більше того, коли розпочалося слухання справи пролунала заява директора гімназії, що Чуніхін навіть не закінчив курсу гімназії, будучи відрхованим за пропуск занять. Після цього, він поступив вільнослужбовцем до 64 штатного Казанського Його Імператорської Величності князя Михайла Миколайовича полку, а у 1879 р. працював при Вітебському губернському жандармському управлінні. З 1880 р. Чуніхін займав посаду гласного Катеринославського губернського земства. Проте, як було з'ясовано в ході слідчої справи, він був звільнений у 1890 р. за приналежність до соціалістично-революційного крила, організатором якого був учень Микитинської

гімназії Мірон Сабунаєвич (розшукувався поліцією у відповідності до циркуляру Департаменту поліції від 4 січня 1890 р. № 41). Сам Чуніхін пізніше свідчив, що Сабунаєвич вмовляв його примкнути до його соціалістично-революційного об'єднання і навіть погрожував словами: «если ты Чунихин не слушаешься моего совета и будешь действовать вне этого общества то будешь убит как Иванов в Нечаевском доме» [11, арк. 21]. Далі, свідчив Чуніхін, він отримав в знак приналежності до цього товариства квіток і лист, переданий вихованцем Московського Комісарівського училища Леонідом Козаковим, в якому члени організації змушували його сприяти ідеям товариства «в среде множества членов и лиц покорных ему» [12, арк. 21 зв.].

Однак, голова Катеринославського жандармського управління свідчив, що Чуніхін почав поширювати серед членів товариства настрої, спрямовані проти керівництва. Вочевидь, з самого початку він хотів уникнути участі у товаристві, тому свідомо порушив його статут, добровільно здався поліції і пред'явив вищезгаданий лист і членський білет. Після цього, 9 травня 1890 р., він був затриманий поліцією і ув'язнений у Вітебській в'язниці, де за два роки перебування не отримав жодних нарікань.

Отже, з наведеного прикладу можна зробити висновок, що прихильність до поглядів, які не відповідали державним інтересам, ставала підставою для звільнення з земських установ і навіть подальшого ув'язнення. До речі, для кожного претендента на посаду земського гласного, земці розробили спеціальну анкету, яка в подальшому зберігалась в Департаменті поліції (Див. додаток 1).

Додаток 1

Анкета члена земської управи, що зберігалась в Департаменті поліції

ПІБ	Чуніхін Лев Андрійович
Звання і походження	Обер-офіцер
Віросповідання	-
Час і місце народження	Уродженець Мінської губернії
Місце проживання	-
Місце виховання (вище, середнє)	Навчався в Вітебській гімназії, з якої був відрахований за самовільний пропуск занять
Заняття і ставлення до життя	-
Чи знаходився під наглядом поліції? Чи були заборони в обранні місця проживання?	Під наглядом не перебував
Сімейний стан і родинні зв'язки	-

Слід відзначити, що перевірку на «політичну благонадійність» проходив і так званий «третій елемент» земських службовців (лікарі, фельдшери, учителі, ветеринари, статистичні робітники тощо). З матеріалів справи 12 (частина 24) «Дело Департамента полиции по запросам о политической неблагонадежности медицинских работников Екатеринославской губернии (9 марта 1890 г. - 12 октября 1890 г.)» фонду 102 ДАРФ стає відомо, що навесні 1890 р. до Катеринославського жандармського управління надійшов запит від Катеринославської губернської земської управи, стосовно з'ясування політичної благонадійності фельдшера Катеринославської земської лікарні Симона Давидовича Штромберга, який претендував на посаду лікаря при

Катеринославській міській жіночій прогімназії. У відповідь на запит, голова жандармського управління повідомив, що ще 25 липня 1885 р. на Штернберга було заведено справу про правопорушення. Йому інкримінувався зв'язок з підозрілими особами, через яких він отримував «Еженедельную медицинскую газету» і «Журнал Медицинской библиотеки», які нібито виписувалися на його ім'я, але не в Катеринославі, де він був зареєстрований, а в Києві. Враховуючи це, за Штернбергом було встановлено таємний поліцейський контроль, під час якого не було зафіксовано нічого підозрілого, тому Департамент рекомендував його на посаду лікаря [13, арк. 12].

Аналогічна ситуація мала місце в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Так, справа 14 «Ходатайство Александровской уездной земской управы Екатеринославскому губернатору о выяснении политической благонадежности земских служащих (1890 г.)» ф. 102 ДАРФ повідомляє, що земський лікар Олександрівського повіту Трифон Іполітович Циганкін (він же Циганков) претендував на отримання статусу державного службовця на підставі 92 ст., т. XIII «Свода законов врачебного устава 1886 г.», у зв'язку із чим Медичний департамент звертався в Департамент поліції для з'ясування політичної благонадійності вищезгаданого.

У відповідь на звернення, Департамент поліції повідомив, що за свідченнями 1881 р. Т. Циганков був членом товариства, яке мало на меті скинення царизму. Також з'ясовано, що будучи фельдшером при Київських арештантських військах він зблизився з в'язнями, з метою розповсюдження серед них революційної пропаганди. За повідомленням Київського жандармського управління, Циганков був відомий як особистість сумнівна в сенсі політичної благонадійності. Будучи членом таємного товариства, він мав зв'язки з арештантами і друкував заборонені листівки в підпільній типографії в Одесі. Під час слідства над ним, Т. Циганков переїхав до Одеси, але за браком доказів так і не був ув'язнений. В подальшому Т. Циганков переїхав до Олександрівська, де й займав посаду лікаря земської лікарні. Тут, за повідомленням Департаменту поліції, він продовжував вести дружбу з «лицами либерального направления – сомнительной благонадежности в политическом отношении» [14, арк. 5]. Також він мав дружні відносини з секретарем Олександрівської земської управи М. Носенко, котрий знаходився під таємним наглядом поліції. Враховуючи вищезазначене, Т. Циганкову було відмовлено в праві займання державної служби.

Підбиваючи підсумки дослідження відзначимо, що джерельна база з історії земств Південної України є багатою на матеріали офіційного діловодства земств і інших відомств, з якими земства мали тісні контакти (Міністерство внутрішніх справ, Департамент поліції, Жандармські управління, Канцелярії губернаторів та ін.). Більшість з документів, що відтворюють особовий склад земського представництва, зберігаються у Державному архіві Російської федерації. Аналіз документації секретного Департаменту поліції Російської імперії дозволив, більш об'єктивно оцінити склад земського представництва. Проведене дослідження показало, що оцінюючи претендентів до земських установ, органи самоврядування, в першу чергу, звертали увагу на «політичну благонадійність» кандидатів, сімейний стан, наявність освіти та найближче оточення. В земських установах Півдня України переважна більшість посадовців відповідала цим критеріям, ті ж з приводу яких були сумніви, позбавлялись посади і передавались до Департаменту поліції.

Список використаної літератури

1. Обметко О. М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90- років XIX ст.) : дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Обметко. – К., 2002. – 182 с.; Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального

- руху в II половині XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Редькіна. – Запоріжжя, 2002. – 200 с; Гавріш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1895-1919 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. Л. Гавріш. – Полтава, 1998. – 19 с.
2. Державний архів Російської федерації (далі ДАРФ).- Ф. 102 (ДПЗ. 3).- Оп. 1890 р.- Спр. 12 (ч. 9). – Арк. 9-10.
  3. ДАРФ. – Ф. 102 (ДПЗ. 3). – Оп. 1890 р. – Спр. 13. – Арк. 12.
  4. ДАРФ. – Ф. 102 (ДПЗ. 3). – Оп. 1890 р. – Спр. 15. – Арк. 10.
  5. ДАРФ. – Ф. 102 (ДПЗ. 3). – Оп. 1890 р. – Спр. 20 (ч. 2). – Арк. 5.
  6. ДАРФ. – Ф. 102 (ДПЗ. 3). – Оп. 1890 р. – Спр. 18. – Арк. 1-1 зв.
  7. Там само. – Арк. 2.
  8. ДАРФ. – Ф. 102 (ДПЗ. 3). – Оп. 88 (1890 р.). – Спр. 47 (ч. 24). – Арк. 4.
  9. Там само. – Арк. 5.
  10. Там само. – Арк. 6.
  11. ДАРФ. – Ф. 102 (ДПЗ. 3). – Оп. 1890 р. – Спр. 12 (ч. 23). – Арк. 21.
  12. Там само. – Арк. 21 зв.
  13. ДАРФ. – Ф. 102 (ДПЗ. 3). – Оп. 1890 р. – Спр. 12 (ч. 24). – Арк. 12.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2013 р.

O. Sarayeva

SOCIAL REPRESENTATION OF ZEMSTVOS' INSTITUTIONS OF SOUTHERN UKRAINE (BASED ON THE MATERIALS OF THE STATE ARCHIVES OF THE RUSSIAN FEDERATION)

The article is devoted to the examination of information potential of the Russian Empire police backroom registering sources. They highlight the peculiarities of formation of Southern Ukrainian zemstvos' social structure in the late XIX – the early XX century. As pointed out, the majority of registering sources throwing light on the personal structure of zemstvos' representation resides at the State Archives of the Russian Federation. For the most part the archives' records comprise in the registering documentation of zemstvos' institutions, Police Departments, Governor's offices and so forth. Here belong Governors' and Police institutions' reports, recordings of Governors' and administrative boards of zemstvos' correspondence, minutes, inquiry letters of zemstvos' institutions to local gendarme administrations as to clarification of biographical data and social status of zemstvos' officers. These recordings are valuable in analyzing various views and conceptions of zemstvos' officers, identifying contradictions and controversies on certain matters among figures of zemstvos. They are also helpful for tracing the characteristics and even the secrets of forming zemstvos' offices and identification of the most significant criteria of evaluation of applicants for the post of the town council members and so forth. The thorough study of recordings allowed clarifying impact of personality factor on the efficiency of zemstvos' institutions activities.

The academic novelty of the given paper results from the fact that the sources base representing social structure of Southern Ukrainian zemstvos hasn't still appeared as the subject of special scientific researches. Besides the paper operates with the documents being firstly introduced into the scientific treatment. The application of the method of history anthropologization allowed tracing the role of an individual in social-economic and cultural regional development. Thus the performed analysis of the Russian Empire police backroom records from a critical point of view facilitated a more unbiased estimation of Southern Ukrainian zemstvos' representation structure. The heuristics performed showed that in estimating applicants for zemstvos' institutions the local governments above all paid attention

to “political reliability” of applicants, their marital status, education and entourage. It was ascertained that the overwhelming majority of the zemstvos’ institutions officials met these criteria. Those raising any doubts about lost their offices and were given in charge of the Police Department.

Key words: *zemstvo, registering documentation, Police Department, Southern Ukraine.*

УДК 94(470.6)”1850/1860”(045)

Ц. Харалампиева

«ГОРЦЫ-ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ» – ВЗГЛЯД ОДНОГО ОСЕТИНА НА МУХАДЖИРСТВО

В статье рассматривается вопрос о так называемом мухаджирстве, которое связано с окончанием Кавказской войны в Российской империи и захвата имама Шамиля. Думая, что они будут жить долго и счастливо вместе со своими братьями по религии в Османской империи, племена Северного Кавказа, которые не могли принять российское правительство в регионе, отправились в Стамбул. Среди аргументов в пользу эмиграции были нежелание подчиняться Российской империи, вопрос физического выживания из-за отсутствия достаточного количества пахотных земель на равнинах Северного Кавказа, а также пропаганда, которая была направлена на убеждение людей, что они умрут во враждебной среде после реализации российской законности и правопорядка. Долгий и трудный путь к Османской империи, споры между мухаджирами, расхождения между ожиданиями и реальностью, с которыми они сталкиваются, шок и переоценка ситуации были подробно описаны Иналом Кануковым (1851-1899 гг.) в своем эссе «Альпинисты – эмигранты», опубликованном в «Протоколе кавказской Археографической комиссии». Он был известным в Осетии писателем и публицистом и оставил много интересных стихов, эссе, статей, публикаций, фельетонов, которые, учитывая разные темы культурной, общественной и политической жизни в Российской империи, превратились в важные исторические источники второй половине XIX в. Автор принадлежал к благородной осетинской семье и прошел тяготы мухаджирства, а после этого его отец принял решение эмигрировать в Османскую империю. Таким образом, статья представляет труд «Горцы – эмигранты», как исторический источник о событиях, которые стали важной частью истории России во второй половине XIX в., создав основание для глубоких обсуждений и анализа современной историографии.

Ключевые слова: *горцы – переселенцы, мухаджирство, осетины, Северный Кавказ.*

Феномен или логическое продолжение российской колониальной политики на Кавказе во второй половине XIX-ого века, мухаджирство [4] оставляет глубокий след в сознании северокавказского населения, пострадавшего от переселения в Османскую империю. Причины покинуть родину много, и они связаны с концом Кавказской войны и взятием в плен имама Шамиля, который почти 30 лет руководит вооруженным сопротивлением на Северном Кавказе против Российской империи. Племена, которые не могут смириться с насаждением российской власти в регионе, отправляются в Стамбул с надеждой и ожиданиями, что в Османской империи будут жить счастливо со своими братьями по религии. Перед некоторыми стоит выбор – подчиниться

российской власти или переселиться. Перед другими стоит вопрос, как уцелеть физически, который связан с нехваткой земель в равнинных территориях Северного Кавказа, на которых можно заселиться и обрабатывать. Третьи поддаются агитациям мусульманского духовенства или соплеменников, которые напоминают им, что они часть одной общины и, оставаясь им одними во враждебной русской среде, им не уцелеть.

Дорога в „священные земли” Османской империи исключительно тяжелая. Новая реальность, с которой сталкиваются переселенцы, разрушает полностью их предварительные настроения и разоблачает заблуждение, в которое ввела их турецкая пропаганда. Новым поданным Османской империи не предусматривается ничего из обещанного – благоденствие, плодородные земли, спокойная жизнь. Принято решение заселить их в отдаленных от границы с Россией азиатских территориях, в горных районах, где заниматься земледелием невозможно. Большая часть переселенцев находит свою смерть, пока ждет переселения, из-за нехватки нормальных санитарных условий жизни и медицинской помощи для больных. Переселение части северокавказских племен обращается в трагедию.

Именно эти моменты бедственного положения и отчаяния описывает осетин Инал Кануков в 1875 г. в очерке „Горцы - переселенцы” [7]. Этот источник не только воссоздает дух времени связанного с мухаджирством, но и в определенной степени дает ответ на такие вопросы, как, почему даже часть мирного и благорасположенного к российской власти населения Северного Кавказа выбирает путь эмиграции и почему после достижения своей цели, часть этого населения начинает страдать о Родине и решает вернуться назад в Российскую империю.

Какова военная ситуация на Северном Кавказе в конце 50-ых – нач. 60-ых гг. XIX века? В 1856 г. ген. князь Александр Барятинский назначен наместником на Кавказе, чем Кавказская война входит в последнюю фазу. В это время на Северо-западном Кавказе российская власть только формальная, отсутствует завершенность укрепительной системы, горцы продолжают осуществлять нападения и отказывают попытки установить прямую власть над ними. Близость региона к Черному морю превращает его в уязвимое звено в обороне России, так как из Османской империи осуществляется контрабандная поставка оружия горцам, а при поддержке Англии и Франции отправляют агитаторов и добровольцев, чтобы те организовали и руководили сопротивлением против российской власти. Именно из-за этого после взятия в плен имама Шамиля в 1859 г. российская военная сила направляется к Западному Кавказу. Одна из основных целей выселить местных племен с Черноморского побережья во внутреннюю часть Кавказа и поселить туда русское население, в основном казаков. В 1859 – 1860 гг. этот план развивается до конца командующим войсками Левого фланга на Кавказской линии ген. Н. И. Евдокимовым, согласно которому с ограничением племен с двух сторон Кавказского хребта нужно поставить перед ними выбор – переселиться в равнинные территории Прикубанья или в Османскую империю. Этим «вспомогательным средством» [1] русские генералы на Кавказе надеются «избавиться» от беспокойных и от тех, кто не хочет отказаться от системы регулярных нападений.

В этой обстановке много из горных племен Северо-западного Кавказа, и не только, начинают эмигрировать в Османскую империю еще в 1859г. под предлогом что идут на поклонение в Меку, но позже российские власти дают и официальное разрешение желающим выселиться легальным образом. Частью первых переселенцев является и семья Инала Канукова.

Инал Дударович Кануков (1851 - 1899) [8] родился в сел. Кануковых (ныне сел. Гизель на территории современной Республики Северная Осетия - Алания) в семье

состоятельного тагаурского алдара [11], представителя осетинской знати. В 1859 г. он был определен в подготовительный класс Ставропольской гимназии, но в 1860 г. был вынужден уйти со школы, так как его отец принимает решение переселиться в Османскую империю. Однако прожив там только две недели, Дудар, разочарованный действительностью, вернулся с семьей в Осетию. Инал оканчивает свое образование в Ставропольской гимназии, а в 1872 г. в сентябре Инал поступает в военно-артиллерийское училище в Москве. В 1874 г. оканчивает его в чине поручика. Служа в русской армии, принимает участие в русско-турецкой войне 1877—1878 гг. В 1879 г. поручик Кануков был переведен в Восточно-Сибирскую артиллерийскую бригаду, где находился на военной службе до 1884г. В том же году, Инал выходит на пенсию и уезжает во Владивосток, где работает учителем школы, секретарем городской управы, сотрудником в местной периодической печати. В 1897г. он возвращается в Осетию и живет в селении Брут до весны 1899г., когда скончался от туберкулеза.

Инал Кануков оставляет множество произведений - очерки, рассказы, публицистические статьи, стихотворения, фельетоны. Его творческий путь начинается будучи учеником в Ставропольской гимназии. В первом периоде своей писательской деятельности 1870 – 1879 г., когда все еще живет на Кавказе, Инал пишет произведения связанные с реальными явлениями в истории осетинского народа: быт, обычаи, верования, изменения, связанные с крестьянской реформой, распад феодализма и появление буржуазии в осетинском обществе, переселение горцев в Османскую империю и др. Часть произведений этого периода: „В осетинском ауле“, „Горцы - переселенцы“, „От Александрополя до Ерзерума“ и др.

Во втором творческом периоде 1879–1897 г., находясь далеко от родины в Сибири и на Дальнем востоке, Инал Кануков пишет более 50 стихотворений, большое количество публицистических статей и рецензий, опубликованных в дальневосточных газетах „Окраина“ и „Владивосток“, в тифлисской газете „Кавказ“ и др. Он пишет о тяжелом положении русских крестьян, о бессмыслии и жестокости войны и др. Среди произведений данного периода такие, как: „В разгаре жатвы“, „В заливе“, „Кровь и слезы“, „На батарее“, „Апофеоз войны“ и др.

Действие в очерке „Горцы-переселенцы“ развивается весной 1860 г., т.е. семья Кануковых выселяется во время начала переселения, которое началось в 1859 г. В начале источника Инал дает информацию о своем роде, из чего становится понятно, что его семья хорошо интегрирована в русском обществе. Род Кануковых одна из привилегированных фамилий среди осетинских племен. Отец Инала – Дудар, не служит в регулярных войсках, но сражается на стороне русских против „непокорных“ горцев и иррегулярных ополчений, благодаря чему получает воинский чин и управляет аулом, в котором живет его семья [7, с. 400]. Подразумевается, что он зажиточный, так как у него есть рабы. Инал поступает в одну из самых элитных гимназий в регионе, а именно в Ставропольскую. Там существует ограниченная квота для горцев – 3 места, одно из которых предоставляется дагестанцам. Горцы, которые поступают, должны владеть русским языком на отличном уровне, письменно и устно, и сдать экзамен для соответствующего их возрасту класса [5]. Т.е. все это показывает, что фамилия Кануковых имеет высокое положение в русском обществе и это свидетельствует о хорошей социальной интеграции. Отсюда исходит и вопрос, что подтолкнуло эту семью, которая никому не угрожает и не находится под угрозой покинуть родину и переселиться в Османскую империю. Семья Кануковых из тех фамилий, о которых российское правительство и не предполагает, что захотят переселиться, так как они относятся к группе „мирных“ горцев, которые благорасположены к России и к российской власти.

Как пишет Инал „...после покорения Шамиля, между горским населением появилось какое-то беспокойное состояние и это беспокойство заразило даже нас, вечно покорных русскому правительству и невозмутимых осетинцев-мирян“ [7, с.400]. Наиболее напуганы осетины-мусульмане, среди которых распространяются слухи, что их детей возьмут силой в российскую армию. Агитация и слухи среди мирного горного населения являются основными причинами, по мнению Инала Канукова, принять решение покинуть Россию. В то же время Османская империя и жизнь в ней идеализируется в представлениях горцев. Они считают, что поселившись там смогут продолжить жить спокойно, без угрозы от военной повинности. В „Стамбуле“, как они называют Османскую империю, живут их единоверцы, а в России они вынуждены жить среди гяур. Последнее считается грехом, и за него они будут должны ответить в день страшного суда. Стамбул обетованная земля [7, с. 401], а тот, кто останется в России, будет обречен гибели. В сущности, именно в Османской империи погибают тысячи людей, а большая часть переселенцев, чтобы уцелеть, начинает служить в Османской армии.

Основная проблема, по мнению Инала Канукова, что люди ничего не знают об Османской империи. Лживые слухи о стране «Стамбул» соблазняют и заманивают их туда. Эти слухи распространяются как турецкими, так и местными агитаторами. Российская местная власть неофициально тоже поддерживает людей как Муса Кундухов [6] например – влиятельная и авторитетная личность, генерал российской армии с осетинскими корнями. Эти российские „офицеры“, располагающие большим бюджетом, который был предоставлен им местными должностными лицами, должны убедить часть горцев выселиться в Османскую империю. Такова ситуация и с дядей Инала, который в сущности является главным побудителем переселения в их ауле. Таких людей Инал называет „фанатиками“ [7, с. 401], Они принимают слухи за „чистую монету“ и распространяют их. Дядя Инала, майор русской армии, который имеет влияние среди своих земляков, из-за чего сравнительно легко заманивает людей переселиться в Османскую империю. Так как отец Инала долгое время не соглашается переселиться, дядя Инала использует психологическое давление. Он постоянно говорит Дудару: „Что будешь делать здесь, когда один останешься среди русских?“, т.е. это равно гибели. И еще: „что ты будешь делать, когда лучшие нашей фамилии собираются в Стамбул, - а разве ты не из лучших?“ [7, с. 401], т.е. использует принадлежность к данной общины как средство влияния. В сущности, по мнению некоторых авторов, в определенной степени мухаджирство результат и психологических факторов, которые связаны, с одной стороны, с искусственным нагнетанием обстановки местной феодальной вершины и агитаторами [3, с. 580], а с другой – связаны с патриархальными отношениями в данной общине, при чем те, которые не желают переселиться, подвергаются наказанию ее членами [3, с. 443].

В конце концов, вследствие ежедневного давления, Дудар соглашается. Инал прекращает свое образование в гимназии и возвращается домой. У детей и у матери нет желания выселиться, но слово отца остается последним. Здесь нужно отметить, что документ подходящий источник информации о семейно-бытовых отношениях в осетинском обществе.

Запущенный дом и безлюдный аул [7, с. 402], которые находит Инал, возвращаясь домой, являются показателем общей деморализации, которая овладевает большей частью горцев после пленения имама Шамиля. Попав в безвыходное положение, они продают все имущество и уезжают. Рабы тоже уезжают с ними. В сущности многие землевладельцы надеются сохранить в Османской империи свой прежний образ жизни и привилегии.

По дороге, по которой идут есть конвой их сонародников. Они сопровождают их на расстоянии. В целом передвижение мухаджиров через российскую территорию хорошо организовано, особенно после принятия решения официально позволить желающим горцам переселиться. Предварительно продумана дорога, по которой они должны пройти, а так же обеспечены и припасы.

Через некоторое время семья Кануковых и другие переселенцы аула добираются до сборного пункта, в котором есть много тележек. Инал не может определить их точное количество, но пишет, что их много. Атмосфера приподнятая. Все обнадежены и видимо счастливы тем, что переселяются. Даже организован пир и курбан. Молодежь поет песни о Стамбуле. И, как пишет И.Кануков „Пока они еще были со свежими силами, надежда на блестящее будущее их не покидала; пока действительности они не испытали, они были веселы и безмятежны“ [7, с. 405]. Но те, кто поют и празднуют, потом горько будут жалеть и проклинать. По мнению автора, трудный переход заставит многих людей вернуться, если не со страха, то из-за позора и стыда. Особенное впечатление производит описанный автором переход через неустойчивый мост, который не выдержал бы телег и, поэтому люди вынуждены перенести весь багаж на руках, а потом по очереди должны проехать телеги, на что уходит 3-4 дня [7, с. 407].

После того, как они переодолели “неимоверные препятствия”, переселенцы достигают Батуми. Там османское правительство раздает по одной палатке каждой семье. Это в известной степени поддерживает факт, что в Османской империи нет хорошей организации для переселенцев, а также и достаточного количества припасов. Далее в тексте документа это подтверждает то место, где автор пишет, что люди начинают умирать с голоду – это судьба и его младшей сестры. Кануков не пишет, что кто-то сопровождал их до конечной дестинации Карс. Об этом судим по факту, что по дороге мухаджиры сталкиваются с кюрдами, которые вносят страх у Инала [7, с. 414].

Поскольку они боялись плыть по морю до Стамбула, мухаджары пошли пешком до Карса. Именно там они и собирались заселиться. Местная власть предоставила им телеги, чтобы они смогли перевести свои вещи.

Надо отметить, что Османская империя заселяла мухаджиров на Балканах и вблизи Закавказья, что не нравилось России, и она дипломатическим давлением пытается оказать влияние переселенцам, чтобы они заселялись подальше от границ. Именно по этой причине в дальнейшем даже те, кто поселились в Карсе, были вынуждены переселиться во внутренность страны.

Переселение было очень нелегким, особенно, после того как запасы начали заканчиваться и люди оставались без пищи и воды. Их дорога проходила чрез незаселенные местности, где не было никаких жителей и сел. Сестра Инала тяжело заболела. Исключительно воздействующим образом описаны муки, которые переживают люди на пути к Карсу. Младшая сестра автора не осталась в живых и никто не смог ей помочь. Именно такова судьба многих мухаджиров в следующие годы, что превратило переселение в настоящее бедствие. Согласно общей статистике в Анатоліе с ноября 1863 года по сентябрь 1864 года из приблизительно 220 тысяч переселенных, 100 тысяч умерли с голоду и из-за болезней; в Трапезунде и его окрестностях в день умирали по 180-250 человек, а в Самсуне – около 200 [12]. В Варне и окрестностях - около 20 человек. Согласно данным В. А. Матвеева, с 1865 по 1869 гг. с голоду и из-за столкновений с войсками Османской империи, погибал каждый третий переселенец из Чечни, причем по мнению автора к 1871 году в Турции осталось около 10 тысяч чеченцев или погибло приблизительно 40 тысяч горцев из Северо-восточного Кавказа [9]. Высокий процент смертности связан с отсутствием благоустройства и заботы о переселенцах, поскольку средства, которые уделяла казна, очень часто просто

не доходили до них. Эпидемии, которые были характерны для мухаджаров, вызывали недовольство у местного населения, в связи с чем, власти были вынуждены продолжить с их переселением. Эти ужасающие данные доходят и до российского правительства, а позже стали известными и семье Инала. Оно, как и многие другие, решает вернуться и одной из причин является не только тяжелый путь, но и тяжелые условия жизни, которые их ожидали в Карсе.

И. Кануков пишет, что когда они достигли Карс, их начали заселять в окрестностях города, в отдаленных районах, разделенные на 2-3 семьи, что не нравилось переселенцам. Дудар был уполномочен его сонародниками осмотреть местность, которую им выделили для постоянного заселения, и когда он возвращается, он говорит, что „Места скверная“ [7, с. 414]. Отец Инала остался разочарован и решает вернуться, потому что его семья важнее гордости и стыда. „Если мы вернемся обратно на родину, то это не признак нашего малодушия, как это думают многие из нас, а это значит, что желаем блага своему семейству, которое погибнет здесь среди такого народа...“ [7, с. 415]. Он осознает, что жизнь на родине намного лучше, чем в „обетованной земле“ и напоминает о счастливом времени там. Дудар считает, что вернувшись в Россию, они снова будут жить по-прежнему. Около 90 семей соглашаются вернуться с семьей Дудара. Они идут к Александрополю на русско-турецкой границе, где их застает зима.

Их держат 3 недели на границе. Османское правительство не помогает им, поскольку они „отrekliсь от него самовольно“ [7, с. 416]. И. Кануков считает, что оно виновато в том, что они задержаны, потому что они не хотят отпустить их обратно. Но после того, как стало ясно, что они готовы на неподчинение, им разрешили пересечь границу. На самом деле все не так просто, как описывает это Инал. Данная задержка на границе связана и со страхом российского правительства, которое беспокоиться не вернуть вместе со „страдающими по родине“ переселенцами и тех, кто является хорошо подготовленными фанатиками. Они могли быть не только агентами Османской империи, но и агитировать население продолжить борьбу против русских. Так что решение пропускать возвращающихся мухаджиров через границу, является довольно таки трудным и занимает много времени у правительства, пока оно решит, как действовать в сложившейся ситуации. Есть и другая проблема, а именно то, что земли и имущество этих людей же продано или перешло в государственный поземельный фонд. Отсюда возникает и вопрос об их поселении. Многие из них не были заселены в прежние поселения.

Еще с 1861 года шел процесс реэмиграции. Например, в том же году в Россию возвращается около 70% [10] выселенцев Кубанской и Терской областей. Чтобы не допустить непредвиденных результатов реэмиграции, вводятся ограничения, а разрешение с 1872 г., которое касается возвращения, отменено. Это, однако не останавливает маленькие группы или попытки нелегально вернуться на родину. Причина принять решение о запрете возвращения на родину заключается в мерах безопасности Российской империи. Переселение ограничено с 1864 г., а после этого запрещено.

После того, как семья Инала пересекает границу, она из Тифлиса отправляется к родному аулу, который находится в окрестностях Владикавказа. Но там уже никто не живет и все запущено. Такова была судьба многих аулов, поскольку после переселения местного населения, особенно земли, которые переходят в имперский фонд, оставались пустыми и необрабатываемыми. В дальнейшем это отразится на экономическое развитие региона.

Кануковы располагаются в соседнем ауле у своих бывших рабов, что очень тяжело принял отец Дудар: „Отец, вероятно, теперь вспомнил то время, когда он считался в ауле старшиной и главой, вспомнил то время, когда искали покровительства у него самого, а теперь: вот он, вернувшись из Турции, должен искать по необходимости такого-же покровительства у бывших своих холопов“ [7, с. 417]. В начале те феодалы, которые решили переселиться, считались Российской империей изменниками, поэтому их земли конфисковали, а их рабов освобождали. Инал считал, что в ауле их воспринимают как чужих, вне „общей семьи“ и принимают их лишь из чувства снисхождения. Его отец – человек, который раньше считал труд унижением, теперь вынужден сам создавать их новый дом.

Семья Кануковых рассказывает многим сонародникам о своих трудностях, которые им пришлось пережить. Инал говорит, что те, которые осмыслили все последствия, уже никогда не думали о переселении. Но автор отмечает, что в 1862 году начинается новая эмиграционная волна и что о их судьбе они узнали плохие новости. Это самая сильная волна мухаджиров, которая продолжилась до 1864 года. И. Кануков пишет, что есть и такие, которые хвалятся хорошей жизнью в Османской империи, но они определенно не стали частью его рассказа. Согласно мнению Инала, в 1875 году не осталось много желающих переселяться, потому что они убедились, что в Османской империи хуже, чем на родине. После этого рассказ Инала Канукова продолжается рассуждениями об изменениях в жизни осетинцев с развитием современной цивилизации и новым образом жизни.

По сегодняшний день трудно назвать точное количество мухаджиров, поскольку нет достоверных данных. Велись отчеты, но они не учитывали тех переселенцев, которые пошли на хадж в Меку и не вернулись или те, кто нелегально бежали через границу. Отсутствие более конкретной статистики дает возможность спекулировать данными. Чтобы создать рамки охвата переселенческой волны, будут использованы данные А. П. Берже, на базе наличных официальных сведений за период 1858 – 1865 гг. он подсчитывает переселенцев на 493 194 человек или 1/11 часть от всего населения Кавказа [2].

Из всего сказанного, можно отметить, что „Горцы - переселенцы“ не только рассказ о личной трагедии семьи Кануковых, но и свидетельство об исторически доказанных событиях. Нельзя исключать, однако, и вероятную публикацию очерка с целью пропаганды. А именно: отказать горцев от их желания массово переселяться, что не прекращается даже после официального запрета. Все-таки, таким образом, Российская империя лишается человеческого ресурса, который должен работать за экономическое развитие Северного Кавказа после войны. Также, русской власти известны тяжелые судьбы многих мухаджиров, и они определенно не хотели бы, чтобы международное общественное мнение критиковало их из-за переселения. Вероятно, не случаен тот факт, что очерк публикуется в „Сборник сведений о кавказских горцах“, которых издан разрешением главнокомандующего Кавказской армии и санкцией русского императора.

Эмоциональные описания И. Канукова определенно сильно воздействуют читателю и заставляют его задуматься, что ничего хорошего не ждет того, кто дерзнул переселиться в Османскую империю, что нет ничего лучшего, чем родина. Даже отец Дудар Кануков – строгий и гордый человек был сломлен суровой действительностью, и трудности, которые ему пришлось пережить и поиски спасения снова там, где, хотя и среди „гуяров“, он жил спокойно и счастливо. Данный очерк является воздействующим как литературное произведение, но как исторический источник он ценен информацией, которую дает не только о раннем периоде мухаджирства, но и о социальных

отношениях одной горной общности (в случае осетинских мюсультманов), и о ее переходе к интеграции в современное русское общество.

Список використаної літератури

1. АКАК. – Тифлис, 1904. – Т. XII. – С. 1010.
  2. Берже А. П. Выселение горцев с Кавказа / А. П. Берже // Русская старина. – Санкт Петербург, 1882. – Т. 33,36.
  3. Блиев М. М. Кавказская война / М. М. Блиев, В. В. Дегоев. – М. : Росет, 1994. – С. 580.
  4. Ибрагимова З. Х. Чеченский народ в Российской империи: адаптационный период / З. Х. Ибрагимова. – М. : ПРОБЕЛ-2000, 2006. – 358 с.
  5. Ибрагимова З. Х. Чеченцы в зеркале царской статистики (1860 – 1900) / З. Х. Ибрагимова. – М. : ПРОБЕЛ-2000, 2006. – С. 20.
  6. Ибрагимова З. Х. Эмиграция чеченцев в Турцию (60 – 70 гг. XIX в.) / З. Х. Ибрагимова. – М. : Институт востоковедения РАН, МАКС-пресс, 2000. – С. 17.
  7. Ибрагимова З. Х. Чеченский народ в Российской империи: адаптационный период. З. Х. Ибрагимова. – М. : ПРОБЕЛ-2000.2006. – С. 371.
  8. Кануков И. Д. Горцы-переселенцы. Владикавказ, 1875 / И. Д. Кануков // Сборник сведений о кавказских горцах. – Тифлис, 1876. – Т. X. – С. 399-427.
  9. Кануков Инал (1851-1899) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://osetins.com/2007/10/16/kanukov-inal-18511899.html>.
  10. Матвеев В. А. Россия и Северный Кавказ: исторические особенности формирования государственного единства (вторая половина XIX – начало XX вв.) : моногр. / В. А. Матвеев. – Ростов-на-Дону, 2006. – С. 50.
  11. Матвеев В. А. Переселение горцев в Турцию: неучтенные детали трагедии и подлинные интересы России на Кавказе / В. А. Матвеев // Научная мысль Кавказа. - 1999. - № 4. – С. 41.
  12. Тагаури – осетинская этнографская группа [Электронный ресурс] – Режим доступа:<http://www.rian.ru/world/20100112/204099604.html>.
<http://zhaina.com/history/page,6,125-vajjnakh-i-alany.html>. Алдар – на осетинском языке означает „князь“, а также „господин“ [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.yerkramas.org/2009/06/11/potomki-tagaura/>.
  13. Чеучева А. К. Политика Османской империи на Северо-Западном Кавказе / А.К. Чеучева // Вопросы истории. – 2007. - № 9 – С. 13.
- Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

T. Haralampieva

«MOUNTAINEERS IMMIGRANTS» – A VIEW OF THE ONE OSSETIAN OF A MUHAJIRSTVO

This article considers the issue of the so-called muhajirstvo connected with the end of the Caucasian War in the Russian Empire and the capture of Imam Shamil. Thinking that they would live happily together with their brothers in religion in the Ottoman Empire, the tribes from North Caucasus, which could not accept the imposing of the Russian government in the region, set off their way for Istanbul. Among the arguments for emigration were the unwillingness to be subject to the Russian Empire, the question for physical survival concerning the lack of enough cultivable land in the plains of North Caucasus as well as the propaganda aimed to persuade people that they would die in the hostile environment established after the implementation of the Russian law and order. The long and hard way to the Ottoman Empire, the discrepancy between the muhajirun`s expectations and the reality they confronted with, the shock and the reassessment of the situation were described in detail by Inal Kanukov (1851—1899) in his essay “Mountaineers-emigrants” published in the

“Acta of the Caucasian Archeographic Commission”. He was famous Ossetian writer and publicist and left a lot of interesting poems, essays, articles, publications, feuilletons which, considering different topics of the cultural, social and political life in the Russian Empire, turned into important historical sources for the process in the second half of XIX century. Belonging to a noble Ossetian family and being a son of Ossetian aldar, Inal Kanukov went through the hardships of muhajirstvo after his father took a decision to emigrate in the Ottoman Empire. Therefore, the article presents “Mountaineers-emigrants” as a historical source for the events, which became a significant part of the Russian history in the second half of XIX century and turned into a point of intersection for profound discussions and analysis in the modern historiography.

Key words: Highlanders, muhadzhirstvo, Ossetians, North Caucasus

Ц. Харалампієва

«ГОРЯНИ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІ» - ПОГЛЯД ОДНОГО ОСЕТИНА НА МУХАДЖІРСТВО

У статті розглядається питання про так зване мухаджирство, яке пов'язано із закінченням Кавказької війни в Російській імперії і захопленням імама Шаміля. Думаючи, що вони будуть жити довго і щасливо разом зі своїми братами в релігії в Османській імперії, племена з Північного Кавказу, які не могли прийняти російській уряд в регіоні, вирушили у Стамбул. Серед аргументів на користь еміграції були небажання піддаватися Російській імперії, питання фізичного виживання через відсутність достатньо орних земель на рівнинах Північного Кавказу, а також пропаганда, яка була спрямована на переконання людей, що вони помруть у ворожій середі після реалізації російської законності і правопорядку. Довгий і важкий шлях до Османської імперії, суперечки між мухаджирами, розбіжності між очікуваннями і реальністю, з якими вони стикаються, шок і переоцінка ситуації були докладно описані Іналом Кануковим (1851-1899) у своєму есе «Альпіністи – емігранти», опублікованому у «Протоколі Кавказької Археографічної комісії». Він був відомий в Осетії письменник і публіцист та залишив багато цікавих віршів, есе, статей, публікацій, фейлетонів, які, враховуючи різні теми культурного, громадського і політичного життя в Російській імперії, перетворилися на важливі історичні джерела другої половини XIX століття. Автор належав до благородної осетинської сім'ї і пройшов тяготи мухаджирства, а після цього його батько прийняв рішення емігрувати до Османської імперії. Таким чином, стаття представляє працю «Горці – емігранти», як історичне джерело для подій, які стали важливою частиною історії Росії в другій половині XIX століття, створивши ґрунт для глибоких обговорень та аналізу сучасної історіографії.

Ключові слова: горці-переселенці, мухаджирство, осетини, Північний Кавказ.

УДК 94: 329.15(477. 82)“1988/1991”

В.И. Чура

СОКРАЩЕНИЕ ЧИСЛЕННОСТИ КОММУНИСТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ 80-Х – НАЧАЛЕ 90-Х ГГ. XX ВВ.

Авторитарный режим правящей КПСС в Советском Союзе на протяжении семидесяти лет поставил ее во второй половине 80-х гг. XX в. на грань политического

краха. Как способ сохранения монополии на власть коммунистическое руководство СССР провозглашает политику перестройки, которая полагалась на внедрение политико-экономических реформ. Следствием их развития станет ослабление коммунистического господства, которое стало причиной возрождения демократического, а со временем национального движения среди патристически настроенной общественности страны. Наиболее стремительно эти процессы разворачивались в западных областях УССР – регионе государственные убеждения были сильными издревле. Главным результатом национального ренессанса в Западной Украине. Было добровольное избавление от партийности, которое и поставило КПУ на грань выживания.

Истоки массового сокращения численности областных комитетов КПУ на западноукраинских землях касаются 1988 г. – периода провозглашения политической реформы в СССР на XIX Всесоюзной партийной конференции, которая не проводилась более 50 лет и расшатала основы коммунистического строя в УССР. На протяжении 1988 – 1991 гг. уменьшение количества членов КПСС в Галичине, Волыни, Закарпатье и Буковине стремительно нарастает и становится показателем развития освободительного движения за возобновление государственной независимости Украины. Таким образом, научная статья анализирует причины и динамику трансформации численности коммунистических ячеек на западноукраинских землях в конце 80-х – начале 90-х гг. XX в., как следствие стремления членов КПСС к национальному самоопределению.

Ключевые слова: *Западная Украина, КПСС, коммунистические ячейки, перестройка, сокращение, антикоммунистическое движение.*

В конце 1980-х гг. в Советском Союзе сложилась ситуация, при которой сохранение монополии КПСС на политическую власть в стране было уже невозможным. Следствием непродуманности, зачастую противоречивости и спонтанности реформ, вошедших в историографию под названием «перестройка», стало разочарование граждан СССР в коммунистической модели развития. Синтез социально-экономических просчетов и разоблачения преступлений партийной верхушки страны, привели не только к резкому снижению общественного авторитета КПСС, но поставили под сомнение само существование советской системы.

В Украинской Советской Социалистической Республике (УССР) процессы декоммунизации наиболее стремительно развивались в Западной Украине. Исторически западноукраинские земли включают четыре украинских этнических региона Галичину, Волынь, Закарпатье и Буковину. В административном делении – это семь областей: Львовская, Ивано-Франковская, Тернопольская, Волынская, Ровенская, Закарпатская и Черновицкая с довольно развитой городской культурой, формировавшейся на протяжении веков. Учитывая непростую историю вхождения территорий Западной Украины в состав Советского Союза и «воссоединения» с Украинской ССР, особенно важно для исследователей проследить трансформацию режима в этих областях. Ярче всего специфика ситуации раскрывается при анализе деятельности и динамики партийной работы коммунистических организаций Западной Украины.

К сожалению, данная проблема не нашла должного отражения в научной литературе. Между тем, исследование количественного положения партийного аппарата в конце 1980-х – начале 90-х гг. XX в. позволит глубже понять причины политического фиаско коммунистов в Западной Украине. Таким образом, изучение, проведенное на базе архивных документов, периодических изданий и полевого материала, представляет несомненный исследовательский интерес.

Начнем с ситуации во Львовской области, где легальная коммунистическая партийная организация была создана осенью 1939 года. Спустя полвека, в 1988 г. она насчитывала 130 557 членов, что составляло 4.7% жителей области. Обращает внимание следующий факт – в первые годы перестройки наблюдался устойчивый рост партийных рядов. Так, в 1985 г. на учете состояло 125.111 коммунистов, в 1986 г. – 127.469, а в 1987 г. – 129.613. Не менее интересны данные по социальному составу: это 45.4% – рабочих, 41.4% – служащие и 13.2% – крестьяне. Национальный состав партийных рядов области выглядел следующим образом: украинцы – 61.8%, русские – 31.1%, евреи – 3.1%, белорусы – 1.5%, поляки – 1% [1, арк. 4]. Областной комитет Коммунистической партии Украины (КПУ) руководил 20 районными и 10 городскими комитетами партии. В свою очередь, они объединяли 3.107 первичных партийных ячеек (первичек), 2.769 цеховых парторганизаций и 5.562 партийные группы [2, арк. 23], фактически, пронизывая все сферы жизни общества.

Одновременно со львовской была создана партийная организация Волынской области [3, арк. 38]. Динамика увеличения партийных рядов Волыни в перестроечные годы также характеризовалась постоянством: 1985 г. – 51.037, 1986 г. – 52.897, 1987 г. – 53.721, 1988 г. – 55.564 членов партии. В процентном соотношении они представляли 5,3% населения региона. Обком курировал 13 районных и четыре городские комитета, которые объединяли 1.763 первичные, 1.067 цеховых организаций и 2.611 партгрупп. Что же касается национального состава партийных рядов, то более 80 % (точнее, 83.7%) были украинцы, 10.6% – русские, 2.1 % – представители других национальностей [4, арк. 21]. Партийные ряды на 40% пополнялись из среды служащих, 35% – рабочих, 25% – колхозников [5, арк. 1]. Необходимо отметить, что численность рабочих и крестьян среди коммунистов Западной Украины с началом перестройки стало заметно уменьшаться. Со слов непосредственного участника событий, председателя Комиссии партийного контроля при Камень-Каширском райкоме Волынской области М. Соловьянчика, обкомовские руководители внимательно следили за исполнением квот партийного приема. Согласно существующим в партийной системе нормам и установкам, в рядах КПСС обязательное большинство должны были составлять как раз рабочие и колхозники, которые, однако, особой инициативы не проявляли. Такое положение вещей порождало у областной партийной верхушке «необходимость» (чтобы отчитываться перед вышестоящим партийным начальством) принимать в партию случайных людей, которые на закате советской власти, как правило, руководствовались меркантильными целями [6]. Перефразируя М. Вебера, можно сказать, что большинство вступавших в 1980-е годы в партию рассматривали ее «как средство» быстрой карьеры и различных привилегий.

Одновременно с львовской и волынской была создана и ровенская партийная организация [7, арк. 23]. Ее численность с начала перестройки демонстрировала ежегодное трехпроцентное увеличение: 1985 г. – 57.521 член КПСС, 1986 г. – 58.627, 1987 г. – 59.299, 1988 г. – 61.274. Члены КПСС составляли 5,2% населения региона. При этом, 85% партсостава были украинцами, 12% русскими, 3% – представители других национальностей [8, арк. 31]. В социальном плане ровенская парторганизация приближалась к требуемым нормативам – 46.3% членов партии были рабочими, 25.2% – колхозниками и лишь 25.2% – служащими. Областная партийная система объединяла два горкома и 14 райкомов [9, арк. 45], которые контролировали деятельность 1.726 первичных и 1.224 цеховых парторганизаций а также 2.314 партгрупп [10, арк. 49-50].

Ивано-Франковская областная парторганизация, созданная так же в 1939 г. [11, арк. 45], в перестроечные годы не выделялась среди соседей стремительным ростом ее численности, хотя этот он и был постоянен. Так, в 1985 г. на учете в парторганизации

состояло 53.837 чел., в 1986 – 54.480, в 1987 г. – 54.570, в 1988 г. – 5.248, что составляло лишь 3.9% населения области. Четыре горкома и 14 райкомов объединяли 1.704 первички, 1.524 цехкома, 1.956 партгрупп. Социальный состав коммунистов Ивано-Франковщины был следующим: 40.2% – рабочие, 40.6% – служащие, 19.2% – колхозники. Национальный состав партийцев был почти такой же, как в ровенской области: 85% украинцев, 12.6% русских, 2.4% – представители других национальностей [12, арк. 1-83].

Коммунистическая организация Тернопольской области – ровесница вышеназванных областных комитетов [13, арк. 23] также демонстрировала постоянный рост численности. В 1985 г. – это 47.221, в 1986 г. – 48.483, в 1987 г. – 49.491, в 1988 г. – 50.230 членов КПСС, или 4.3% населения области. Все эти люди были объединены в 1.882 первичные организации, 833 цеховые и 2.435 партгруппы, которые подчинялись горкому и 16 райкомам [14, арк. 92-93]. По социальному статусу партию представляли 38.9% служащих, 33.3% рабочих, 27.6% колхозников. Из них 89.2% были украинцами, 8.6% – русскими, 2.2% – представителями других национальностей [15, арк. 85-87].

В отличие от вышеназванных областей, партийная организация Закарпатской области была основана лишь в декабре 1945 года [16, арк. 45]. Через сорок лет в ее рядах состояло 45.841 партиец. В 1986 г. эта цифра выросла до 46.873, 1987 г. – 47.910, 1988 г. – 50.009 коммунистов, что составляло 4% населения региона. В области работали два горкома и 13 райкомов, 1.469 первичек, 1.677 цеховых и 1.706 партгрупп [17, арк. 57]. По национальному составу 77.6% коммунистов Закарпатской области были украинцами. Были также венгры (13.7%), русские (3.6%), румыны (2.3%), словаки (0.7%) [18, арк. 81]. Социальный состав коммунистов области был следующий: 46.7% – служащие, 30.6% – рабочие, 12.6% – колхозники [19, арк. 67-70].

Черновицкая областная парторганизация вела свое начало с августа 1940 года [20, арк. 38]. В 1985 г. ее численность достигла 42.120 коммунистов. В 1986 г. это было уже 43.983, в 1987 г. – 44.551, в 1988 г. – 46.548 коммунистов, что составляло 4.9% населения края. Национальный и социальный состав распределялся следующим образом: 69.3% украинцев, 15.3% русских, 5.5% румын, 5.4% молдаван, 2.8% евреев; 40.2% служащих, 35.9% рабочих, 23.8% крестьян. В области действовала 1.387 первичек, 960 цеховых организаций и 1.734 партгруппы. На вершине партийной иерархии находились четыре горкома и десять райкомов партии [21, арк. 37-80].

1989 г. был последним годом, который продемонстрировал рост коммунистических организаций Западной Украины. Однако первые сигналы грядущих изменений проявлялись еще в начале перестройки. Так, заведующий отделом партработы ЦК КПУ М. Стрила сообщал, что на республиканском фоне на протяжении 1986-1989 гг. партию добровольно покинуло 5.794 чел., из них 3.318 – в 1989 году. Из них 58% составляли рабочие, партстаж которых насчитывал более 20 лет, что свидетельствовало о глубокой продуманности поступка [22, арк. 68].

Львовская парторганизация в 1989 г. выросла до 132.777 членов КПСС, что на 220 чел. больше чем годом ранее. Тем не менее, в это время значительно возрастает количество добровольных отказников, объясняющих свой шаг социально-экономическими причинами. В частности, на областном уровне из партии вышло 253 человек, преимущественно из Дрогобычского, Самборского и Сокальского районов [23, арк. 3-11]. К ним присоединились 396 чел. львовской городской парторганизации, главным образом, рабочих передовых предприятий города. К примеру, на Автобусном заводе заявления написали 25 коммунистов, на «Автопогрузчике» – 24, «Електроне» – 24 [24, арк. 123]. Впервые за много лет, газета «Львівсьільмашівець» зафиксировала остановку партийного пополнения [25]. Стремительнее всего события разворачивались

на объединении «Кинескоп», где не только 27 чел. вышли из КПСС, но 13 апреля 1988 г. Совет трудового коллектива принял решение о выселении парткома за территорию предприятия [26, арк. 10].

Не совсем радужная картина была и в Волынской области. Здесь хотя численность партийцев и увеличилась на 1.934 чел. (насчитывала 57.507 коммунистов [27, арк. 22], но постоянно сокращалось количество кандидатов в партию. 17 июня 1989 г. пленум обкома констатировал, что из рабоче-крестьянской среды в партию принято на 320 чел. меньше [28, арк. 111-112]. 28 декабря 1989 г. парткомиссия сообщила о том, что из КПСС вышли 185 коммунистов: 81 рабочий, 16 колхозников и 14 служащих. Около 50%, написавших заявления о выходе из КПСС, не объясняли причин такого решения. 30% мотивировали отказом оплачивать партвзносы, 10% не хотели выполнять партийные поручения и лишь 10% объясняли снижением авторитета партии. Интересно, что 19 отказников были названы душевно больными. Среди них служащие Ковельского отделения Сбербанка, Луцкой железнодорожной станции, Любомыльского райагропрошта [29, арк. 212-215].

Аналогичная ситуация складывалась в коммунистической организации Ровенской области, которая в 1989 г. объединяла 62.574 коммуниста, что на 1.300 чел. больше, нежели в 1988 году [30, арк. 30]. Тем не менее, 5 сентября 1989 г. отдел оргпартроботы обкома констатировал сокращение пополнения из комсомольской среды на 50% и ликвидацию 24 партийных групп [31, арк. 46]. Угрожающе всего ситуация разворачивалась в Ровенском, Заричненском и Сарненском районах. Газета «Зоря» Млиновского райкома уведомляла об уменьшении партийного пополнения из рабоче-крестьянской среды на 11%, молодежной – на 9% [32]. В Ровенском горкоме количество кандидатов уменьшилось на 122 человека. На предприятиях и в организациях города прием в партию из рабочей среды сократился на 30 человек [33, арк. 27-29]. Одним из отказников был оператор Ровенского партархива О. Сысонюк, который говорил в интервью: «Я вступил в партию только с целью получения жилья. Когда это случилось, я только и ждал возможности положить партбилет на стол, поскольку никогда не разделял коммунистических взглядов» [34].

На протяжении 1989 г. количество ивано-франковских коммунистов достигло отметки в 55.519, что было на 271 чел. больше, чем в 1988 году [35, арк. 1]. Это наименьший прирост годичной партчисленности во всей Западной Украине. Он произошел за счет семипроцентного сокращения пополнения из рабоче-крестьянской среды. Причем, в Ивано-Франковске эта цифра достигала 30%, в Калуше – 25%, в Верховине и Тисменице – 20% [36, арк. 50-54]. Как правило, в заявлениях о выходе из КПСС фигурировали тяжелое материальное положение, несогласие с политикой КПСС и ходом перестройки [37, арк. 14-22]. Всего на протяжении года с партией добровольно попрощался 91 коммунист: 40 рабочих, 4 колхозника, 27 пенсионеров, 11 служащих, 9 студентов. Из них 51 человек просил рассмотреть заявление без присутствия подателя, так и не объяснив причин выхода из партии, 23 – не хотели платить членские взносы, остальные не желали посещать партийные собрания [38, арк. 19-21].

Тернопольский областной комитет КПСС в 1989 г. насчитывал 51.179 коммунистов, что на 949 чел. было больше, чем годом ранее [39, арк. 28]. Однако, июньский пленум обкома констатировал отрицательно воздействие стачечного движения на рост партийных рядов. Так, на производственном объединении «Орион» это привело к тому, что из партии вышло 16 человек. Партбилеты сдавали даже руководители предприятий, директора школ. Кроме того, за первую половину 1989 г. в партию было принято на 55% меньше рабочих и молодежи [40, арк. 123]. Особенно в Збаразком, Козовском, Лановецком, Гусятинском и Тереховлянском районах. Причины

такого положення були озвучені на іюльському пленумі обкому. Головними тоді були названі формалізм, необ'єктивністю в заміщенні вакансій, недостаточне увагу до проблем первичок і квотування партійного поповнення [41, арк. 14-16].

В Закарпатті на протязі 1989 г. численність обласної парторганізації збільшилась на 653 чол. і досягла рівня в 50.009 членів [42, арк. 99-100]. Тем не менше, проблеми були і тут. Так, газета Тячевського району «Дружба» описала ситуацію, яка роком раніше була неможливою. Справа в тому, що парторганізація колгоспу ім. Дзержинського зменшилась настільки, що не могла провести партзборення. На обласному фоні численність кандидатів в партію зменшилась на 224 чол., або на 13.3%. Особливо в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Сваляві і Рахові [43, арк. 24]. В тому ж 1989 г. від членства в КПСС добровільно відмовилось 76 чол.: 40 робітників, 23 колгоспників, 13 службовців. В 55 випадках це були комуністи з більш ніж двадцятирічним стажем, які пояснювали своє рішення небажанням виконувати партійні доручення [44].

Першою в Західній Україні негативну динаміку зростання партійних рядів продемонструвала Чернівецька область. Тут в 1989 г. кількість членів КПСС, вперше за багато десятиліть, зменшилась на 215 осіб [45, арк. 34-35]. Добровільно партійні ряди покинуло 112 комуністів: 85 робітників, 7 колгоспників, 20 службовців. Дві третини відмовників – були робітники і колгоспники з партійним стажем більш ніж 20 років. Аналіз їх заявлень показав, що 40% з них були розчаровані партійним вибором [46, арк. 1]. Крім того, 39 кандидатів відмовились вступати в партію [47, арк. 8]. Причину такого положення речей газета «Електрон» бачила в тому, що «партія не знає як потрібно діяти в умовах перебудови» [48, арк. 28-29].

В 1990 г. чисельний склад західноукраїнських обкомів продовжував скорочуватись. Перемога демократів на виборах в місцеві ради і проголошення «Декларації про незалежність України» трансформували скорочення компартійної чисельності в розпад комуністическої системи. КПСС перестала бути партією влади і перетворилась в опозиційну політичну силу. На союзному фоні з 18 млн комуністів партійні ряди покинуло 1.8 млн чол., або 10% від загальної чисельності. З 1.3 млн українських комуністів з партією попрощалось 420 тис. чол., або 7% [49].

Найбільше кількість відмовників було в Західній Україні, а точніше в Львівській області. Тут вийшли з партії 36.109 комуністів, серед них 39% складали службовці, 36% робітники, 25% селяни. Найбільші втрати понесли Стрийський горком – 45.1% скорочення, Жидачівський райком – 45.8% і Старосамбірський райком – 40.2%. Львівський горком зменшився на 30%. Загальна кількість обласних партійних організацій скоротилась до 2.415 одиниць: первичних до 106, цехових до 1 236, партгруп до 1.042 [50, арк. 25].

Численність волинських комуністів зменшилась на 3.304 члена КПСС і 216 кандидатів в партію. Серед них: 1.632 робітників, 922 службовців, 375 колгоспників, 363 пенсіонера. Причини виходу з партії відмовилось пояснити 1.340 чол., 738 назвали КПСС злочинною організацією, 407 висловлювали невдоволення розвитком перебудови, решта не хотіли платити членські внески [51, арк. 15]. Кількість первичок скоротилась на 55%, а цехових парторганізацій на 33% [52, арк. 30-31]. Вперше за багато років партійні квитки здали три секретаря парткомів передових промислових підприємств області. Як відзначалося на червоному пленумі обкому, причинами такого стану були вже не тактичні, а стратегічні розрахунки. Виходило так, що суспільство розчарувалося в комуністическу доктрину і, як наслідок, ставило під сумнів необхідність комуністическої системи [53, арк.

16-19]. По этому поводу газета Ковельской организации писала: «Коммунисты сдают партийные билеты потому, что не хотят нести ответственности за КПСС, которая привела к кризису» [54, арк. 15-16].

В конце 1990 г. партчисленность Ровенской области уменьшилась на 5.238 коммунистов: 56% рабочих, 21.5% служащих, 10.2% колхозников, 10% пенсионеров. Количество кандидатов в партию уменьшилось на 30.7%. Характерным было то, что вслед за отказом от партийности руководителя, от партбилетов, как правило, избавлялся весь трудовой коллектив вместе с секретарями парткомов. Так случилось на производственном объединении «Азот», Ровенском АТП-15627, Корецком быткомбинате [55]. Подводя 14 декабря 1990 г. годовые итоги, заворг обкома Н. Коберский писал: «Большая часть коммунистов даже заявления не пишет. Кандидаты молча прекращают срок. В частных разговорах рабочие и служащие говорят о преступности партии, а пенсионеры о бездушии партруководителей. Секретари собственными руками распускают парткомы» [56, арк. 127].

В Ивано-Франковской области от партийности добровольно отказалось 9.717 чел.: 3.437 рабочих, 1.328 колхозников, 132 партийных руководителя, 1.001 пенсионеров, 84 студента. Партстаж 4.242 насчитывал 20 лет. 6.311 чел. отказывались объяснить причины выхода, остальные писали о том, что они «не желают пребывать в рядах партии, руки которой по локти в народной крови» [57, арк. 124]. На протяжении 1990 г. из партии вышло 130 первых руководителей области [58, арк. 7].

В Тернопольской области из КПСС вышли 4.319 коммунистов: 1.847 рабочих, 1.308 служащих, 561 колхозник, 570 пенсионеров, 33 студента, 10 партийных руководителей [59, арк. 13]. В 1 943 случаях это были партийцы с 25-летним стажем. 70% их объяснений сводились к политическим причинам, главной среди которых было нежелание нести ответственность за преступления, которые они не совершали [60, арк. 89]. Процесс декоммунизации Тернопольщины наглядно иллюстрировала оплата членских взносов. По состоянию на 1 октября 1990 г. 1.899 коммунистов не заплатили 272.6 тыс. руб., что было в семь раз больше, чем в 1989 году [61, арк. 95-96].

Развитие антикоммунистического движения в Закарпатской области было отражено в выступлении секретаря обкома И. Миговича от 28 декабря 1990 года. С его слов, в первом квартале от партбилетов отказалось 126 коммунистов, во втором – 281, в третьем – 597, в четвертом – уже 2.430: 1.262 рабочих, 750 служащих, 156 колхозников, 226 пенсионеров, 36 студентов, четыре партруководителя. Из них 2.116 чел. не указывали причину, остальные были неудовлетворены материальным положением [62, арк. 18-19]. На страницах газеты «Червоний прапор» Береговского райкома появилась статья «Не желаю быть коммунистом», лейтмотив которой – «Не верю в правильность политики КПСС – ни вчера, ни сегодня, ни завтра» [63].

Такое же положение вещей прослеживалось и в Черновицкой области. За первый квартал 1990 г. партийные билеты сдали 183 чел., за второй – 356, за третий – 697, за четвертый – 2.306. Из них 1.015 рабочих, 689 служащих, 194 крестьяне, 366 пенсионеров, 40 студентов, два партийных функционера. Численность сотрудников обкома уменьшилась на 51% руководящих работников и 44.8% обслуживающего персонала. Количество отделов сократилось на 50%, объемы документации снизились в пять раз, общее количество постановлений – в три раза. Аппараты райкомов сокращались на 40%, горкомы вообще ликвидировались как таковые [64, арк. 3].

По состоянию на 1 июля 1991 г. Львовскую областную парторганизацию покинуло 48.822 коммуниста, или 62.4% ее численности. Количество парторганизаций сократилось на 731 первичку, 1.696 цеховых структур и 4.127 партгрупп, или на 40%. Границы предприятий покинуло 77 парткомов [65, арк. 15]. На городском уровне от

членства в КПСС отказалось 7.246 человек. С партией распрощалось 453 первых руководителя, 15 парткомов выведено за территории предприятий, прекратило существование 160 парторганизаций [66, арк. 21].

Аналогичные изменения происходили и в коммунистической организации Волынской области. За первую половину 1991 г. ее ряды покинуло 6.945 человек [67, арк. 2]. Количество первичек сократилось на 30%, цехкомов на 33%, партгрупп на 51% [68, арк. 13-14]. В Ровенской области от партийных билетов отказалось 2.536 чел. Еще 5.787 чел. более года не платило членские взносы, что ставило их вне партии [69, арк. 7]. К ним присоединились 6.211 коммунистов Ивано-Франковской области, тем самым областная парторганизация сократилась на 11.7% [70, арк. 66]. Прекратили существование 100% партгрупп, 53% цехкомов, 49% первичек [71, арк. 18-24]. В Тернопольской области партийные билеты возвратили 6.833 коммуниста, или 12.3% их общей численности [72, арк. 13]. Было ликвидировано 2.600 партгрупп и 400 цеховых парторганизаций [73, арк. 11]. В Закарпатье в первой половине 1991 г. из КПСС вышли 4.377 чел., или 7.3% [74, арк. 21]. В Черновицкой области партийные билеты на стол положили 3.338 коммунистов, или 7.2% от их общего числа [75, арк. 12].

Подводя итоги, следует отметить, что стремительнее всего декоммунизация разворачивалась во Львовской, Ивано-Франковской и Тернопольской областях, то есть в Галичине. Следующей по темпам потери престижа и влияния партии была Волинь в составе Волынской и Ровенской областей. Замыкали антикоммунистическое движение на западноукраинских землях Закарпатье и Буковина. Ключевой причиной потери КПСС престижа и влияния в этих регионах была дискредитация партии, которая в глазах населения превратилась в главный тормоз демократических преобразований. Возглавляли процесс распада представители рабочей среды «в тесном союзе» с колхозным крестьянством. То есть именно те социальные слои, которые много десятилетий назад правящая партия провозгласила локомотивом развития советского общества.

Список використаної літератури

1. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО.) Ф. 3. (Львовский обком Компартии Украины). – Оп. 4. – Спр. 47. – Арк. 4.
2. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 415. – Арк. 23.
3. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. – Львів, 1981. – С. 38.
4. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО.) Ф. 1. (Волинский обком Компартии Украины). – Оп. 17. – Спр. 1032. Арк. 21.
5. ДАВО. Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 29. – Арк. 1.
6. Інтерв'ю М. Соловянчика, записане 24.03.2009. (Особистий архів автора).
7. Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. – Львів, 1980. – С. 23.
8. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф. 400. (Ровенский обком Компартии Украины). – Оп. 136. – Спр. 70. – Арк. 31.
9. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 136. – Спр. 89. – Арк. 45.
10. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 136. – Спр. 26. – Арк. 49-50.
11. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. – Ужгород, 1979. – С. 45.
12. Державний архів Івано-Франківської Облaсті (далі – ДАІ-ФО). Ф. 1. (Ивано-Франковский обком Компартии Украины). – Оп. 1. Спр. – 5409. – Арк 1-83.
13. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. – Львів, 1980. – С. 23.
14. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. 1. (Тернопольский обком Компартии Украины). – Оп. 36. – Спр. 65. – Арк. 92-93.
15. ДАТО. Ф. 1. – Оп. 36. – Спр. 65. – Арк. 85-87.

16. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород, 1980. – С. 45.
17. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 1. (Закарпатський обком Компартии Украины). – Оп. 30. – Спр. 125. – Арк. 57.
18. ДАЗО. Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 125. – Арк. 81.
19. ДАЗО. Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 125. – Арк. 67-70.
20. Нариси історії Чернівецької партійної організації. – Львів, 1981. – С. 38.
21. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Ф. 1. (Черновицкий обком Компартии Украины). – Оп. 5. – Спр. 127. – Арк. 37-80.
22. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 521. – Арк. 68.
23. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 572. – Арк. 3-11.
24. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 663. – Арк. 123.
25. Толстих М. Хто прийде на зміну? // Львівськільмашівець. – 1989 – 8 лютого.
26. ДАЛО. Ф. 359. – Оп. 14. – Спр. 74. – Арк. 10.
27. ДАВО. Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 30. – Арк. 22.
28. ДАВО. Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 967. – Арк. 111-112.
29. ДАВО. Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 39. – Арк. 212-215.
30. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 138. – Спр. 27. – Арк. 30.
31. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 138. – Спр. 32. – Арк. 46.
32. Зоря. – 1989 – 5 січня.
33. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 138. – Спр. 1. – Арк. 27-29.
34. Інтерв'ю О. Сисонюка, записане 01.07.2009. (Особистий архів автора).
35. ДАІ-ФО. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5501. – Арк. 1.
36. ДАІ-ФО. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5501. – Арк. 53-54.
37. ДАІ-ФО. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5442. – Арк. 14-22.
38. ДАІ-ФО. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5520. – Арк. 19-21.
39. ДАТО. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 28.
40. ДАТО. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 102-103.
41. ДАТО. Ф. 239. – Оп. 1. – Спр. 217. – Арк. 14-16.
42. ДАТО. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 99-100.
43. ДАЗО. Ф. 1. – Оп. 33. – Спр. 85. – Арк. 24.
44. Тимша М. Первинна в застої. // Дружба. – 1989 – 17 січня.
45. ДАЗО. Ф. 1. – Оп. 33. – Спр. 85. – Арк. 34-35.
46. ДАЧО. Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 256. – Арк. 1.
47. ДАЧО. Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 154. – Арк. 8.
48. ДАЧО. Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 256. – Арк. 28-29.
49. Кириченко А. Підняти авторитет комуніста. // Електрон. – 1989 – 1 серпня.
50. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 1020. – Арк. 25.
51. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 808. – Арк. 15.
52. ДАВО. Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 57. – Арк. 30-31.
53. ДАВО. Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 1013. – Арк. 15-16.
54. ДАВО. Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 1013. – Арк. 15-16.
55. Вітрик А. Кого і за що “геть”. // Криця. – 1990 – Січень.
56. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 140. – Спр. 25. – Арк. 127.
57. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 140. – Спр. 25. – Арк. 124.
58. ДАІ-ФО. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5584. – Арк. 7.
59. ДАІ-ФО. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5523. – Арк. 13.
60. ДАТО. Ф. 1. – Оп. 39. – Спр. 115. – Арк. 89.
61. ДАТО. Ф. 1. – Оп. 39. – Спр. 82. – Арк. 95-96.

62. ДАЗО. Ф. 1. – Оп. 34. – Спр. 82. – Арк. 18-19.
63. Папіш М. "...Не бажаю бути комуністом!" // Червоний прапор. – 1990 – 25 січня.
64. ДАЧО. Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 348. – Арк. 3.
65. ДАЛО. Ф. 4. – Оп. 49. – Спр. 109. – Арк. 15.
66. ДАЛО. Ф. 4. – Оп. 49. – Спр. 101. – Арк. 21.
67. ДАВО. Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 71. – Арк. 2.
68. ДАВО. Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 1040. – Арк. 13-14.
69. ДАРО. Ф. 400. – Оп. 141. – Спр. 17. – Арк. 7.
70. ДАІ-ФО. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5637. – Арк. 66.
71. ДАІ-ФО. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5613. – Арк. 18-24.
72. ДАТО. Ф. 1. – Оп. 39. – Спр. 137. – Арк. 13.
73. ДАТО. Ф. 1. – Оп. 39. – Спр. 126. – Арк. 11.
74. ДАЗО. Ф. 1. – Оп. 36. – Спр. 26. – Арк. 21.
75. ДАЧО. Ф. 1. – Оп. 60. – Спр. 461. – Арк. 22.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2013 р.

V. Chura

REDUCTION OF THE NUMBER OF COMMUNIST ORGANIZATIONS IN WESTERN UKRAINE IN THE LATE 80S – EARLY 90S OF THE XX CENTURE

The autocratic regime of the ruling Communist Party in the Soviet Union during the seventy years put the party on the brink of political collapse in the second half of the 80s of the twentieth century. As a means of preserving power monopoly the elite of the Communist Party of the USSR establishes a policy of reconstruction ("perestroika"), which was based on the implementation of political and economic reforms. The result of their deployment is weakening of communist rule, which led to the revival of democracy, and eventually caused the national patriotic movement among the public of the country. Most of these processes proceeded rapidly in the western regions of the USSR - the region where the state-forming bases were resistantly long. A key result of the national renaissance in Western Ukraine was a voluntary refusal of party cards, which also put the CPU to the brink of survival.

The beginnings of the mass reduction of the the number of the regional committees of the Communist Party at Western Ukrainian regions reaches 1988 - the period of establishment of political reforms in the Soviet Union, proclaimed at the XIX All-Union Party Conference, which had not been carried out for over 50 years and has shaken the foundations of the communist regime in the USSR. During 1988 - 1991 the reduction of the number of the Communist Party members in Halychyna, Volyn', Bukovyna and Transcarpathia is rapidly growing and then becomes the speaking trumpet of the deployment of liberation movement for the restoration of state independence of Ukraine. Thus, the scientific article analyzes the causes and dynamics of transformation of the number of communist centres in Western Ukrainian regions at the turn of 1980-1990, as a consequence of the desire of the Communist Party members to their national self-determination.

Key words: Western Ukraine, CPSU, communist cells, perestroika, reduction, anticommunist movement.

В.І. Чура

СКОРОЧЕННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ КОМУНІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 80-Х – ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХХ СТ.

Авторитарний режим правлячої КППС у Радянському Союзі упродовж сімдесяти років поставив її у другій половині 80-х рр. ХХ ст. на межу політичного краху. Як засіб збереження монополії на владу компартійна верхівка СРСР

запроваджує політику перебудови, котра ґрунтувалась на втіленні політико-економічних реформ. Наслідком їх розгортання стає ослаблення комуністичного панування, яке спричинилося до відродження демократичного, а згодом і національного руху серед патріотично налаштованої громадськості країни. Найбільш стрімко ці процеси протікали у західних областях УРСР – регіоні, де державотворчі засади були стійкими здавна. Ключовим результатом національного ренесансу у Західній Україні було добровільне позбавлення партійності, котре й поставило КПУ на межу виживання.

Початки масового скорочення чисельності обласних комітетів КПУ на західноукраїнських землях сягають 1988 р. – періоду започаткування політичної реформи у СРСР, проголошеної на XIX Всесоюзній партійній конференції, що не проводилась понад 50 років та похитнула підвалини комуністичного ладу в УРСР. Протягом 1988 – 1991 рр. зменшення кількості членів КПРС Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття стрімко наростає і стає виразником розгортання визвольного руху за відновлення державної самостійності України. Відтак, наукова стаття аналізує причини та динаміку трансформації чисельності комуністичних осередків на західноукраїнських землях на зламі 1980-1990 рр., як наслідок прагнення членів КПРС до національного самовизначення.

Ключові слова: *Західна Україна, КПРС, комуністичні осередки, перебудова, скорочення, антикомуністичний рух.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.1(4-6ЄС)(045)

М.А. Оврамець

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ У ДИСКУРСІ ПОЛІТОЛОГІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

В статті розглянуто проблему європейського мультикультуралізму з точки зору політичних процесів всередині ЄС та впливу цієї проблеми на формування міграційної та зовнішньої політики союзу. Автор доводить, що політичні кола країн ЄС постали перед потребою корекції соціокультурної політики в діапазоні між м'яким варіантом мультикультуралізму та посиленням асиміляційних тенденцій, покликаних забезпечити примусову адаптацію іммігрантських громад до нормативно-правових умов та потреб економіки. Ці обставини визначають неминучість суттєвих змін в європейській міграційній політиці та етнополітиці, покликаних протидіяти сепаратизму етнорасових та етнорелігійних громад.

Ключові слова: мультикультуралізм, міграційна політика, Європейський Союз, багатоскладові суспільства, безпека, федералізм, етнорасові громади

В сучасних політичних процесах мультикультуралізм постає в якості складного, багатопланового й доволі розпливчастого явища, яке стало предметом аналізу різних галузей наукового пізнання, в тому числі філософії, політичної науки, соціології, етнології, етнополітики, теорії освіти, культурології та літературознавства. Політичні аспекти мультикультуралізму досліджені менш ретельно, принаймні в сенсі ролі і значення цього явища в міжнародних відносинах і транснаціональних політичних процесах. Як зазначають сучасні дослідники, поширення мультикультуралізму має розглядатися паралельно з політичними проявами націоналізму, який можна вважати симетричною антитезою мультикультуралізму, принаймні в розрізі політичних процесів в окремих державах та національно-державних політичних системах.

Актуальність проблематики європейського мультикультуралізму, пов'язана з розвитком процесів європейської інтеграції, постає в декількох форматах. Зокрема до них належать спроби країн ЄС сформулювати єдині критерії міграційної політики в межах союзу та втілювати спільну концепцію європейського громадянства; розробка узгоджених нормативів прав і свобод людини, включаючи попередження дискримінації; співставлення, вдосконалення та оновлення національних моделей соціокультурної політики; розробка та втілення різних стратегій етнополітики на рівні загальноєвропейських міжпартійних об'єднань, які дістають відображення в формі політико-ідеологічних концепцій та впливають на позиціонування різних суб'єктів у внутрішньополітичній практиці окремих країн. В контексті внутрішньополітичних процесів у різних державах ЄС політичні аспекти мультикультуралізму дістали прояв у формі визнання неефективності концепцій соціокультурної інтеграції, які застосовувалися відносно іммігрантських громад в період після другої світової війни, насамперед у період з середини 1960-х рр., що спричинило серію заворушень та насильницьких виступів етнорелігійних та етнорасових громад у міських районах, - з одного боку, та посилення впливу правонаціоналістичних партій та рухів, - з іншого.

Мета статті полягає в окресленні формату та аналізі концепцій мультикультуралізму в контексті міжнародних відносин на сучасному етапі розвитку європейського інтеграційного проекту. В цьому сенсі важливе значення має вплив новітніх тенденцій в європейській політиці на стан і процеси формування соціокультурної політики Української держави.

Мультикультуралізм як теорія та як сукупність політичних практик багатоетнічних країн сформувався на ґрунті лібералізму й тривалий час вважався невід'ємною ознакою ліберальної демократії. В формі визнання на рівні державної політики мультикультуралізм дістав втілення в низці конституційних і законодавчих актів таких країн, як Канада, Швейцарія, Бельгія, Фінляндія, Іспанія, Велика Британія, Швеція, а також у регламентах та рішеннях органів регіонального та місцевого самоврядування багатьох країн Європи. У кожному конкретному випадку політика мультикультуралізму була спрямована на вирішення різних завдань. Наприклад у Канаді головна мета полягала в створенні умов співіснування франко- і англomовної культурних спільнот та адаптації інших іммігрантських громад. За деякими винятками (Фінляндія, Бельгія, Іспанія), в переважній більшості європейських країн політика мультикультуралізму стосувалася насамперед іммігрантів з Африки, Азії, Латинської Америки та Карибського басейну, а також з ісламських країн Північної Африки, Близького та Середнього Сходу.

Дослідженню проблем мультикультуралізму присвячено великий обсяг праць, список яких складає декілька сотень найменувань. Філософському окресленню проблеми присвячено праці багатьох американських, канадських, європейських, російських та українських дослідників. Більшість авторів зосереджують увагу на впливі глобалізації на суспільний розвиток та дослідженні проблем демократії у багатоскладових суспільствах. До них належать такі західні дослідники як У. Бек, С. Бенхабіб, П. Берг, М. Вальцер, Е. Гідденс, Ч. Кукатас, В. Кімлічка, А. Лайпхарт, С. Лаппін, Б. Парек, Д. Растоу, Ч. Тейлор, Г. Тернборн, Т. Флейнер, К. Янг та ін.

Серед представників російської науки проблеми мультикультуралізму з точки зору філософсько-методологічного підходу розглядали В. Афанасьєвський, Т. Волкова, Н. Кірабаєв, А. Колесніков, А. Куропятник, В. Лєтова, В. Малахов. В українській науці цей напрям представлений працями Н. Висоцької, І. Воронова, С. Дрожиної, О. Єремєєва, О. Литвиненка, О. Поліщука, О. Слоньовської, К. Яценка.

Політичний напрям досліджень мультикультуралізму в сучасному світі та в Європі зокрема розроблений менш ретельно. Серед американських та європейських авторів, в працях яких висвітлюються загальні тенденції, які стосуються цієї проблеми, слід виокремити книги та статті А. Вілнера [22], К. Гіланда [4], Р. ван Дейка [5], Н. Лагасса [8], С. Кастелса [18], Б. Парєка [19], Б. Рінгера [14]. З доробку російських дослідників особливої уваги заслуговують праці Є. Павлової [12] та В. Тішкова [11; 15]. Серед українських авторів політичні, етнополітичні проблеми європейського мультикультуралізму та регулювання міграційної політики розглядали Ю. Драч [6], Л. Мазука [9], Х. Фогел [16].

Виклад основного матеріалу. За смисловим напрямом існуючі дефініції мультикультуралізму можна згрупувати по декількох критеріях:

- Дескриптивними, або демографічно-описовими, які фіксують наявність у суспільстві етнічної або расової багатоманітності.
- Програмно-політичними, що констатують наявність конкретних програм та політичних ініціатив, призначених реагувати на етнічне розмаїття. (Такий підхід передбачає врахування інтересів різних етнонаціональних груп та забезпечення для них

певного ступеня визнання й самостійності, за умов пріоритету збереження загальнонаціональної єдності).

- Ідеологічно-нормативними, що визначають модель політичного активізму, яка ґрунтується на соціологічних та етико-філософських уявленнях стосовно місця в суспільстві людей та груп з культурно відмінними ідентичностями.

- Соціально-трансформативними, що спрямовані на викорінення расизму, націоналізму, сексизму, гомофобії та здобуття рівності для всіх груп суспільства.

- Історико-культурними, які покликані мотивувати важливість врахування наявності різних культур та взаємодії між ними як складових спільної культурної спадщини, насамперед у суспільствах, сформованих іммігрантами [3, с. 111-112].

В різних країнах мультикультуралізм застосовується різною мірою та має суттєві особливості. Серед багатоетнічних держав мультикультуралізм, хоча й по-різному і в різних формах, офіційно визнається в Канаді, США, Австралії, Великій Британії, ФРН, Франції, Нідерландах, Іспанії, Швеції, Фінляндії, Індії, Росії та низці інших країн. Як зазначав Ч. Кукатас (проф. Лондонської школи економіки та політичних досліджень), визначення теоретичних основ мультикультуралізму рівнозначно відповіді на питання, чи існує певний набір загальних принципів, придатних слугувати орієнтиром для розв'язання проблем у багатоскладовому суспільстві. Ч. Кукатас сформулював п'ять можливих варіантів реакції на проблему культурної багатоманітності, включаючи ізоляціонізм, асиміляторство, «м'який» мультикультуралізм, «жорсткий» мультикультуралізм і апартеїд [7].

За визначенням об'єкта, наведена схема суттєво відрізняється від трьох класичних різновидів соціокультурної орієнтації етнорелігійних та етнорасових громад, якими є інтеграціонізм, сегрегаціонізм та сепаратизм, хоча й видається сумісною з цими трьома напрямками та відповідними варіантами етнополітики. Ч. Кукатас вказує, що перелічені ним варіанти реакції на проблему культурної багатоманітності стосуються насамперед міграційної політики та ставлення до прийшлих мігрантів, і далеко не завжди той чи інший тип міграційної політики означає визнання мультикультуралізму як суспільного та культурного явища [7]. В цьому переліку ізоляціонізм як форма етнополітики є способом упередження виникнення культурного багатоманіття шляхом обмеження в'їзду до країни небажаних мігрантів. Курс на асиміляцію іммігрантів полягає в обмеженні масштабів впливу іншокультурних прибульців на культуру приймаючого суспільства. Він передбачає цілеспрямований культурний вплив на іммігрантів, однак не завжди поширюється на корінні народи та традиційні меншини. Обидва згадані вище варіанти міграційної політики, так само, як і апартеїд, мають обмежену ефективність. За деякими ознаками вони не вписуються в концепцію універсальних стандартів у галузі прав людини й навряд чи доцільні в контексті глобалізаційних процесів.

«М'який» мультикультуралізм виходить з потреби мігрантів адаптуватися до приймаючого суспільства й наслідувати домінуючим у ньому нормам. В межах цього підходу вважається цілком припустимим мешкання в країні представників різних культур та спокійне ставлення до існування «неінтегрованих» меншостей за умов дотримання представниками нових громад певного набору правових і загальноцивілізаційних критеріїв. Водночас вважається, що етнокультурна політика повинна містити чіткі елементи примусу, які зумовлюють відсутність вибору між існуванням у межах вузької етнокультурної громади та засвоєнням культурно-правових вимог домінуючого суспільства. За таких обставин повноцінна участь у житті приймаючого суспільства супроводжується накладенням надмірних видатків на представників іммігрантських громад, які хочуть поєднувати дотримання власних

соціокультурних стереотипів з набуттям певного статусу і ролі в суспільстві країни мешкання. В підсумку така політика зводиться до загострення альтернативи між соціокультурною інтеграцією та намірами підтримувати особливу ідентичність, яка виключає повноцінну участь у житті домінуючого суспільства через несумісність культурних уявлень і традицій нових прибульців.

«Жорсткий» мультикультуралізм виходить з уявлення, що з метою дотримання внутрішньої стабільності домінуюче суспільство вимушено гарантувати іншокультурним громадам можливості для збереження особливих елементів ідентичності та традицій, хоча й зацікавлено зводити їх прояв до етнографічних культурних ознак. В рамках цього підходу, до культурної різноманітності не тільки слід ставитися толерантно, але й доцільно її підтримувати та заохочувати, в тому числі шляхом надання культурним меншинам особливих прав, затвердження і фінансування певних програм тощо. Втім, різниця між м'яким і жорстким мультикультуралізмом виглядає доволі дискусійною. На думку Ч. Кукатаса, політика жорсткого мультикультуралізму покладає на суспільство приймаючої країни зобов'язання активно забезпечувати іммігрантським громадам не тільки можливості повноцінної участі в житті суспільства, а й максимальні можливості для збереження їх особливої ідентичності та традицій, що в підсумку заохочує сегрегаціонізм та сепаратизм в етнокультурній поведінці.

Останнім типом етнополітики, за визначенням Ч. Кукатаса, є апартеїд. Він найчастіше згадується як історичний приклад та прецедент, властивий жорстко сегрегованим суспільствам. Основними ознаками апартеїду є поділ мешканців на різні категорії за типом каст, визначення їх різних прав і обов'язків, а також заборона асиміляції. При цьому окремі елементи апартеїду, хоча й у пом'якшеному вигляді, дотепер зустрічаються в різних країнах Азії, Океанії та Європи в формі чіткого поділу на громадян і негромадян (Латвія, Естонія), у формі заборони отримання громадянства іммігрантами (арабські монархії Перської затоки), застосування обмежень для них ставати власниками землі та нерухомості, а також визнання особливих прав племінного населення на окремих територіях.

До останнього часу етнополітика більшості країн Європи ґрунтувалася на концепції «м'якого» мультикультуралізму. Проте з початком глобальної економічної кризи політика урядів провідних країн ЄС почала все більше схиляється в бік асиміляціонізму, що засвідчили заяви політичних керівників Німеччини, Великої Британії та Франції (А. Меркель, Д. Кэмерона, Н. Саркозі), які незалежно один від одного констатували провал політики мультикультуралізму в своїх країнах. Найбільш бурхливу реакцію напевно викликала доповідь британського прем'єра Д. Кемерона на Мюнхенській конференції з питань міжнародної безпеки (5 лютого 2011 р.), яка містила узагальнення загальноєвропейського масштабу [2].

До речі, першим поставив під сумнів політику мультикультуралізму іспанський прем'єр-міністр Х.-М. Аснар ще в 2002 р., а після заяв А. Меркель, Д. Кемерона, Н. Саркозі зі схожими меседжами виступили віце-прем'єр уряду Нідерландів М. Верхаген, колишній прем'єр Бельгії І. Лєтерм, прем'єр Австралії Дж. Говард та ін. політики. До схожих висновків прийшов і Генеральний секретар Ради Європи, колишній прем'єр-міністр Норвегії Т. Ягланд, який поставив під сумнів висновки і настанови Парламентської Асамблеї Ради Європи, зафіксовані в низці документів, включаючи резолюцію ПАРЕ «Нові концепції еволюції держави демократичного вибору» від 8 жовтня 2004 р. Цей документ пропонував європейським країнам розвивати «громадянський мультикультуралізм, що ґрунтується на рівності всіх громадян та їх

рівній лояльності по відношенню до спільної держави (громадянській нації) при повазі до відмінностей і міжкультурного співіснування» [21].

Перегляд практики мультикультуралізму спричинений не тільки змінами в суспільному світогляді та спробами перегляду методології засад демократичного розвитку, але й змінами в політичному балансі між різними прошарками суспільства європейських країн та фінансово-економічними наслідками глобальної кризи. Очевидно, що в сенсі методології політичного розвитку європейських суспільств спостерігається виразний ухил у бік скорочення патерналістських функцій держави, які окремі дослідники називали втіленням «європейського соціалізму» в вигляді держави загального добробуту. Системна криза європейського інтеграційного проекту, позначена накопиченням державних і корпоративних боргів, різним рівнем конкурентоспроможності економік та неминучим скороченням рівня споживання окремих верств населення, суттєво тисне на політичні кола, сприяючи перегляду обсягу соціальних послуг та рівня їх гарантованого відшкодування. За цих обставин політичні ініціативи в дусі «жорсткого» мультикультуралізму не дістають підтримки з боку керівництва помірковано-консервативних партій та технократичних урядів, які перебувають при владі в більшості країн Європейського Союзу.

За умов скорочення системи соціальних пільг населенню європейських країн затвердження програм цілеспрямованої підтримки іноетнічних громад сприймається як надмірний бюджетний тягар та зайві витрати, які лише закріплюють фрагментацію суспільства та заохочують напівізолюване, частково відокремлене існування меншин, які відтворюють власний комплекс суспільних та культурно-релігійних відносин, який в багатьох випадках суперечить нормам права країн їх перебування. Найбільшою мірою політичні настрої в бік перегляду традиційних методів етнополітики присутні в Нідерландах, Данії, Великій Британії, Франції, Норвегії, Швеції, Австрії та Німеччині – країнах, де частка неєвропейських мігрантів у пропорції до автохтонного населення є найбільшою.

На хід дискусії істотно впливають і такі чинники, як зміна уявлень щодо розвитку європейських політичних націй, що напряму пов'язано з питаннями еволюції європейської інтеграційної спільноти в бік федералізму чи конфедералізму, про що останнім часом все частіше згадують представники Європейської Комісії.

Сучасний стан європейського інтеграційного проекту відбиває вплив декількох різнопланових факторів, у тому числі суттєве скорочення повноважень держави в економічній та бюджетній сфері, майже повну лібералізацію міграцій для європейських громадян, якими вважаються всі громадяни країн-членів ЄС (права на пересування та працевлаштування для громадян Болгарії і Румунії мають бути вирівняні в 2014 р.), компактне розселення великих неєвропейських іммігрантських громад у міських районах найбільш розвинених країн, приплив нових хвиль іммігрантів унаслідок заворушень та конфліктів в країнах Середземномор'я, насамперед на Близькому Сході, в Північній та Східній Африці.

На думку Ю. Хабермаса, основним принципом мультикультуралізму є «рівноправне співіснування різних форм культурного життя», яке забезпечує рівність прав більшості та меншостей [17]. При цьому ідеологія мультикультуралізму за своєю спрямованістю заперечує культурну єдність як загальнонаціональне явище, та відкидає єдиний культурний стандарт всередині національної держави. Проте мультикультуралізм не завжди слід сприймати як ідеологію свідомо антинаціональну. Основна формула мультикультуралізму – це інтеграція без асиміляції. Тому мультикультуралізм усе ж визнає національну форму в її загальних рисах, хоча й пропонує її коригування через відмову від єдиної офіційної культури як

узагальнюючого стандарту. Розвиток ЄС у форматі різною мірою функціонально інтегрованого конгломерату національних держав наразі спричиняє теоретично не конкретизований специфічний ефект, коли культурна та освітня політика залишається компетенцією урядів окремих країн, а економічна політика та соціальне забезпечення все більшою мірою вважаються компетенцією союзних органів управління. Регулювання міграцій посідає поміж цими питаннями проміжне місце, скільки право на в'їзд, набуття статусу резидента та отримання громадянства надають урядові структури окремих держав, а правила внутрішнього пересування і працевлаштування регулюються спільними європейськими правовими нормативами.

Проблематика прав людини, принаймні в аспектах заперечення дискримінації, вільного пересування та вибору місця помешкання вступає в суттєві протиріччя з соціально-економічними можливостями держав, які мають гарантувати своїм громадянам певний комплекс прав у сфері соціального забезпечення. Останнім часом у країнах ЄС ці обставини спричинили низку політичних дебатів, пов'язаних з необхідністю розробки єдиних стандартів міграційної політики, надання притулку та статусу резидента новоприбулим іммігрантам. Найбільшої гостроти ці проблеми набули в контексті соціальних заворушень і конфліктів у середземноморських арабських країнах, що спричинило масовий наплив біженців та іммігрантів в країни ЄС [20, р. 18-19].

Як вказано в аналітичній мотиваційній довідці, яка пояснює основні аспекти ухвалені резолуції Європарламенту з питання «Про міграційні потоки, пов'язані з нестабільністю: сфера діяльності та роль зовнішньої політики ЄС» (22 березня 2011 р.), спричинені нестабільністю міграційні потоки до простру ЄС є прямим викликом для країн союзу. Цей виклик спричинений війнами і збройними конфліктами, етнічною напруженістю, систематичним порушенням прав людини, включаючи відмову людям у дозволі сповідувати свою віру, стихійними лихами, відсутність належних економічних і демократичних структур. Такі явища викликають особливу тривогу, оскільки це може призвести до загострення напруженості не тільки між країнами походження та країнами призначення, але й між країнами походження та країнами транзиту. Для того, аби ефективно вирішити цю проблему, ЄС має проводити політику профілактики, використовуючи найбільш придатні інструменти зовнішньої політики з метою усунення причин нестабільності безпосередньо. Важливо звернути увагу на такий концептуальний висновок слухань, як необхідність поєднання європейської політики в галузі регулювання міграції та заходів з розвитку співробітництва з більш комплексним політичним баченням всеосяжної безпеки, регіональної співпраці, двосторонніх угод з країнами походження та країнами транзиту (мігрантів), забезпечення прав людини та демократизації. Окрім більшої уваги до втілення Цілей розвитку тисячоліття, пропонувалося поєднувати засоби дотримання політичної стабільності, пов'язані з повагою до верховенства права і дотриманням демократичних принципів, та втіленням на регіональному та глобальному рівнях методів ефективного запобігання конфліктів, посередництва і механізмів миротворчості.

Виходячи з цього Європарламент дійшов думки, що спільна європейська зовнішня політика має доповнювати і створювати синергію з імміграційною політикою, зосереджуючи увагу на причинах нестабільності і структурних проблемах у країнах, які слугують джерелами походження міграційних хвиль. З метою регулювання міграційних потоків ЄС має прагнути до встановлення постійного діалогу з транзитними країнами, які розглядаються як потенційні бар'єри для проникнення стихійних мігрантів до ЄС.

В умовах скорочення бюджетних можливостей країн ЄС стає все більш нагальною координація підходів з іншими великими державами (США, Китаєм,

Японією), а також «з країнами, що розвиваються, які мають стати основними донорами допомоги у майбутньому».

У тематичній доповіді Європейському парламенту головний доповідач Ф.Провера (Італія) визначив сфери, в яких ЄС може вжити певних термінових заходів. Ці заходи становлять первинний набір засобів реагування на виклик міграції, спричинений розривом у рівнях розвитку, якості демократичних інститутів та станом дотримання прав людини між ЄС і деякими сусідніми країнами. Вони передбачають наступне:

- В контексті застосування угод про співпрацю та за допомогою умов, пов'язаних з наданням допомоги країнам Середземномор'я заохочувати транзитні країни та країни походження міграцій «до досягнення більшої економічної та інституціональної стабільності».

- На додаток до спостереження за виборами, що має основне значення для процесів демократизації та поліпшення належного управління, ЄС повинен активізувати свою роль у посередництві та врегулюванні конфліктів та здійснювати заходи з профілактики у співпраці з регіональними організаціями, такими, як Африканський союз.

- З транзитними країнами мають бути укладені двосторонні угоди, що регулюють імміграцію.

- В контексті Європейської політики сусідства економічний порядок денний має включати конкретні заходи, спрямовані на підвищення рівня зайнятості в країнах-партнерах ЄС, водночас із заохоченням цих країн до приведення своїх національних імміграційних законів у відповідність до міжнародних стандартів.

- ЄС має заохочувати Союз для Середземномор'я розглядати як пріоритетні питання, пов'язані з міграційними потоками, що спричинені нестабільністю.

- При підготовці нових інструментів зовнішніх дії на період після 2013 р. Європейська Комісія має враховувати потребу в розширенні взаємозалежності між такими двома опорами, як розвиток, з одного боку, та стабільність і безпека, - з іншого. З цією метою передбачається розробити механізми швидкого і ефективного втручання, які дозволять ЄС застосувати негайні заходи щодо захисту меншин, у тому числі релігійних, та інших груп населення, які страждають в результаті нестабільності [20, р. 19].

Загроза неконтрольованого проникнення мігрантів до найбільш розвинених європейських країн, у тому числі внаслідок внутрішніх конфліктів та заворушень у Тунісі, Єгипті, Лівії, Сирії та інших арабських державах набула таких масштабів, що попри бюджетну скруту Європарламент визнав за необхідне та неминуче збільшення інвестування в країнах походження міграцій та в країнах транзиту, аби полегшити у них внутрішню демографічну та соціальну напруженість.

Питання регулювання допуску мігрантів до країн ЄС залишаються предметом гострих суперечок між членами спільноти. З 1999 р. держави ЄС намагаються розробити узгоджену регулятивну політику стосовно пошукачів притулку. Ця проблема стає все більш актуальною в контексті розширення ЄС та скасування внаслідок умов Шенгенської угоди внутрішнього міграційного контролю між більшістю країн ЄС. Суттєві розбіжності знаходять прояв здебільшого в критичних ситуаціях, таких як категорична відмова Мальти надати притулок африканським морякам, підібраних з судна, що зазнало аварії. Вихід було знайдено в передачі цих осіб Італії, яка була змушена їх прийняти попри масове проникнення арабських іммігрантів на італійські острови, насамперед острів Лампедуза, який перетворився на величезний табір.

Істотні розбіжності в міграційній політиці окремих держав подекуди спричиняють призупинення Шенгенських норм та відновлення прикордонного міграційного контролю

на внутрішніх кордонах країн ЄС, однак головні контрольні функції покладаються на органи внутрішніх справ, покликаних контролювати право осіб на законність перебування в тій чи іншій країні. За даними статистичної агенції Євростат, з початку світової економічної кризи кількість аплікантів на отримання притулку в ЄС збільшилася з 226 тис. у 2008 р. до понад 335 тис. в 2012 р. і продовжує зростати.

Найбільш сенсаційного звучання набула заява комісара Ради Європи з прав людини Н.Муйжнієкса (Латвія), який закликав країни ЄС скасувати видачу віз для сирійських біженців. За підрахунками Управління Верховного комісара ООН зі справ біженців, щоденно цю країну залишає 5 тис. осіб, бл. половини з яких становлять діти [10]. Оскільки кількість біженців з Сирії досягла двох мільйонів, європейським державам, на його думку, було б слід відмовитися від надання віз для громадян Сирії, що тікають з цієї країни. Ситуація виглядає таким чином, що більшість країн Північної та Західної Європи (окрім Швеції) не бажають надавати притулок новим прибульцям, а Греція, Італія, Мальта та інші країни, які перебувають під миском імміграції, неспроможні самі впоратися з цією проблемою. Виходячи з цього, Н.Муйжнієкс пропонує розробити механізм, що передбачає повернення частини іммігрантів на батьківщину, а в випадку з сирійськими біженцями – застосувати їх централізований розподіл між країнами Європи з метою подальшої інтеграції.

За правилами ЄС опікування біженцями покладається на державу, до якої вони прибули. Греція та Італія вже давно потерпають від напливу нелегальних іммігрантів з країн Середземномор'я, що поряд з високим рівнем безробіття створює надмірний тиск на системи соціального захисту та підсилює антиімміграційні настрої. З країн ЄС, уряд якої позитивно ставиться до нової імміграції, суттєвим винятком є хіба що позиція Швеції. В вересні 2013 р. шведський уряд надав статус резидентів 8 тис. вихідців з Сирії, які дістали дозвіл на тимчасове перебування в країні. Таким чином, Швеція стала першою з країн ЄС, яка надала біженцям з Сирії можливість повної легалізації свого правового статусу [1]. Швеція, населення якої становить лише 9 млн. осіб, щорічно приймає бл. 30 тис. біженців і є третьою країною ЄС за кількістю дозволів на отримання політичного притулку в співвідношенні до загальної кількості населення. Про високі витрати на утримання біженців свідчать дані урядової статистики, згідно з якими з 2006 по 2012 рр. ці видатки зросли з 42 до 118 млн. доларів США. Приплив іммігрантів спричиняє зростання соціальної напруженості, яка стала поштовхом до масових заворушень серед іммігрантської молоді та погромів у передмістях Стокгольма та інших містах, які спалахнули в травні 2013 р. Усього в Швеції вже перебуває понад 11 тис. сирійських біженців (більше, ніж у будь-якій іншій країні ЄС), 100 тис. вихідців з Іраку та 40 тис. біженців з Сомалі.

Зі свого боку Європейська Комісія пропонує збільшувати надання гуманітарної допомоги Сирії та сусіднім країнам (Ліван, Йорданія, Туреччина), в тому числі з метою облаштування таборів біженців. З боку європейських лівих партій висловлюється критика щодо недостатньої соціальної допомоги іммігрантським громадам, стан якої тлумачиться як перешкода соціальній адаптації нових мігрантів. Показово, що в 2012 р. Конституційний Суд ФРН ухвалив рішення про надання біженцям соціальних гарантій на одному рівні з іншими верствами населення країни, визнавши попередній рівень допомоги негуманним та дискримінаційним.

В цілому ставлення урядів країн ЄС до проблеми притоку іммігрантів зумовлене декількома факторами, включаючи соціально-економічні, політичні та культурно-гуманітарні. З точки зору соціально-економічних і демографічних розрахунків, необхідність притоку іммігрантів зумовлена тенденціями старіння населення. Наприклад, за прогнозом Центрального статистичного бюро Швеції, до 2035 р.

населення країни збільшиться на 1,4 млн. осіб, а кількість зайнятих – на 0,5 млн. при цьому 80% найманих працівників становитимуть люди, які народилися поза межами Швеції. Для збереження пропорцій між видатками та надходженнями та збереження стабільності системи соціального забезпечення потрібне підвищення пенсійного віку на два роки. За таких пропорцій, на одного працюючого припадатиме на 3% більше осіб, яких працююча особа утримуватиме шляхом виплати пенсійних внесків [13].

Політичні аспекти проблеми багатокультурності та регулювання міграцій пов'язані не тільки з вибором моделі суспільно-правової та культурної адаптації іммігрантських громад та вибором тієї чи іншої моделі соціально-культурної еволюції європейських політичних націй, але й з позиціонуванням різних політичних партій країн ЄС, які спираються на різні прошарки суспільства. На підтримку представників етнорасових і етнорелігійних громад розраховують переважно ліві (соціал-демократи та зелені), які потенційно зацікавлені в прискоренні адаптації етнорасових меншин до суспільно-політичних систем країни перебування. Проте в сенсі політичної активності представники іммігрантських громад часто не виявляють значної зацікавленості в залученні до політичних процесів та інтеграції до організаційної структури провідних політичних партій. Окрім цього, значна частина представників меншин не має права голосу на загальнонаціональних та європейських виборах. Наприклад, у Німеччині право голосу має лише половина іммігрантів, хоча й в такій пропорції вони складають 10% німецького електорату. (За даними ООН, сукупна кількість іммігрантів у Німеччині становить 9,8 млн. чол.).

Тенденції в бік створення повністю інтегрованого європейського простру з вільним пересуванням громадян та вільним працевлаштуванням, що являє собою загальний орієнтир та ідеальну інтеграційну модель перешкоджає розрив у рівнях розвитку та соціального забезпечення різних країн ЄС. За таких обставин фактичну перевагу мають біженці та вимушені переселенці з неєвропейських кризових регіонів, насамперед з країн Африки, Азії та Близького Сходу, що спричиняє культурно-цивілізаційне розмивання європейського простру. На цьому тлі посилюються заклики партій правого та неонаціоналістичного спрямування до перегляду умов міграційного контролю всередині ЄС та обмеження права на вільний вибір місця помешкання такими критеріями, як походження, громадянство та майновий ценз. Не слід виключати й можливість запровадження таких обмежень, як місцевий контроль за поселенням на території окремих муніципальних одиниць з боку органів місцевого самоврядування.

В сенсі вибору між різними формами соціокультурної політики в провідних державах ЄС урядові кола все більш схилиються до поєднання поміркованих варіантів мультикультуралізму з посиленням асиміляційних тенденцій, покликаних забезпечити примусову адаптацію молоді з іммігрантських громад до умов праці в сучасній європейській економіці, яка потребує певних знань, навичок та дисципліни, які є ознакою європейського культурного стереотипу. Тому в контексті дискусії про подальшу еволюцію соціокультурних орієнтирів внутрішньої політики урядів європейських країн з багатоетнічним складом населення мова йде не тільки про риторики, привабливу для значної частини виборців, які представляють умовно корінне населення, але й про неминучість суттєвих змін європейської політики, покликаних протидіяти сепаратизму етнорасових та етнорелігійних громад. Іншим важливим завданням, з яким стикаються всі без винятку багатоскладові суспільства країн ЄС, полягає в забезпеченні внутрішнього правопорядку та обмеженні насильства на етнорасовому та етнорелігійному ґрунті, яке становить все більш відчутну соціальну небезпеку. За таких обставин уряди країн ЄС будуть змушені шукати певний баланс між спробами прискорити адаптацію іммігрантських громад до європейського

нормативно-правового поля, контролем та обмеженням імміграції з інших регіонів світу та врахуванням невдоволення значної частини громадян своїх країн з приводу існування всередині європейських суспільств обособлених іншокультурних спільнот, які відтворюють власну суспільну ієрархію, традиції та звичаї, властиві країнам їхнього походження. Водночас у сучасній європейській політичній кон'юктурі такий баланс передбачає імперативне включення до культурного простру країн ЄС елементів культур іммігрантів з країн «третього світу» та до певної міри країн центральної, східної та південно-східної Європи.

Список використаної літератури

1. Беженцы из Сирии могут стать резидентами Швеции [Електронний ресурс] / MIGnews.com, 07.09.2013. - Режим доступу: http://www.mignews.com/news/politic/world/070913_160800_62527.html
2. Британский премьер осудил политику мультикультурализма. 05.02.2011. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.lenta.ru/news/2011/02/05/multicult/>
3. Висоцька Н. Концепція мультикультуралізму і питання естетики / Н. Висоцька // Питання літературознавства. – 2009. – Вип. 77. – С. 110-121.
4. Гілланд К. Швейцарія: нація «доброї волі» / К. Гілланд // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7. – С. 35–37.
5. Дейк Р. ван. Регионализм, федерализм и права меньшинств в Бельгии / Р. ван Дейк // Этнические и региональные конфликты в Евразии. – М. : Весь мир, 1997. – Кн.3. - С. 251–268.
6. Драч Ю. С. Зовнішньополітичні аспекти імміграційної політики Франції / Ю. С. Драч // Гілея. – 2011. – Вип. 48. – С. 876-881.
7. Кукатас Ч. Теоретические основы мультикультурализма [Електронний ресурс] / Ч. Кукатас. - Режим доступу: <http://inliberty.ru/library/study/327/>
8. Лагасс Н. Бельгийский опыт: пример федерализма путем разъединения. Практический анализ институциональной эволюции бельгийского государства / Н. Лагасс // Казанский федералист. – 2004. – № 1. – С. 32–34.
9. Мазука Л. І. Досвід Швейцарії у забезпеченні толерантного співіснування етнічних груп / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1. – С. 53–58.
10. Муйжниекс призвал ЕС отменить визы для сирийских беженцев / Rus.DELFI.lv, 03.09.2013. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://rus.delfi.lv/news/daily/europe/mujzhnieks-prizval-es-otmenit-vizy-dlya-sirijskih-bezhencev.d?id=43613449>
11. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред. В. С. Малахова и В.А. Тишкова. – М. : Наука, 2002. - 356 с.
12. Павлова Е. Б. Понятие мультикультурализма в современном политическом дискурсе / Е. Б. Павлова // Политическая наука и политические процессы в Российской Федерации и в новых независимых государствах. – Екатеринбург : Изд-во УрОРАН, 2005. – С. 24–33.
13. Работать будут иммигранты, в основном, к 2035 году [Електронний ресурс] / Радио Швеция Ryska, 01.10.2013. - Режим доступу: <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2103&artikel=5661937>
14. Рингер Б. Б. Расово-национальное доминирование и нация-государство / Б. Б. Рингер, Э. Р. Лоулесс // Этнос и политика: Хрестоматия / авт.-сост. А. А. Прусаускас. – М.: УРАО, 2000. – С. 201–203.
15. Тишков В. А. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2003. – 543 с.

16. Фогел Х. Сучасні проблеми міграційної політики ЄС / Х. Фогел // Гілея. – 2013. – Вип. 73. – С. 352-353.
17. Хабермас Ю. Постнациональная констелляция и будущее демократии / Ю. Хабермас // Логос. – 2003. – № 4-5. – С. 105-152.
18. Castles S. Guestworkers in Europe: A Resurrection? / S. Castles // International Migration Review. – Winter 2006. – Vol. 40, No. 4. – P. 741-766.
19. Parekh B. Europe, Liberalism and the 'Muslim Question' / B. Parekh // Multiculturalism, Muslims and Citizenship. A European Approach. – London : Routledge, 2006. – P. 179–204.
20. Provera F. Report on migration flows arising from instability: scope and role of EU foreign policy / F. Provera [2010/2269(INI)] / European Parliament 2009-2014. Committee on Foreign Affairs. 22.3.2011. A7-0075/2011. [RR\454355EN.doc]. – 30 p.
21. New concepts to evaluate the state of democratic development [Електронний ресурс] / Council of Europe; Parliamentary Assembly. 1407 (2004). (32nd Sitting). 8 October 2004. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta04/ERES1407.htm>
22. Wilner A. S. The Swiss-ification of Ethnic Conflict: Historical Lessons in Nation-building. The Swiss Example / A. S. Wilner // Federal Governance. – 2007/2008. – Vol. 6. – P. 1-27.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

M. Ovrants

EUROPEAN MULTICULTURALISM IN THE DISCOURSE OF POLITICAL SCIENCE AND INTERNATIONAL RELATIONS

The article deals with the problem of European multiculturalism in terms of political processes within the EU and the impact of this problem on the formation of migration and foreign policy of the union. The author argues that the EU political circles face the challenge of correcting socio-cultural policy in a range between soft multiculturalism and increasing assimilation trends to ensure adaptation of immigrant communities in the regulatory environment and economic needs. These circumstances determine the inevitability of significant changes in European and ethno-cultural policy aimed at countering separatism ethno-racial and ethno-religious communities.

The author notes that the basic trend within the EU is the creation of a fully integrated European space with the freedom of movement of citizens and freedom of employment which reflects an ideal integration model. It is impeded with the gap in levels of development and social welfare in different countries of the EU. Actual advantages among immigrants have refugees and forced migrants from unstable non-European regions, primarily from Africa, Asia and the Middle East. In turn, this causes blurring of the European cultural and civilizational space.

In terms of the choice between the various forms of social and cultural policy in the leading EU countries the governmental authorities are increasingly adopting a combination of moderate multiculturalism with increased assimilation trends that serves to ensure the forced adaptation of immigrant youth to working conditions in modern European economy which requires specific knowledge, skills and discipline that are a hallmark of the European cultural stereotype. An important challenge faced by all highly complex societies of the EU without distinction is to ensure the internal order and limitation of violence on the race and ethnic and religious grounds. The EU governments will be forced to seek a balance between adaptation of immigrant communities into the European regulatory and legal framework and control and restriction of immigration from other regions of the world while recognizing the

discontent from great majority of citizens in their countries due to the coexistence of marginalized and culturally different communities within the European societies.

Keywords: *multiculturalism, migration policy, the European Union, the multipartite society, security, federalism, ethno-racial communities*

УДК 323.2(4)(045)

О.В. Савка

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті автор досліджує проблеми регіонального розвитку та їх трансформації у країнах Центрально-східної Європи. Розглядає основні етапи трансформації, які були характерні для країн та дає стислу характеристику, при цьому зауважує на деякі окремі прояви у окремо вибраних країнах. Визначається вплив децентралізації політики держави у справах місцевого розвитку. Проаналізована роль регіональної політики держави для самих регіонів. Дана характеристика тих проявів, де покращення життєдіяльності відбулося у регіонах. Розглянуто основні законодавчі зміни у країнах, які призвели до перебудови регіональної політики держави у цілому та визначено вплив тенденцій Європейського Союзу на цей процес.

Ключові слова: *ЦСЄ, ЄС, регіональна політика, трансформація, децентралізація політики, місцевий розвиток, місцеве самоврядування.*

Реформу державного управління не можливо аналізувати без розгляду системної трансформації всієї політичної, законодавчої та соціально-економічної структури. Децентралізація – це суттєва складова трансформації політичних систем. В останній період трансформації перехід від колишньої «радянської системи» до «системи місцевого самоврядування» разом зі створенням умов для економічного розвитку на ринкових засадах були ключовими елементами політичної демократизації та плюралізму в усіх країнах ЦСЄ. Реформа місцевого врядування була важливою складовою загальної системної трансформації політичної структури; але існували й деякі відмінності між трьома країнами через певні передумови і традиції систем державного управління. Наприклад, у Словаччині, хоча там система місцевого самоврядування була створена ще в 1990 р., на той час не існувало ще одного рівня (між місцевим і національним) територіального самоврядування. Таким чином, саме центральний уряд займався регіональною політикою і регіональним розвитком до утворення самоврядних регіонів у 2001 р. У Польщі ж адміністративно-територіальній реформі передувала тривала суспільна і політична дискусія стосовно розміру та кількості нових регіонів; у результаті Польща тепер має трирівневу структуру місцевого/регіонального самоврядування; кожен рівень є незалежним від іншого і має свої власні активи/ресурси та джерела фінансування. В Угорщині, на відміну від Польщі, місцеве самоврядування було відновлено у 1990 р. після перерви в сорок років; у результаті реформи Угорщина має дворівневу структуру муніципального/окружного самоврядування.

Дослідження по країнах аналізують різні етапи формування регіональної політики в країнах ЦСЄ в контексті співвідношення процесу реформування державного управління та вимог вступу до ЄС.

Для цілей дослідження, етапи формування регіональної політики в країнах ЦСЄ, в контексті співвідношення процесу реформування державного управління та вимог вступу до Європейського Союзу, можна розділити на три основні періоди:

I. Несистемний підхід і підхід «згори» до регіональної політики з боку центрального уряду, а також недостатня активність з боку місцевих органів влади («Бюрократичний період»)

II. Формування системного підходу та підходу нового типу — «знизу» — до регіональної політики, партнерства між центральною владою і регіональними/ місцевими органами влади в контексті вступу до Європейського Союзу («Перехідний період»)

III. Інтегрований регіональний підхід з боку держави, децентралізація та реальна діяльність/дієва активність органів місцевої влади стосовно реалізації/впровадження Європейської регіональної політики («Демократичний період»)

Слід зауважити, що часові рамки тих періодів є різними для трьох країн ЦСЄ, залежно від внутрішніх обставин у кожній з країн.

I. Перший етап формування регіональної політики в рамках реформи системи врядування («Бюрократичний період»)

На першому етапі «бюрократичного періоду» ключовими елементами реформування системи державного управління були регуляторна та інституційна реформа. В цілому, усі країни запровадили основні елементи законодавчої та інституційної бази, необхідної для ринкової економіки та демократичного місцевого врядування. Трансформація передбачала як завдання дерегулювання і зміни системи регулювання, так і концептуальну та технічну трансформацію цілої системи державного управління. Починаючи з 1989 року, всі наступні уряди скасовували безліч законів і нормативних актів, що регулювали колишню планову економіку та державне управління місцевими справами згідно з принципами централізації та ієрархії через «систему рад» на місцевому рівні. У той же час, національні парламенти ухвалювали головні законодавчі акти, що закладали конституційну і правову базу для економічного зростання на ринкових засадах і розвитку місцевої демократії. Все це взяте разом — структурна й адміністративна реформи та макроекономічна стабілізація — створили суттєві економічні і соціальні переваги.

Після перших фундаментальних політичних та економічних змін на початку 1990-х років того, чого бракувало всім країнам ЦСЄ, так це сформованої регіональної політики. Зміни не мали великого впливу на урядову діяльність і планування. Економіка країн перебувала у поганому стані, відповідно, не вистачало бюджетних коштів для державного втручання в питання регіонального розвитку. Самий напрям державної політики такий, як регіональний розвиток також був не зовсім зрозумілий. Взагалі, можна стверджувати, що протягом першого періоду формування «політики регіонального розвитку» в країнах ЦСЄ не розглядали як фактор, що сприяє розвитку країни в цілому, радше — як фактор, що сприяє поліпшенню стану справ на місцевому рівні. Звичайно, в той час були й певні нескоординовані регіональні ініціативи, спрямовані на виправлення доволі тяжкої ситуації, коли надзвичайно велика частка робочої сили була задіяна на старих підприємствах важкої промисловості.

Принаймні, можна відзначити, що наприкінці 1990-х років в усіх країнах ЦСЄ деякі зусилля були спрямовані на управлінську регіоналізацію, тобто, певну роль в реалізації заходів з регіонального розвитку було відведено урядовим чи напівурядовим організаціям в регіонах, таким як Агенції регіонального розвитку, що їх почали активно створювати. Місцеві органи влади виступали партнерами таких ініціатив, але вони лише висловлювали свою думку або були їх кінцевими бенефіціантами, адже, в

принципі, вони ніколи не відігравали активної ролі у програмуванні тих ініціатив. У цілому, регіональна політика того періоду була неефективною, а регіональні нерівності не зменшувалися. Головними причинами такої неефективності були:

- відсутність закону про регіональний розвиток;
- домінування галузевого підходу;
- нестабільність інституційних рамок регіонального розвитку;
- відсутність інформаційної системи розвитку територій;
- відсутність належних економічних інструментів для спрямування і стимулювання регіонального розвитку;
- відсутність середньострокової та довгострокової стратегії економічного і регіонального розвитку

На загал, територіальний устрій у країнах ЦСЄ передбачає два рівні: регіональний рівень і місцевий рівень. Одиниці місцевих державних адміністрацій, а також інші органи державної влади, як ті, що належать до судової системи, організовані на основі такого територіального устрою, залежно від характеру своїх специфічних завдань. Від 1990 року система державного управління базується на двох основних структурах: бюрократичних та демократичних інституцій. Перша включає центральні органи влади та їхні органи на місцевому і територіальному рівнях (деконцентровані інституції); вони підпорядковуються державній адміністрації. Другий тип структури — це система органів місцевої влади (децентралізовані інституції), базована на принципах самостійності та субсидіарності. Ті дві структури, створюючи конкуренцію у виконанні функцій відповідними органами на місцевому рівні, спільно реалізують функцію державного управління. Це є сутністю конфлікту інтересів між органами місцевого самоврядування та територіальними органами державної адміністрації. В Угорщині й Польщі органи регіонального самоврядування існують з 1990 р., а от у Словаччині регіональне самоврядування було введено лише в 2001 р.

Сьогодні система органів місцевого самоврядування в країнах ЦСЄ існує на двох рівнях: місцевому і регіональному. Між двома типами органів самоврядування немає ієрархічних відносин — фундаментальні права всіх місцевих самоврядних одиниць є рівними. Різниця полягає в адміністративних функціях, делегованих кожному з таких органів. Муніципалітети отримали широкий спектр повноважень з надання послуг. Вони надають місцеві суспільні послуги своїм громадам, округи тут мають лише субсидіарну роль: вони надають ті послуги, які муніципалітети не здатні надавати, а також ті, що мають регіональний масштаб. Завдання місцевого самоврядування поділяються на обов'язкові і добровільні. Обов'язкові функції та повноваження місцевого самоврядування можуть бути визначені законодавчою владою, яка, водночас має передбачити виділення фінансових ресурсів, необхідних для виконання таких завдань і владних повноважень. Втім, органи місцевого самоврядування можуть брати на себе вирішення будь-яких місцевих суспільних справ, якщо це не заборонено законом і не перешкоджає виконанню обов'язкових функцій та наданню місцевих послуг.

Законодавство про державну службу є також ключовим елементом реформування системи державного управління. У кожній країні закон передбачив створення системи державної служби, базованої на критеріях професійності, що ламає колишній стиль політичного керівництва. Закон також забезпечив чіткий розподіл функцій і ролей політиків та управлінців з тим, аби гарантувати політичну нейтральність службовців і водночас захищати професійних державних службовців від політичних тисків і впливів. Законодавство гарантувало їм захист та конкретизувало їхню відповідальність за ефективність надання послуг на місцевому рівні.

Вибір часу для фінансового регулювання був визначальним для темпів трансформації. У процесі адміністративної і фінансової реформи місцева влада отримала більшість місцевих ресурсів та інших фінансових джерел, які гарантували реальне право місцевого самоврядування на економічну самостійність і відповідальність разом з можливостями приймати самостійні рішення щодо власних ресурсів. Але це сталося пізніше, після проведення структурної та інституційної трансформації.

По завершенні процесу регуляторної та інституційної реформ були гарантовані політична, законодавчо-адміністративна та економічна самостійність місцевого самоврядування в кожній країні; створено нову правову і конституційну базу для запровадження і захисту фундаментальних прав органів місцевого самоврядування. Слід визнати, що в процесі реформ діяв принцип «стримувань і противаг», через те, що існуючі фундаментальні права й інституції самоврядування, закладені конституційно, довгий час не реалізувалися. Такі елементи були дуже важливими для збереження демократичних політичних та інституційних змін, досягнутих на першому етапі реформи державного управління.

Але навіть після системних політичних змін 1990 року, сили, що підтримували реальну децентралізацію регіональної політики в країнах ЦСЄ, не могли рухатись вперед на перших етапах формування тієї політики, незважаючи на те, що відбулася суттєва реструктуризація в усіх сферах і видах діяльності, пов'язаних територіальним розвитком. Сорокарічна спадщина планової економіки у пострадянських країнах не лише створила викривлену просторову структуру, але й водночас стримувала виникнення й поширення тих нових тенденцій просторового перепланування та територіальної організації, які закладали основи нового курсу економіки європейського типу. У цей період була одна важлива політична причина, а саме — децентралізація джерел розвитку відбувалася за допомогою традиційних механізмів перерозподілу, тож, у результаті, реальної децентралізації так і не відбулося через те, що просторове розширення економіки не супроводжувалася делегуванням повноважень. Вузька концепція територіального вирівнювання, обмежена поверховим і несистемним зосередженням на декількох аспектах державної інфраструктури, насправді допомагало старій бюрократичній системі перерозподілу вижити, а в деякій мірі ще й сприяло її виживанню.

II. Другий етап процесу розвитку державного управління («Перехідний період»)

У процесі системних змін перед кожною країною поставали історичні виклики: як створити новий тип державного управління на місцевому і центральному рівнях і сформувати уряд на основі результатів демократичних виборів. У цілому, нова система врядування на центральному та місцевому рівнях адекватно сприяла швидкому створенню засад незалежних демократичних правових держав і ринкової економіки. Однак, п'ятирічний досвід діяльності урядів, центральних і місцевих органів державного управління виявив низку недоліків, як старих так і нових, котрі слід було усувати в короткостроковий і довгостроковий терміни. Отже, на другому етапі формування регіональної політики у рамках реформи державного управління три країни займалися довгостроковими складними проблемами, зокрема впровадженням політики, а також проблемами, які виникали у самому процесі трансформацій. Наприкінці 1999 р. трансформаційні проблеми побудови базових правових рамок та рамок державної політики, які б відповідали принципам ринкової демократії, були в основному розв'язані в усіх країнах. Після десяти років цілеспрямованих реформ, кожна країна підтягнулася до викликів, які постають перед більшістю країн ОЕСР

стосовно створення якісних систем державного управління на підтримку доброго врядування та економічного зростання.

Один із найбільших недоліків першого етапу формування регіональної політики в процесі реформування державного управління — це те, що основні рамки нової системи були спроектовані у багатьох аспектах невдало або суперечливо через брак досвіду і часу для ретельної підготовки. Повний спектр повноважень центральної і місцевої влади не був переглянутий і закладений у нові рамки. Неадекватними виявилися компетенції і функції уряду по координації та організації роботи лінійних органів державного управління, а також по підготовці та виконанню рішень парламенту щодо контролю за центральними і місцевими органами державного управління. Недостатньо уваги було приділено спрощенню структури та підвищенню ефективності управління; боротьба з бюрократичними процедурами не була винесена на перший план. Функції контролю були невинновато послаблені. Якість адміністративної роботи не поліпшилась; натомість у деяких сферах вона погіршилась, частково через те, що велика кількість професійних фахівців пішли з державної служби, а от уваги до підготовки і перепідготовки нових державних службовців і тих, що залишилися, було приділено дуже мало. Для того, щоб ліквідувати ті недоліки і підготуватися до нових викликів нового тисячоліття усі центральні уряди розробили комплексні, довгострокові програми реформ, які встановлювали довгострокові цілі, а в їх межах — завдання на короткий період. Так наприклад, в Угорщині в 1996 р. уперше Центральним Урядом була затверджена довгострокова програма реформування державного управління; відповідальність за її виконання і координацію було покладено на Урядового Комісара.

Довгострокові завдання реформування виходять за межі терміну одного центрального чи місцевого уряду, але вони роблять зміни передбачуваними у перспективі, якщо різні політичні сили досягають консенсусу. Відповідно до цілей чинної комплексної реформи, органи державного управління – упорядковані й раціоналізовані в диференційований спосіб — мають бути зміцнені, а результативність і якість їхньої роботи – підвищена так, щоби вони могли ефективно виконувати свої суспільні обов'язки в соціальній та економічній сферах. Питання ефективності полягає в тому, щоб вимагати від органів державного управління, аби вони працювали не так, як вони хочуть, а досягали очікуваних результатів з найменшими можливими затратами. Державне управління саме по собі не можна вдосконалити чи то на центральному чи на місцевому рівні; тож комплексна адміністративна реформа була тісно пов'язана з трансформацією системного середовища центральних і місцевих органів влади. Приватний сектор слід активніше залучати до виконання суспільних обов'язків; між державним і приватним секторами треба встановити тісніше співробітництво. Успішні методи роботи приватного сектору мають відповідним чином застосовуватися в державному управлінні.

На другому етапі реформи, має бути завершено розпочату реорганізацію та диференційоване скорочення державного управління відповідно до змінених повноважень. Диференційоване скорочення означає загальну тенденцію до скорочення повноважень, організацій та працівників у державному управлінні, що не виключає водночас збільшення у необхідних випадках і сферах. Посилилися процеси організаційної інтеграції та координації. Ролі легітимного уряду та державного управління були зміцнені, особливо у сфері контролю. Навчання державних службовців стало краще організованим, розпочалась також їхня регулярна підготовка у сфері кризового менеджменту та Європейської інтеграції. На цьому другому етапі реформи державного управління потрібно було розробити адміністративні механізми і

процедури з тим, щоби посилити спроможність органів управління адаптуватися до постійних змін та зменшити бюрократію у державному управлінні.

Останнім вирішальним поштовхом для запровадження системного підходу до регіонального розвитку та формування ґрунтовної регіональної політики стала перспектива набуття країнами ЦСЄ членства в Європейському Союзі. З одного боку, це був позитивний стимул, який дозволив стабілізувати розробку регіональної політики та спонукав центральний уряд застосовувати також демократичні елементи регіональної політики ЄС. З іншого боку, це передбачало при розробленні регіональної політики враховувати стратегічні потреби, що їх визначало широке коло стейкхолдерів регіонального розвитку. Центральні уряди, яким бракувало досвіду й знань, вибрали найгіршу з усіх стратегій розвитку регіональної політики в своїх країнах — використовувати якомога більше фонди Європейського Союзу як у перед-вступному періоді, так і по тому, коли країни ЦСЄ стали членами ЄС. Кожна країна повністю скоригувала цілі своєї регіональної політики до інструментів, пропонованих ЄС, та стратегічних напрямів, підтримуваних індивідуальними циклами програмування ЄС.

Можна підкреслити, що результатом впливу ЄС став позитивний стимул для всіх країн-кандидатів до формування регіональної політики після початку переговорів про вступ в кінці 1990-х років. Під час децентралізації влади у сфері регіонального розвитку і передачі повноважень органам місцевого самоврядування та самоврядним регіонам, центральний уряд тим часом тримає в своїх руках територіальний важіль у вигляді агенцій регіонального розвитку, що їх субсидує держава, і котрі втручаються в самостійні компетенції органів територіального самоврядування та не дають їм користуватися своїми повноваженнями у повній мірі. Цей етап формування регіональної політики в усіх країнах можна схарактеризувати як етап побудови нової регіональної політики в контексті вступу до Європейського Союзу.

ІІІ. Третій етап формування регіональної політики в рамках процесу розвитку системи державного управління («Демократичний період»)

Що стосується децентралізації, то тут одна з найважливіших цілей – переглянути завдання і сфери компетенції державного управління. Функції державного управління визначаються завданнями, які на нього покладені і які мають виконуватися. Отже, функція державного управління, що діє від імені держави, полягає в тому, щоби втручатися в життя суспільства лише там, де це є абсолютно необхідно. Там же, де державне управління здійснює свої функції, його дії мають бути ефективними, результативними, відповідними і законними. Тут треба зауважити, що, на відміну від попередніх екстенсивних кроків, у майбутньому наголос слід робити на активніших діях, які сприятимуть більшій прозорості діяльності уряду. Завдання державного управління мають виконуватися в такий спосіб, який є найменш затратним і заощаджує державні кошти.

З огляду на окреслені цілі, необхідно регулярно переглядати функції державного управління з тим, щоби скасовувати застарілі чи непотрібні завдання, задовольняти нові вимоги та створювати оптимальні рамки для виконання завдань. Завдання і напрями діяльності, що їх визначають в результаті здійснення плану функціонального обстеження, мають закріплюватися, але згодом можуть виникати й інші нові завдання.

План функціонального обстеження окреслює ті питання, які треба розглянути при перегляді завдань і сфер компетенції органів місцевого самоврядування. Це, частково, спрямовує увагу на окреслення функцій різних органів влади, які з'являються згідно закону про місцеве самоврядування, частково — спрямовано на активізацію функціональних обстежень, котрі останнім часом не проводили, через професійний підхід до виконання завдань і надання послуг.

Модернізація певних функцій системи державного управління (зокрема, надання суспільних послуг, просторове планування, місцеве й регіональне врядування, а у зв'язку з цим і державне управління на центральному рівні) є нагальним завданням з цілої низки причин. Це обумовлюється тим, що: зростають вимоги до забезпечення кожному громадянину рівного доступу до суспільних послуг і те, що нерівності в стандартах якості зменшуються; посилюється конфлікт між дедалі поширюваними ринковими умовами зовнішнього середовища та поняттям/практикою централізованого розподілу; наміри і зусилля спрямовуються на якомога краще використання можливостей, закладених у бюджеті Європейського Союзу на 2007–2013 рр.

Завдання, які слід виконати у процесі реалізації програми модернізації, включають координацію модернізації державного управління та розроблення інституційних засад надання суспільних послуг (у сфері охорони здоров'я, освіти, соціальних послуг, утилізації відходів, водопостачання тощо), а також задоволення вимог, які виникають у зв'язку з процесом вступу до ЄС. Суспільні послуги не можна успішно покращити – зокрема, організацію надання послуг на регіональному рівні – не забезпечивши запровадження змін в інтегрований, системний спосіб. Програма модернізації рівним чином стосується муніципальної, регіональної та центральної влади, а також її представництва на регіональному, окружному, міському рівнях.

Модернізація системи державного управління також обов'язково передбачає одночасне впровадження цілої низки економічних, соціальних і політичних реформ, які можна здійснити лише в рамках довгострокової програми розвитку. Міжнародний досвід свідчить, що навіть найпередовіші сучасні демократії не можуть запропонувати готові рішення для викликів сьогодення: треба робити зусилля для пошуку таких рішень через низку практичних дій та досягнення політичного консенсусу.

Модернізація системи державного управління, що зараз відбувається, є нічим іншим як повноцінним переглядом і приведенням до сучасних вимог національних систем державного управління. Водночас, це є реагуванням на особливі економічні та соціальні виклики, пов'язані з перспективою вступу до ЄС. Модернізацію інтерпретують ще й у ширшому сенсі як удосконалення системи надання послуг на центральному та нижчих рівнях (у сферах охорони здоров'я, освіти, соціальних послуг, постачання питної води тощо).

Іншою альтернативою є сприяння формуванню таких регіонів, які були б спроможні до впровадження і координації просторового планування та інших галузевих програм розвитку, а також до освоєння програм підтримки ЄС і децентралізованого прийняття рішень. Це здійснюватиметься через створення форумів регіональних органів влади (обраних регіональних урядів у найсучаснішій формі). У країнах ЦСЄ на регіональному рівні існує певна неузгодженість щодо понять «система регіонального розвитку» та «регіональна система самоврядування» через різні структури державного управління. Наприклад, в Угорщині на регіональному рівні є два органи влади, що приймають рішення: округ має представницький орган, а рада з регіонального розвитку є корпоративним органом з делегованими повноваженнями. Реорганізації більшості територіальних державних адміністрацій, підпорядкованих центральним органам влади, разом з масштабною децентралізацією бюджетних ресурсів.

Трансформація інституційної системи державного управління дасть можливість розвинути роль держави як провайдера послуг та розширити доступ громадян як користувачів шляхом електронного врядування, тим самим поліпшивши управління справами, скоротивши географічні відстані та обмежені ресурси і час, потрібні для цього. У системі державного управління, яка складеться в результаті програми

модернізації, громадяни будуть не лише «споживачами» суспільних послуг, але й активними учасниками процесу прийняття рішень для поліпшення надання тих послуг.

Нова управлінська структура та запровадження регіонального самоврядування відкрили можливості для вироблення і впровадження справжньої регіональної політики. Це ознака нового періоду впровадження політики регіонального розвитку, який, тим не менше, поділяється на два етапи, що перетинаються: один стосується апробації нової системи у передвступному процесі та використання Структурних фондів після вступу до ЄС, а другий – перегляду дієвості системи та розроблення більш зрілої системи для наступного періоду роботи з програмами ЄС.

Важливим формальним кроком на другому етапі було те, що всі країни-кандидати підготували Попередній національний план розвитку (ПНПР) на передвступний період. Той документ базувався на галузевих урядових стратегіях, а пізніше — на напрямах Національної стратегії регіонального розвитку, і був спрямований на підсилення соціально-економічного згуртування (вирівнювання) у період підготовки країн-кандидатів до вступу в ЄС шляхом стратегічного програмування використання передвступних фондів ЄС.

Основним методом аналітичної роботи, проведеної в рамках ПНПР, було виявлення найбільших відмінностей у рівні розвитку між країнами-кандидатами та Європейським Співтовариством. На тій основі були визначені пріоритети розвитку в межах плану заходів із соціально-економічного вирівнювання. Такі фінансові інструменти ЄС як програми дали можливість збільшити число інвестицій у ті сфери й галузі, які того особливо потребували з огляду на досягнення внутрішнього та зовнішнього соціально-економічного вирівнювання. Проте, на підтримку регіонального розвитку спрямовувались не тільки ресурси ЄС; певні обмежені ресурси з державного бюджету також виділялись на такі заходи. У Польщі протягом 2001–2004 рр. роль таких ресурсів відігравали контракти між Радою міністрів та регіональними (воєводськими) органами самоврядування. Так звані «Воєводські контракти» укладали як угоди про виділення ресурсів на підтримку регіонального розвитку. За тими контрактами органи самоврядування отримували дотації (гранти) з державного бюджету на підтримку реалізації своїх завдань, що впливали зі стратегій розвитку воєводств, та впровадження своїх програм. Важливо відзначити, інтелектуальна конструкція ПНПР на 2000–2002 рр., як і практика реалізації політики регіонального розвитку в той час, домінуючу роль віддавали Європейським фондам та Європейським цілям і правилам використання тих фондів.

Протягом наступного періоду після вступу (2004–2006 рр.) в усіх країнах напрями допомоги, визначені в ПНПР та підтримувані передвступними фондами, були перенесені в Національні плани розвитку (НПР) на 2004–2006 рр., але тепер вони дістали у кілька разів потужнішу підтримку зі Структурних фондів та співфінансування з місцевих бюджетів. Кожна країна розробила НПР на 2004–2006 рр. як документ, що формально інтегрує галузеві політики та, хоча і в меншій мірі, відображає потреби розвитку окремих регіонів. Це було логічним наслідком планування і програмування відповідних органів влади. Структура цілей і пріоритетів, запропонована в НПР, є безпосереднім результатом розробки урядової програми розвитку; НПР тісно пов'язана з тією програмою, але сконцентрована виключно на заходах структурного характеру, які мають закласти основу для довгострокового розвитку і модернізації в масштабах країни.

У «демократичному періоді» формування регіональної політики, регіональна політика у вертикальному вимірі мала забезпечити взаємно скоординовані дії органів місцевого самоврядування та регіональних і центральних органів державної

адміністрації. У горизонтальному вимірі вона мала територіально координувати окремі галузеві політики, упроваджувати інтегрований підхід до регіонального розвитку з боку держави. Одним із ключових принципів регіональної політики є те, що центральні органи влади через економічні інструменти створюють умови для розвитку муніципалітетів, а ті, в свою чергу, забезпечують розвиток, якомога ширше спираючись на свої власні ресурси, на таких засадах Європейської регіональної політики, як децентралізація і партнерство. Регіональна політика має реалізовуватися за допомогою інструментів ринкової економіки, радше ніж інструментів *ad hoc*. Перші мають включати регіональну диференціацію щодо кредитування, оподаткування, субсидій та політики щодо депресивних регіонів, спрямовану на підтримку таких територіальних одиниць або спеціальних зон.

Список використаної літератури

1. Калашников В. М. Теоретико-методологічні засади місцевого самоврядування в зарубіжних країнах / В. М. Калашников // Держава і право. Юрид. і політич. науки. Спецвипуск : зб. наук. праць. – К. : Інст, 2008. – 107 с.
2. Марчук М. І. Устрій і завдання місцевого (територіального) самоврядування в Республіці Польща / І. М. Марчук // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2004. – № 25. – С. 261-265.
3. A new partnership for cohesion convergence competitiveness cooperation, 2004: European Commission. Third Report on Economic and Social Cohesion. Brussels, 2004. – 59p.
4. Board of Podkarpackie Voivodship. 2007: Regional Operational Programme of Podkarpackie Voivodship 2007-2013. Rzeszów, 2007. – 168 p.
5. Gawlikowska-Hueckel, K. Rola Kapitału Zagranicznego w Gospodarce Województwa / K. Gawlikowska-Hueckel, S. Uminski. - Gdansk : IbnGR 2005. – 208 p.
6. Growing Regions, Growing Europe - 2007: Fourth Report on Economic and Social Cohesion. European Commission. Brussels, 2007. – 62 p.
7. Integracja europejska w perspektywie XXI w. : wyzwania dla Polski. – Warszawa : Elipsa, 2003. – 241 h.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

O. Savka

THE STAGES OF FORMATION OF REGIONAL POLICY IN THE CEE COUNTRIES

This thesis presents a thorough study of regional development and regional policy in EU countries. It describes the theoretical and methodological fundamentals of regional development and uses the practical achievements of regional policy in the European Union (EU) as an example of good international practice. The stages of formation of regional policy in the countries of Central and Eastern Europe have a same problems and models of development, that's why it's useful to describe the process of formation in the context of progress in this region. The author analyzed the role of regional policy for the regions, the main legislative changes in countries that led to the restructuring of regional policy in general and the influence of trends in the European Union in this process. The evolution of regional studies in EU countries, reflecting the shift from industrial to post-industrial, knowledge-based economies, is of particular interest when assessing how particular indigenous economic, social, and natural geographical factors affect the success of a region. The factors which play a significant role in allowing a country or region to be highly competitive in the unstable environment of the global innovative economy are different from those which formerly led to regional or national success.

Key words: regional development, regional policy, European Union, deprived region, old industrial region, regional competitiveness, CEE.

УДК: 316.334.3:327.3

К. А. Трима

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕМЕНТІВ ГЛОБАЛЬНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано організаційно-функціональні особливості діяльності глобального громадянського суспільства, окреслено специфіку його центральних елементів: міжнародних громадських організацій. Розглянуто роль правозахисних, гендерних, природоохоронних та антиглобалістських організацій як основного структурного елементу глобального громадянського суспільства.

Ключові слова: глобалізація, громадянське суспільство, глобальне громадянське суспільство, міжнародна організація.

Під впливом глобалізаційних процесів відбуваються зміни в політичному та соціально-економічному житті людини, а також — трансформується сектор недержавних відносин. Національні громадянські суспільства на основі інформаційно-комунікативних технологій, нових форм та засобів діяльності, імплементації міжнародних стандартів щодо діяльності громадського сектору, виявилися здатними розширити свої повноваження в державі, де вони функціонують. А з ініціатив окремих національних громадянських суспільств почалось створення структури нового міжнародного громадянського інституту, який діє поза територіальними межами країни-створення.

Науково-теоретичне вивчення наслідків впливу глобалізації на громадянське суспільство почалося порівняно нещодавно. Найбільш ґрунтовними дослідженнями в цій галузі серед вітчизняних та зарубіжних вчених являються роботи: В. Степаненка, В. Бебика, О. Задоянчука, І. Ніколіна, В. Безродної, Б. Вороновича та В. Торукала, С. Перегудова, К. Струся, Д. Шмідта, Е. Гідденса, С. Біслєва, Р. Екстменна тощо. Вивченням глобального громадянського суспільства як складової глобального керування також нещодавно отримало своє відображення в науковій літературі. Визначальними працями в цій галузі стало розробки Д. Хелда та Е. МакГреу, К. Мерфі, Дж. Брайтвайта та П. Драхоса, М. Десаї та Я. Сєда, Дж. Міттлмана тощо. В цих працях досліджується термінологія глобального керування, його структурні елементи, включно з глобальним громадянським суспільством та принципи функціонування.

Але у вітчизняній політологічній науці наявний певний пробіл щодо вивчення принципів функціонування глобального громадянського суспільства. Вітчизняні наукові розвідки реалізуються перед усім навколо проблеми визначення глобального громадянського суспільства, без врахування складності та комплексності елементів, з яких воно складається. Дана стаття є спробою подолати цей пробіл і запропонувати авторське тлумачення сутності глобального громадянського суспільства та специфіки його діяльності.

Проводячи аналогію з визначенням вітчизняних громадських структур, можна припустити, що глобальне громадянське суспільство — це суспільство, яке вийшло за межі національної держави і функціонує в міжнародному масштабі, об'єднуючи в своїх мережах і організаціях представників різних країн. У відповідності з метою діяльності національної громадськості, метою глобальних ініціатив є сфера загального суспільного блага, тобто їх діяльність спрямована на подолання наслідків стихійних

лих, запобігання гуманітарних конфліктів і катастроф, рішення екологічних проблем, захист прав людини та ін.

Втім міжнародна структура, яка зараз формується, принципово відрізняється від аналогічних інститутів, що діють на національному рівні. Навіть враховуючи очевидну подібність між традиційним національним громадянським суспільством і глобальним, аналогія між ними не пояснює природу і причини активного розвитку, специфіку і характер діяльності останнього. Як влучно зазначив британський дослідник Дж. Кін з цього приводу: "Якщо яка-небудь істота ходить, як качка, і навіть крикає схоже, це ще не означає, що ця істота дійсно є качкою" [14, с. 5]. Характеризуючи причини виникнення та генезис цієї структури з початку 1990-х рр., він виділяє сім взаємопов'язаних тенденцій:

- відродження концепції громадянського суспільства у Східній та Центральній Європі і її актуалізація в період посткомуністичних революцій початку 1990-х років;
- вплив нових супутникових і комп'ютерних технологій і комунікацій;
- формування під впливом масових пацифістських і екологічних рухів нової глобальної самосвідомості щодо життя в світі, який потенційно саморуйнується;
- поширення думки про формування нового глобального політичного порядку після розвалу світової комуністичної системи радянського типу;
- значне посилення впливу неоліберальної економічної парадигми і всесвітнє розростання ринкової капіталістичної економіки;
- настрої масового розчарування, і перш за все серед населення країн "третього світу", з приводу обіцяної економічної допомоги постколоніальним країнам;
- посилення тривоги щодо небезпечного політичного вакууму, який утворився в результаті розпаду імперій та держав, і став причиною багатьох громадянських війн в різних куточках планети [14, с. 1-2].

Вивчаючи принципи діяльності глобального громадянського суспільства, слід взяти до уваги ту обставину, що воно є складним суспільним феноменом. Ця структура, на погляд дисертантки, своєрідний приклад "м'якої влади", яка є досить впливовою в умовах "комплексної взаємозалежності, де повернення до ієрархії переважається вигодами багатостороннього співробітництва" [1, с. 131-140]. Тому глобальні громадські структури починають виступати як політична сила, спроможна досягати власних цілей на світовій арені.

Звісно, що переважній більшості елементів цієї структури бракує різновидів економічних, фінансових та політичних ресурсів на відміну від держави або ТНК. Вплив цих елементів на світову систему краще розглядати, виходячи не зі здатності стримувати або переконувати інших, а швидше з їх можливостей впливати на формування інтересів, позицій, програм та індивідуальних рис. Як зазначають британські дослідники Д. Гелд та Е. МакГрю, "У насиченому ЗМІ глобальному оточенні великого значення набуває їх комунікативна сила – здатність охоплювати глобальну аудиторію, формувати погляд у міжнародних масштабах" [1, с. 156].

Незважаючи на те, що глобальні громадські структури починають формуватися в єдину систему, не можна не погодитися з тим, що вони вже зараз є реальним "актором сучасної міжнародної політики, здатним створити альтернативу і навіть нейтралізувати існуючі конфігурації глобальної влади і правління, висуваючи і лобіюючи альтернативні цінності" [11, с. 509]. Необхідність глобального громадянського суспільства і, головне, його участь як повноцінного актора глобальної політики, аргументують більшою ефективністю цієї політики. Підхід, наприклад, громадських організацій до вирішення суспільних проблем часто-густо відрізняється від державного, оскільки громадські організації (особливо спеціалізовані) спрямовують

свою діяльність на конкретну проблему або завдання на відміну від практики охоплення широкого спектру соціальних проблем державою. Такі організації на відміну від держави часто здатні до широкої мобілізації громадськості, ефективного залучення експертів, а також — використання додаткових фінансових та інформаційних ресурсів для вирішення проблеми. Саме ці відмінності підходу громадських організацій від державних стратегій щодо рішення соціальних проблем, і в першу чергу в таких сферах, як захист прав людини та екологія, дають першим істотні переваги і роблять їх політику ефективнішою на глобальному рівні [11, с. 510]. Як зазначають американські дослідники Е. Флорін та П. Сіммонс, "світ гостро потребує того, хто б діяв і виступав як "глобальне сумління" і представляв широкі громадські інтереси, які не завжди стають предметом уваги конкретних територіальних держав або відверто ігноруються ними" [12, с. 4].

Як відомо, основними інститутами глобального громадянського суспільства являються є громадські організації. Зазначимо, що розглянути всі елементи нового глобального феномену не можливо, тому дисертант розглядає ті, які вважаються його структурним центром. На цей вибір вплинув також й той факт, що на співпрацю з глобальними структурами виходять окремі елементи української громадського суспільства, і звідси науковий інтерес викликають ті, які найближчі до співпраці з Україною.

До інститутів глобального громадянського суспільства, що активно діють на світовій арені, належать такі різновиди неурядових організацій, які фактично не потребують юридичної реєстрації — різноманітні суспільні рухи, асоціації, фонди тощо. Британський дослідник Дж. Кін характеризує їх таким чином: "Це динамічна недержавна система взаємопов'язаних соціально-економічних інститутів, які охоплюють всю планету, створюючи у всіх її куточках комплексний ефект від своєї діяльності. Це незавершений проект, який складається з часом розвинених, а іноді нерозвинених взаємопов'язаних мереж, пірамід та комунікативних кластерів соціально-економічних інститутів і акторів, які самоорганізуються через кордони з усвідомленою метою об'єднати світ по новому" [14, с. 8]. Слід зазначити, що більшість подібних структур мають одну характерну особливість: їх діяльність реалізується крізь великі географічні відстані та час, що стало можливим лише в умовах глобалізованого міжнародного середовища.

Діяльність міжнародних громадських організацій значною мірою залежать від країни їх походження. Непропорційне представництво в міжнародних недержавних організаціях населення розвинених країн Північної Америки і Західної Європи у порівнянні з країнами, що розвиваються, свідчить про наявність проблем диспропорційності регіонального розвитку глобального громадянського суспільства. На думку українського науковця В. П. Степаненко, "в перспективі тут може з'явитися серйозна проблема — пошук оптимального співвідношення зусиль і стратегій глобального громадянського суспільства, або швидше міжнародної діяльності інтернаціональних НГО, і місцевих громадянських суспільств у країнах, що розвиваються" [6, с. 165]. Американські експерти також застерігають, що "глобальне мислення та активність, в тій мірі, в якій вони засновані на переконанні в існуванні універсально глобальних (тобто західних) рішень конкретних місцевих проблем, можуть призвести до руйнування національних і місцевих підходів і ініціатив" [13, с. 13].

Різнорманітні громадські організації зараз діють практично в усіх країнах світу. Приголомшують темпи зростання кількості організацій — у 2000 р. в світі налічувалося більш ніж 50 тисяч неурядових організацій — їх кількість за останні 20 рр. ХХ ст.

збільшилося майже в 4 рази [10, с. 194]. І як зазначає Х. Анхайер, керівник кафедри соціології Гейдельберзького університету, незважаючи на те, що "більшість головних офісів цих організацій з більш ніж 100-тисячним штатом знаходиться в Європі та США, свою діяльність вони здійснюють практично у всіх населених пунктах планети" [197, с. 195]. У 2010 р. за даними програми GRID кількість глобальних неурядових організацій зросла на ще 2 тисячі [8].

Приголомшують й масштаби фінансового забезпечення міжнародних неурядових організацій, які перебільшують масштаби фінансових потоків ООН (без врахування СБ та МВФ): наприклад, більш 2/3 фонду економічної допомоги ЄС розподіляється крізь такі організації [10]. З початку цього сторіччя щорічний розмір цільових коштів з програм економічної допомоги, які розповсюджувалися міжнародними громадськими організаціями, складав близько 7 млрд. дол. [14, с. 5]. Таким чином, міжнародні НУО, виходячи з їх кількості, масштабів діяльності та фінансового забезпечення, безсумнівно є впливовим актором глобальної гуманітарної політики.

Особливістю громадських організацій як інституту глобального громадянського суспільства є те, що деякі з них вважаються найбільш глобалізованими елементами глобального громадянського суспільства і представляють найбільший інтерес для дослідження. Більшість з таких організацій та рухів займаються проблемами, які важливі для усього світу та викликають великий соціальний резонанс. На погляд дисертанта, для відокремлення таких організацій доцільно використання проблемного принципу: тобто до структурного центру віднесено ті громадські організації, чия діяльність продовжується тривалий термін та з кожним десятиріччям збільшує масштаби своєї діяльності та кількість своїх осередків в різних країнах. На сьогодні до таких неурядових організацій відносять: правозахисні, гендерні, екологічні організації, культурно-просвітницькі й антиглобалістські рухи.

Варто зауважити, що суспільні рухи не були реакцією на економічну кризу. Вони виникли на піку сталого економічного зростання та повної зайнятості, як критика "суспільства споживання". Як зазначає М. Кастельс, "їх лібертаріанський дух багато в чому вплинув на рух до індивідуалізованого, децентралізованого використання технології. Їх культурна відкритість стимулювала технологічні експерименти по маніпулюванню символами, що створили новий світ уявлень, що повинні розвинути в культуру "реальної віртуальності" [3, с. 493].

Серед міжнародних неурядових організацій особливе місце посідають міжнародні правозахисні неурядові структури. В світі діють тисячі міжнародних правозахисних НУО, завдяки діяльності яких була створена широка міжнародно-правова база з прав людини та механізми її імплементації до законодавства окремих країн. Як зазначає експерт ООН з прав людини Т. Д. Матвеева, "правозахисні організації мають свободу висловлення думок, можливість діяти гнучко та незалежно, що дозволяє їм вирішувати задачі, які неспроможні вирішити уряди та міжурядові організації в з огляду на політичну заангажованість" [4, с.28-29].

Характерною особливістю міжнародного правозахисного руху є повна (організаційна та фінансова) незалежність від держави та відсутність політизованого підходу. Однією з найбільш важливих функцій правозахисних НУО являється моніторинг за діями держави в галузі прав людини шляхом збирання, оцінки та розповсюдження інформації про стан дотримання прав людини на порушень в цій галузі. Універсальність та незалежність правозахисників, на думку російського дослідника А. В. Погорельського, робить їх "вельми важливим елементом "глобального громадянського суспільства, яке зараз формується" [5, с. 5].

Вельми активно діють і міжнародні гендерні організації. Діяльність подібних об'єднань сприяє удосконаленню законодавства та правових механізмів в гендерній галузі, забезпечують поліпшення становища жінок, затверджують гендерну рівноправність в суспільстві. Саме в репрезентації цих інтересів і полягає основна задача діяльності жіночих організацій. Перша декада XXI ст. характеризується зміцненням міжнародного співробітництва жінок різних країн світу, яке приймає все більш різноманітні і дієві форми: від проведення спільних заходів з обміну досвідом та вироблення стратегій політичної та економічної емансипації жінок до матеріальної підтримки національних жіночих рухів з боку міжнародних фондів. На думку російської дослідниці Т. Ю. Ушакової, "саме жіночі рухи сьогодні є найбільш ефективною рушійною силою в боротьбі за гендерну рівність". А головною тенденцією подальшого розвитку міжнародного жіночого руху дослідниця вважає "виникнення все в більшому ступені пов'язаних між собою різних напрямів діяльності (інформаційних, організаційних, політичних та ін.) мереж, які набувають глобального характеру" [9, с. 7].

Надзвичайно важливе значення має активізація природоохоронної діяльності. Сьогодні вже стає очевидним, що вирішення екологічних проблем не може бути прерогативою лише вчених, підприємців або держав. Люди дедалі більше відчують на собі негативні наслідки екологічно шкідливих виробництв, які забруднюють довкілля і підривають їх здоров'я. Поширення екологічної інформації, усвідомлення сучасних екологічних реалій дають змогу населенню планети краще відчутти екологічну небезпеку та впливає на розвиток масового міжнародного екологічного руху.

Міжнародний зелений рух еволюціонував від акцій "заперечення і протесту" до пошуку "розумних альтернатив", у зв'язку з чим розробляється дійова глобальна стратегія екологічно спрямованого розвитку. Отже, орієнтація на економічно і екологічно збалансоване майбутнє потребувала значної соціальної мобілізації. Подібні зміни вимагають активної участі структур громадянського суспільства, чого можна досягнути лише при широкому включенні міжнародної громадськості в процес прийняття рішень на всіх рівнях в економічній та екологічній сферах.

Неухильно зростає кількість організацій і чисельність прихильників руху антиглобалізму. Тільки за останні роки його поповнили більш 200 нових неурядових міжнародних організацій, адже проблеми, які пропонують розв'язати такі організації, стосуються нерівномірного розподілу сучасних благ, що актуально для населення більшості країн. Антиглобалістські організації виступають за дотримання прав людини, рівномірний розподіл життєвих благ, що збільшує постійно кількість їх прихильників в різних країнах. Хоча слід зауважити, що маскуючись під антиглобалістів, можуть діяти інші організації, терористичні, наприклад.

Як бачимо, глобальне громадянське суспільство являється мету суспільною структурою у вигляді глобального конгломерату різноманітних організацій. В якості основного структурного елементу глобального громадянського суспільства більшість дослідників виокремлює міжнародні неурядові організації, до яких, зокрема, належать правозахисні, гендерні, екологічні організації, культурно-просвітницькі й антиглобалістські рухи, місцеві ініціативи тощо. Всім елементам глобального громадянського суспільства притаманна одна загальна риса: незважаючи на просторово-часові відмінності, вони свідомо самоорганізуються і проводять свою транснаціональну діяльність поза владними структурами.

Список використаної літератури

1. Гелд Д. Глобалізація/анти глобалізація / Д. Гелд, Е. Мак-Грю. – К.: К.І.С., 2004. – 180 с.

2. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Д. Гелд, Е. МакГрю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон; пер. с англ., передне слово Ю. Павленка. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
  3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура : пер. с англ / М. Кастельс;. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
  4. Матвеева Т. Д. По зову сердца, а не по долгу службы, неправительственные организации в защите прав человека: международная практика и опыт России / Т. Д. Матвеева. – М.: Изд -во РАГС, 1998. – 232 с.
  5. Погорельский А. В. Международное правозащитное движение: история и современность / А. В. Погорельский. – Воронеж: Научная книга, 2009. – 146 с.
  6. Степаненко В. Глобальное гражданское общество: концептуализация и посткоммунистические вариации / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. - № 2. – С. 156-175.
  7. Степаненко В. Громадянське суспільство в Україні: від практик "агенцій впливу" до політики громадянської участі / В. Степаненко // Національна безпека України. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США, 16-19 вересня 2004 р. – К.: ICOA, 2004. – С. 106-121.
  8. Сайт програми GRID (Global Resource Information Database) [Електронний ресурс]. – Режим доступ : <http://users.adamant.net/~dnipro/grid>.
  9. Ушакова Т. Ю. Проблемы тендерного равенства: политические аспекты / Т. Ю. Ушакова. – М.: ИСПРАН, 2004. – 78 с.
  10. Anheier H. Organizational Forms of Global Civil Society: Implications of Going Global / M. Glasius, M. Kaldor, H. Anheier (eds.) // Global Civil Society 2002. - L.: Oxford, 2002. – P. 191-217.
  11. Clark A. M. NonGovernmental Organizations and their Influence on International Society/ A. M. Clark // Journal of International Affairs. – 1995. – Vol. 48. № 2. – P. 507-525.
  12. Florin A. What the World Needs Now? / A. Florin, P. J. Simmons // The Third Force. The Rise of Transnational Civil Society. – Washington: RTW, 2002. – P.1-17.
  13. Halperin S. Global Civil Society and Its Limits / S. Halperin, G. Laxer. – L.: Palgrave-Macmillan, 2003. – 296 p.
  14. Keane J. Global Civil Society? (Contemporary Political Theory) / J. Keane. – L.: Cambridge University Press, 2003. – 236 p.
- Стаття надійшла до редакції 10.10.2013 р.

К. Tryma

FUNCTIONAL AND ORGANIZATION PECULIARITIES OF THE GLOBAL CIVIL SOCIETY

The growth of such global interdependent communication relations has been greatly accelerated by the advent of decentralizing communication technologies such as Internet networking. Global civil society now represents a new force in international relations. The present thesis tackles upon the urgent problem of global civil society. The structure hasn't been formed yet but there is rather a big number of civil initiatives that cannot be considered only as a number of independent projects. The global civil society itself has a very complex «widgets palette». The various civil organizations are considered by many political analysts to be a central component of the global civil society. Nongovernmental organizations (NGOs) today encompass private citizens and national interest groups from all spheres of human endeavor. Their huge increase in number and power is due in no small measure to the development of globe-girdling communications technologies. New communications technologies now facilitate communication among and between the world's national civil

societies, especially within the fields of human rights, consumer protection, peace, gender equality, racial justice, and environmental protection. The global civil society is seen by many analysts as an extension of the rule of law and political community beyond national boundaries. For its most radical advocates, the global civil society is about political emancipation, the empowerment of individuals and the extension of democracy. So the role of human rights', gender, environmental and anti-globalist organizations is especially important in this respect. For global civil society theorists, it is non-state actors which are held to have overcome the empirical and ethical divide between the domestic political realm and the international.

Key words: globalization, civil society, global civil society, international organization.

УДК 327.2(045)

М.В. Фесенко

КОНСОЛІДАЦІЯ УЧАСНИКІВ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ ЗАРАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР

В статті цілісно досліджено концептуальні засади консолідації учасників світ-системи. Проаналізовано концепції консолідації громадянського суспільства, національної консолідації, консолідації демократії, консолідації світового співтовариства. Особлива увага автора прикута до проблем консолідації світового співтовариства, які автор поділяє на проблеми консолідації учасників світ-системи проти розповсюдження зброї, матеріалів масового знищення і тероризму та на проблеми консолідації учасників міжнародної системи заради забезпечення сталого розвитку людства.

Ключові слова: консолідація, світ-система, концепція, громадянське суспільство, демократія, зброя масового знищення, тероризм, сталий розвиток.

Актуальність теми дослідження зумовлюється тим, що на сучасному етапі розвитку людства в епоху глобалізації постає питання про консолідацію світового співтовариства з метою вирішення багатьох нагальних питань. Глобалізований світ зумовив появу безлічі глобальних проблем, які стрімко вторглися в життя сучасного суспільства і вимагають термінового вирішення. Саме тому, зміни в суспільному розвитку зробили проблему консолідації необхідною умовою регулювання загальнолюдських відносин. Ці зміни обумовлюють тенденцію консолідації стати політичною необхідністю заради стабільного розвитку всього світового співтовариства. З цієї точки зору наростання глобальних проблем і необхідність їх спільного вирішення актуалізують консолідацію міжнародних акторів. У світовому співтоваристві починає формуватися новий розклад сил, виникають різні підходи до насущних проблем, посилюються суперечності, розпалюються вогнища напруженості і виникають різноманітні конфлікти.

Аналіз ступеня розробленості проблеми дослідження дає підстави зазначити, що процес консолідації світового співтовариства з метою вирішення глобальних кризових явищ залишається недостатньо вивченим. У зв'язку з цим принагідно представимо усі типи консолідації і зробимо першу класифікацію цього феномена.

Така необхідність ґрунтується на тому, що в науковій політологічній і соціологічній літературі вивчення феномену та процесу консолідації є відносно новим і в сучасній зарубіжній та вітчизняній політології відзначається зростаючий інтерес до даної проблеми.

Термін консолідація (від лат. Consolidatio - зміцнювати зрощувати, об'єднувати) зустрічається досить часто в різних контекстах. Концептуальний аналіз феномена консолідації дозволив автору зробити першу класифікацію його типів в політології. Отже, найбільш розробленими і використовуваними є:

1. концепції консолідації громадянського суспільства;
2. концепції національної консолідації;
3. консолідація демократії;
4. консолідація світового співтовариства.

4.1. консолідація учасників міжнародної системи проти розповсюдження зброї, матеріалів масового знищення і тероризму.

4.2. консолідація учасників міжнародної системи заради забезпечення сталого розвитку людства.

Саме на останній позиції автор пропонує зупинитися і розглянути у даному дослідженні цю проблематику детальніше. Вищезазначене обґрунтовується визнанням того, що природні і техногенні лиха продовжують залишатися одними з основних загроз стабільності міжнародної системи, впливають на зовнішню політику держав, завдають величезної шкоди державам і планеті в цілому.

У контексті нашого дослідження авторська концепція ґрунтується на тому, що комплекс кризових явищ в самих різних сферах і на різних рівнях, від локального до глобального свідчить про нездатність, через відсутність необхідних механізмів, світової спільноти подолати кризу, яку можна вважати глобальною системною кризою або кризою світоуправління. Таким чином, сучасна кризова ситуація на глобальному рівні настійно вимагає пошуку засобів і факторів, що сприяють стабілізації соціально-економічних і політичних відносин, консолідації суспільних сил і усіх учасників міжнародної системи – держав, міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій і найвпливовіших індивідуумів.

Згода, консенсус і соціальне партнерство є об'єктивно необхідними передумовами подальшого розвитку світової спільноти. На сьогоднішній час доводиться констатувати, що консолідація розглядається достатньо фрагментарно в різних контекстах з метою подолання тих чи інших проблем в основному на локальному, регіональному і рідше на глобальному рівні, тільки в контексті ізольованих кризових наслідків. Однак комплексно на глобальному рівні в якості консолідації основних міжнародно-політичних акторів для подолання глобальної системної кризи вона не розглядалася. Тому дане дослідження є першою спробою цілісного політологічного аналізу феномена консолідації, що покликане актуалізувати подальші розробки в межах нової дисципліни - консолідології.

Враховуючи вищезазначене автор розуміє під терміном «консолідація» - об'єднання зусиль учасників міжнародних відносин, спрямованих на подолання існуючих та запобігання можливих кризових явищ на глобальному рівні регулювання міжнародною системою з метою її подальшого стабільного розвитку. Важливим елементом консолідації є згода, що заснована на довірі і бажанні стабільного світового розвитку акторів міжнародної системи.

На рубежі XX і XXI ст. міжнародна система опинилася в ситуації надзвичайно гострого системної кризи, що охопила всі сфери життя суспільства, національних і транснаціональних акторів, що зумовило пошук інноваційних шляхів і способів виходу

з неї. Кризовий стан суспільства, в цілому, на глобальному рівні настійно вимагає зміни всієї системи цінностей і функціонуючих політичних інститутів, гострої необхідності демократичної глобальної перебудови міжнародної системи.

Консолідація учасників сучасної міжнародної системи на даний момент носить фрагментарний характер через неефективно існуючі механізми, діяльність міжнародних організацій, в першу чергу ООН, а також міжнародних груп - Великої вісімки та двадцятки (G -7, G -20), провідних ТНК, самих впливових і багатих індивідів. За наявності політичних умов, їх подальшому вдосконаленні з урахуванням наявних загальних і специфічних факторів консолідація може придбати цілісний характер, переважно з основних напрямів і стратегіям політичного, соціально-економічного та етнокультурного розвитку.

Необхідною умовою консолідації є наявність механізмів духовно-ціннісного впливу, здатного гуманізувати та інтегрувати учасників міжнародних відносин в єдиний цілісний соціальний організм, заснований на спільності ідей, поглядів і позицій щодо вирішення ключових проблем. Необхідним також є прийняття політичної стратегії, що визначатиме єдині цілі, узгодженість інтересів, компромісний і консенсусний характер вирішення проблем і протиріч. На основі стратегії повинні бути вироблені організаційно-управлінські механізми, що забезпечуватимуть узгоджену і цілеспрямовану діяльність усіх міжнародно-політичних акторів, утвердження системи політико-адміністративного управління міжнародною системою. Консолідація повинна сприяти загально визнаності найважливіших корінних положень міжнародної системи, діяльності її інститутів.

Досягнення консолідації світової спільноти має стати завданням виняткової важливості. Адже складність вирішення цієї проблеми полягає ще й у тому, що саме людство ділиться на багато верств, рубежами яких є нерідко політичні погляди, економічні інтереси, конфесійні відмінності, національна приналежність, геополітичні домагання тощо. Така строкатість в глобальному суспільстві не може не стати чинником посилення протиріч у світовому співтоваристві. Звідси часто спостерігається відсутність благих намірів одних країн по відношенню до інших. Одним словом слід констатувати, що нинішній світ ще не навчився створювати взаємоприйнятний, політичний, економічний, конфесійний і інший клімат.

Оскільки з розвитком глобалізаційних процесів різноманіття світу не зникає, а, навпаки, все більше стає зримим і чутливо відчутним, то посилюються всілякі суперечності, особливо, коли мова йде про інтереси транснаціональних корпорацій та інших великих монополій, які зайняті в сферах стратегічних ресурсів, насамперед енергетичних. У цих умовах дуже важливо, щоб були знайдені способи деякого умиротворення цих зростаючих інтересів на користь досягнення міжнародного консенсусу, що забезпечує мир і безпеку в усіх його вимірах - національних, регіональних і загальних. Це необхідно ще й тому, що в даний час все ще спостерігається тенденція контролю, що посилюється, здійснюваного деякими країнами над джерелами дешевого і найбільш доступного природної та іншої енергетичної сировини. Тим часом інтереси миру і безпеки вимагають, щоб будь-які геополітичні пріоритети країн чи союзів держав задовольнялися цивілізовано, з дотриманням принципів не тільки так званого «правила гри», а й насамперед міжнародного права. В іншому випадку людство своїми не обдуманими діями стимулюватиме формування нових терористичних центрів і вогнищ міжнародної напруженості [1].

За останні роки значно зросла кількість публікацій та наукових досліджень, присвячених вивченню та аналізу різних сторін і рівнів консолідації. Однак, необхідно

відзначити, що в контексті консолідації учасників міжнародної системи на глобальному рівні дана проблематика поки залишається слабо вивченою. Наукова проблема дослідження обумовлена недостатньою розробленістю феномена консолідації суспільства в цілому, зокрема її політичних аспектів, і вимогою пошуку перспектив процесу консолідації учасників міжнародних відносин. У зв'язку з цим перед автором виник ряд питань, які передбачають теоретико-методологічне осмислення і аналіз політичної консолідації як найважливішої інтегруючої складової глобального політичного процесу в їх діалектичному, системному, та корелюючому взаємозв'язку, вивчення джерел, які розкривають загальнотеоретичні підходи до пізнання понять «консолідація», яке розглядається в даному пункті і «глобальне управління», «глобальне регулювання», «глобалізація», «світ-система» тощо, які будуть розглядатися в наступних пунктах.

Аналізуючи наукову літературу з проблеми консолідації, варто відзначити, що практично відсутні дослідження, які б комплексно розглядали теоретичні основи консолідації, фактори, шляхи і методи її досягнення. Найчастіше проблема консолідації розглядається в контексті соціальних процесів, розвитку національних рухів, у вивченні проблеми національної безпеки. Розглядаючи рівень наукової розробленості досліджуваної проблеми, варто відзначити, що в політологічній літературі вивчення процесу консолідації є відносно новим, хоча на ранніх етапах розвитку політичної думки вчені та політичні діячі розглядали різні шляхи забезпечення єдності держав, і головний акцент робився на політичній та етнічній консолідації суспільства

Сучасний світ характеризується загостренням глобальних проблем, які значною мірою були викликані стрімкими успіхами, що вивела людство на сучасний етап соціально-економічного розвитку. Для вирішення глобальних проблем необхідна координація багатосторонніх (якщо не всебічних) зусиль сучасних держав.

Глобальні проблеми представляють собою сукупність проблем людства, від вирішення яких залежить соціальний прогрес і збереження цивілізації: запобігання світової термоядерної війни і забезпечення мирних умов для розвитку всіх народів; запобігання катастрофічного забруднення навколишнього середовища, в тому числі атмосфери, світового океану тощо; подолання зростаючого розриву в економічному рівні і доходи на душу населення між розвиненими і країнами, що розвиваються шляхом ліквідації відсталості останніх, а також усунення голоду, злиднів і неписьменності на земній кулі; забезпечення подальшого економічного розвитку людства необхідними природними ресурсами як відновлюваних, так і невідновних, включаючи продовольство, промислову сировину і джерела енергії; припинення стрімкого зростання населення («демографічного вибуху» у країнах, що розвиваються) і усунення небезпеки «депопуляції» в розвинених країнах; запобігання негативних наслідків науково-технічної революції.

Саме тому, сьогодні на порядок денний висунулася проблема розробки певної моделі соціально-економічного розвитку, яка могла б забезпечити її стабільність, з урахуванням різномасштабності протиріч, характерних для сучасного світу. Для управління такого роду моделлю потрібні нові політичні важелі, інститути та механізми, формування яких не заперечує можливість вже накопиченого досвіду і вже чинних міжнародних організацій.

У 1968 р. починається діяльність Римського клубу, документи та дослідження, здійснювані на його замовлення, стали потужним стимулом розвитку глобалістики. Так, в 1970 р. в рамках роботи Римського клубу Дж. Форрестер розробляє модель «Мир-1» і інші динамічні моделі [2]. Цей проект, а також проекти «Світ-2», «Світ-3», доповіді Д.Медоуза, Дж.Рандерса і У.Біренса «Межі зростання» [3], М.Месаровича и

Э.Пестеля «Людство на роздоріжжі», групи Я. Тінберген «Перебудова міжнародного порядку» [4] та ін. заклали основи глобалістики даного періоду.

Іншим важливим чинником, що вплинув на становлення глобалістики як науки, стало усвідомлення необхідності екологічного мислення для виживання всього людства. У 1972 р. під егідою ООН пройшла перша міжнародна конференція з проблем навколишнього середовища під девізом «Мислити глобально, діяти локально», матеріали якої внесли цінний внесок у розвиток глобальних досліджень.

У 1987 р. публікується доповідь Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку «Наше спільне майбутнє», яка поклала початок формуванню концепції сталого розвитку. Пізніше на цій базі була сформульована та схвалена на конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро [5] (1992г.) загальносвітова (глобальна) стратегія розвитку цивілізації. Конференція сприяла актуалізації даної концепції і перетворенню її в пріоритетний тренд розробки глобальних досліджень. Тому, політика сталого розвитку є проявом нових тенденцій розвитку світового співтовариства в умовах глобалізації і повинна бути спрямована на вирішення глобальних проблем сучасності, на розвиток і вдосконалення світополітичних процесів сучасного світу.

Передумови сучасних глобальних проблем виникли давно і мають під собою не тільки глибоке історичне коріння, але і серйозні об'єктивні основи. У першу чергу, вони пов'язані з історичними особливостями процесу розвитку світової спільноти. Етапи, характерні еволюційним, поступальним розвитком, переривалися революційними змінами, що впливали не тільки на процеси соціального та економічного змісту, алей й на процес взаємодії суспільства і природи. Аграрна, потім промислова революція зробили помітний вплив на процес коеволюції суспільства і природи. Науково-технічна та інформаційна революція, настільки динамічно розгорнулися у другій половині XX ст., внесли настільки радикальні зміни в цей процес, що до теперішнього часу перед усім людством виникло питання про необхідність серйозного перегляду стратегії свого розвитку.

Причини виникнення глобальних проблем у наш час корінням своїм углиблюються в історію становлення сучасної цивілізації, яка породила велику кризу індустріального суспільства, технократично орієнтованої культури в цілому. Ця криза охопила весь комплекс взаємодій людей один з одним, з суспільством, з природою та торкнулася практично всього світового суспільства, поширившись й на ту його частину, яка мешкає в найбільш віддалених від центрів цивілізації регіонах, на розвинуті країни та на ті, що розвиваються. Саме в останніх негативний вплив людини на навколишнє середовище виявився декілька раніше і в найбільш гострій формі з причин, які в значній мірі виходили з стихійно розвинутої економіки.

В цілому варто виділити вчених, які намагалися досягнути сутність і динаміку таких глобальних проблем, як екологічна, демографічна, енергетична, світополітична тощо. У першу чергу, в цьому зв'язку слід назвати імена представників Римського клубу, чії роботи зробили істотний вплив на сприйняття і трактування загальнопланетарних проблем: А. Кінга [6], Э. Ласло, Д. Меддоуз [7], М. Месаровича, Э. Пестель, А. Печеї [8], Я. Тінбергена, Дж. Форестера, Б. Шнайдера, Е. Янг та інших. Політика сталого розвитку є проявом нових тенденцій розвитку світового співтовариства в умовах глобалізації і повинна бути спрямована на вирішення глобальних проблем сучасності, на розвиток і вдосконалення світополітичних процесів сучасного світу.

В цьому контексті варто зазначити, що вперше привернули увагу світової громадськості до глобальних проблем саме представники Римського клубу. Вони

вперше поставили питання про необхідність визнання пріоритету загальнопланетарних цінностей, якщо людство хоче впоратися з новими, що не мають прецеденту в минулій історії, викликами.

Проблеми сталого розвитку знаходяться в центрі уваги низьки українських вчених. Серед них виокремлюємо роботи С. Дорогунцова [9], В. Кухара, Б. Данілішина [10], В.Ландіка [11], Л. Руденко [12].

Значний внесок у розробку цієї загальносвітової проблематики внесли російські вчені і філософи Ю.Ю. Галкін [13], Дж.М. Гвішіані, Э.В. Гірусов [14], В.І. Данілов-Данільян [15], А.Н. Кочєргін, С.П.Капіца [16], В.А. Лось [17], Н.М. Мамедов [18], Н.Н. Моїсєєв [19], Е.В. Никанорова [20], А.Д. Урсул [21], І.Т. Фролов, В. Хесле, А.В. Яблоков, Л. Яншин та інші, які розробляли новий пласт проблем з позиції гуманітарної традиції, зокрема, в контексті ідеї ноосфери В.І. Вернадського.

Засновник і перший Президент «Римського клубу» А. Печеї, розмірковуючи про шляхи вирішення глобальних проблем, перспективи розвитку людства, неодноразово підкреслював думку, що «настав час, нарешті, зрозуміти всім - як тим, хто приймає відповідальні рішення, так і пересічним людям, - що не можна без кінця сподіватися на всякого роду соціальні механізми, на оновлення та удосконалення соціальної організації суспільства, коли на карту поставлена доля людини як виду. Сутність проблеми, яка постала перед людством на нинішній стадії його еволюції, полягає саме в тому, що люди не встигають адаптувати свою культуру у відповідності з тими змінами, які самі ж вносять у цей світ, і джерела цієї кризи лежать всередині, а не поза людської істоти. І рішення всіх цих проблем має виходити насамперед із зміни самої людини, її внутрішньої сутності» [22].

Ці думки А.Печеї складають по суті філософську основу діяльності «Римського клубу». У всіх доповідях, підготовлених різними групами вчених для цього клубу, необхідність формування нової системи цінностей, нової культури, зміни цілей розвитку людства, гармонізації екології та економіки, усунення насильства, соціальних конфліктів, воєн однозначно пов'язується з удосконаленням моральних якостей людей, зростанням їхньої самосвідомості.

А.Печеї поставив проблему людини, точніше, «людських якостей», осмислюючи сучасні, глобальні процеси. Він показав відповідальність кожної людини перед історією, перед майбутніми поколіннями. Все це передбачає виявлення сутності людини, факторів, що детермінують її свідомість і діяльність, альтернативних форм буття людини і її способу життя.

Значний внесок у розуміння глобальних проблем цивілізації вніс послідовник ідей «римського клубу» Дж.Форестер. Зокрема у своїй відомій науковій праці «світова динаміка» вчений справедливо вказує на те, що зростання кількості населення поряд зі скороченням «вільного» навколишнього середовища є природним явищем, однак з дедалі глибоким змістом, ніж тільки зменшення забезпеченістю продуктами харчування. Коли населення росте, збільшується швидкість використання природних ресурсів, їх запас скорочується, не задовольняючи зростаючого попиту. Прогрес індустріалізації викликає збільшення рівня забруднення довкілля, що порушує процеси самоочищення в природі [23, с. 36]. В нинішньому столітті наполовину збільшиться глобальна потреба в енергії, але гострішою проблемою стане нестача питної води, особливо в країнах Середнього і Близького Сходу, Африці, Південної Азії, Північному Китаї.

В контексті глобальних проблем людства інтерес становить колективна праця, підготовлена в Інституті соціально-економічних проблем народонаселення РАН Н. Римашевською, В. Галецьким, А. Овсянніковою та іншими вченими [24]. Монографія

«Населення і глобалізація» присвячена актуальним питанням глобалізації та демографічним проблемам сучасності, які з нею тісно пов'язані. Аналізуються проблеми міграції, гендерної нерівності, становлення інформаційного суспільства.

Особливий внесок у вивчення глобальних проблем людства на думку автора внесли такі вчені пострадянського простору, як В.В. Загладин, І.Т. Фролов [25], П.Л. Капіца [26], А.Д. Урсул [27], Э.В. Гірусов [28], В.А. Лось [29], А.Н. Чумаков [30], І. К. Лісєєв [31], В.Л. Іноземцев [32]. Серед західних вчених виділимо роботи таких дослідників, як І.Валерстайн [33], Р.Робертсон [34], У.Бек [35], А.Кінг [36], А.Гіденс [37] тощо.

Таким чином, проаналізувавши феномен консолідації в наукових працях учених автор прийшов до наступних висновків. Консолідація учасників міжнародних відносин в сучасних умовах залишається головним соціально-політичним завданням розвитку світової спільноти. Вирішення цього не простого завдання одночасно залежить від теоретичного осмислення даного феномена і від об'єднання зусиль світової спільноти в ім'я виходу його з кризи, подальшого розвитку демократії при збереженні та повазі унікальних історичних цінностей і традицій світової цивілізації, для чого в світовій спільноті мають бути створені політичні умови і фактори консолідації, що одночасно обумовлюють і є наслідком політичної діяльності.

Як політичний феномен консолідація світового співтовариства представляє собою згуртування учасників міжнародної системи, що засноване на ціннісній згоді в контексті розуміння назрілих загальнозначущих проблем і цілей, пов'язаних з їх здатністю. В результаті політичний процес консолідації світової спільноти повинен привести до позитивних змін у політико-владних та громадських структурах, забезпечити розвиток міжнародної системи. Консолідація світового співтовариства може бути обумовлена як позитивними, так і негативними чинниками, особливостями та умовами функціонування і розвитку світової спільноти. У цілому, поки можна говорити про здійснення фрагментарної консолідації.

Політична система володіє широкими можливостями в створенні умов для позитивного суспільного розвитку. У сучасній міжнародній системі спільна робота держав, міжнародних організацій, ТНК, політичних і громадських об'єднань дозволить вести більш скоординовану політику в усіх сферах суспільного життя, створювати правові та суспільні механізми регулювання і, таким чином формувати політику консолідації. Злагоджена робота основних політичних суб'єктів стає реальним умовою консолідації в процесі не часткової, вимушеної, а постійної взаємодії, на основі базових інтересів світового співтовариства.

Теоретична значимість дослідження полягає в тому, що узагальнені деякі теоретичні та методологічні підходи до проблеми консолідації світової спільноти, що дозволило автору запропонувати власне розуміння консолідації його учасників як політичного феномена та процесу, виявити політичні умови, чинники, перспективи консолідації. Політологічна інтегрована концепція дослідження дозволила адаптувати синтез загальних, середнього рівня, приватних теорій для вивчення сучасних політичних умов, факторів, складових консолідації суспільства. В результаті доповнено науковий напрямок в політичній науці - консолідології, що дозволило автору поглибити теоретичне осмислення проблем забезпечення консенсусу, єдності та злагоди світової спільноти, розгляд специфіки і перспектив їх досягнення в сучасному світі.

Список використаної літератури

1. Борьба против международного терроризма - приоритетная задача мирового сообщества. – [Электронный ресурс] // Жэньминь Жабао. – 12.02.2009. – Режим доступа: <http://russian.people.com.cn/95181/6591580.html>.
2. Мировая динамика / пер. с англ. Д. Форрестер. - М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. - 379 с.
3. Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя / Д. Медоуз, Й. Рандерс, Д. Медоуз. - М.: Академкнига, 2007. - 342 с.
4. Tinbergen I. Reshaping the International Order / I. Tinbergen. - New York, 1976. – 325 p.
5. Коптюг В. А. Конференция ООН по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, июнь 1992 г.): информ. обзор. / В.А. Коптюг - Новосибирск, 1992. – 53 с.
6. Кинг А. Первая глобальная революция: доклад Римского клуба./ А.Кинг, А.Шнайдер. - М.: Прогресс-Пангея, 1991. – 344 с.
7. Медоуз Д.Х., За пределами роста / Д.Х. Медоуз., Д.Л. Медоуз Й. Рандерс. - М.: Прогресс, Пангея, 1994. - 304 с.
8. Печчеи А. Человеческие качества /А. Печчеи. - М.: Прогресс, 1985. - 312 с.
9. Розміщення продуктивних сил України: навч.-метод. посіб. / С. І. Дорогунцов, Ю. І. Пітюренко, Я. Б. Олійник та ін. — К.: КНЕУ, 2000. – 364 с.
10. Концепція сталого розвитку України / наук. кер. В.П. Кухар, Б.М. Данилишин // Україна: прогрес на шляху сталого розвитку. – К.: НІСЛАВА, 2002. – С. 196-219.
11. Ландик В. І. Концепція переходу України до сталого розвитку: проект / В. І.Ландик, С. В.Семенець, Т. М.Яхєєва. – К.: Інститут сталого розвитку, 2004. – 64 с.
12. Руденко Л. Г. Сталий розвиток: пошуки моделей сталого розвитку України / Л. Г. Руденко // Український географічний журнал. - 1998.-№1. - С.5-12.
13. Галкин Ю. Ю. Особенности экологического движения в России. / Ю. Ю.Галкин, Ю. П.Ожогов. - М.: Экоинформ, 1994. - 43 с.
14. Гирусов Э. В. Основы социальной экологии: учебн. пособ. / Э. В. Гирусов - М.: Из-во РУДН, 1998. - 168 с.
15. Данилов-Данильян В. И. Экологический вызов и устойчивое развитие: учебн. пособ. / В. И. Данилов-Данильян, К. С. Лосев. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 415 с.
16. Капица С. П. Модель роста населения земли // Успехи физических наук / С. П. Капица // Успехи физиологических наук. - 1995. - Т.26. №3. - С. 14-25.
17. Лось В. А. Устойчивое развитие: учеб. пособ. / В. А. Лось, А. Д. Урсул. - М.: Агар, 2000. - 252 с.
18. Мамедов Н. М. Социально-гуманитарное образование: новый взгляд на старую проблему / Н. М.Мамедов, О.П.Шушарина // Высшее образование в России. - 1993. - №3. - С. 53-67.
19. Моисеев Н. Н. Современный рационализм / Н. Н. Моисеев. - М.: МГВП КОКС, 1995. – 376 с.
20. Никонорова Е. В. Экология и культура: учеб. пособ. / Е. В. Никонорова. - М.: Изд-во РАГС, 1996. - 94 с.
21. Урсул А. Д. Путь в ноосферу. Концепция выживания и устойчивого развития человечества /А. Д.Урсул. - М: Луч, 1993. - 275с.
22. Моисеев Н. Н. Быть или не быть человечеству? / Н. Н. Моисеев. — М., 1999. — 288 с.
23. Мировая динамика / пер. с англ. Д. Форрестер. - М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. - 379 с.
24. Население и глобализация: / Н. М. Римашевская, В. Ф. Галецкий, А. А. Овсянников и др. - 2-е изд. - М.: Наука, 2004. - 322 с.

25. Фролов И. Т. Глобальные проблемы современности: Научный и социальный аспекты / И. Т. Фролов. - М.: Международные отношения, 1981. – 238 с.
  26. Капица П. Л. Научный и социальный подход к решению глобальных проблем / П. Л. Капица // Вопросы философии. - 1977. - № 1. – С. 46-58.
  27. Урсул А. Д. Человечество, Земля, Вселенная./А. Д. Урсул. - М.: Мысль, 1977. – 264 с.
  28. Герусов Е. В. Актуальные проблемы разработки теории взаимодействия общества и природы / Е. В. Герусов // Философские науки. – 1976. - №4. – С.22-38.
  29. Лось В. А. Глобальные проблемы как предмет комплексных научных исследований/ В. А. Лось // Вопросы философии. - 1985. - №12. – С.4-15.
  30. Чумаков А. Н. Философия глобальных проблем / А. Н. Чумаков. - М. : Знание, 1994. - 159 с.
  31. Лисеев И. К. Философская концепция человека и глобальные проблемы современности. / И. К. Лисеев. - М. : Знание, 1987 - 97с.
  32. Иноземцев В. Л. Постэкономическая революция и глобальные проблемы / В. Л. Иноземцев // Общественные науки и современность. – 1998. - №4. - С. 162-173.
  33. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валерстайн. - СПб.: Университетская книга, 2001. - 416 с..
  34. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / R. Robertson. - London: Sage Publications, 1992. – 420 p.
  35. Бек У. Что такое глобализация?: ошибки глобализма - ответы на глобализацию / У. Бек. - М. : Прогресс-Традиция, 2001.-302 с.
  36. Кинг А. Первая глобальная революция. Доклад Римского клуба / А. Кинг, Б. Шнайдер. - М.: Прогресс-Пангея, 1991. – 344 с.
  37. Giddens A. Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives/ A. Giddens. - London : Profile, 2002. – 104 p.
- Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

M. Fesenko

**CONSOLIDATION OF THE PARTICIPANTS OF THE INTERNATIONAL
SYSTEM FOR THE SAKE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT PROVISION:
CONCEPTUAL DIMENSION**

The article comprehensively research conceptual basis of consolidation of world-system participants. The concepts of consolidation of civil society, national unity, democracy consolidation, consolidation of the international community are analysed. Particular attention is focused on the problem of world-system participants consolidation, which the author divides into the problems of consolidation of participants world-system against the spread of weapons and materials of mass destruction and terrorism, and into the problems of consolidation of the participants of the international system for sustainable human development.

It is shown that global problems are a set of problems of humanity, the solution of which depends on the social progress and the preservation of civilization. Complex crises in various fields and at various levels, from local to global proves incapacity, due to lack of appropriate mechanisms, of the international community to overcome the crisis, which can be considered as a global system crisis or a crisis of world governing. Thus, the current crisis on the global level always calls for search the means and factors that would provide stabilization of the social, economic and political relations, consolidation of social forces and all members of the international system - states, international organizations, multinational corporations and influential individuals.

Consolidation of the participants of the world-system under new conditions is a major social and political task of the international community. The solution of this is not a simple task and at the same time depends on the theoretical understanding of this phenomenon and unity of the efforts of the international community for the sake of overcoming the crisis, further development of democracy and respect while maintaining the unique historical values and traditions of world civilization, for which the international community should create political conditions and factors of consolidation.

Keywords: *consolidation, the world-system, the concept of civil society, democracy, weapons of mass destruction, terrorism, sustainable development.*

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 327.51(5)

Є.І. Барщевський

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ АЗІЙСЬКОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ ТА СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ НА АСЕАН ТА НОРМОТВОРЧИЙ ІНСТИТУТ «ШЛЯХ АСЕАН»

В статті проводиться компаративний аналіз впливу Азійської фінансової кризи 1997-1998 років та Світової фінансової кризи 2008-2010 років на АСЕАН та нормотворчий інститут «Шлях АСЕАН». Автор використовує методологію дослідження криз в якості каталізатора інституційної й нормотворчої зміни в регіональних організаціях на прикладі АСЕАН. На основі проведеного аналізу формулюється гіпотеза щодо асиметричності впливу економічних криз на розвиток АСЕАН як актора міжнародної системи.

Ключові слова: АСЕАН, нормотворчий інститут «Шлях АСЕАН», Азійська фінансова криза 1997-1998 років, Світова фінансова криза 2008-2010 років, Південно-Східна Азія.

В сучасній політичній науці дедалі більше уваги приділяється дослідженню впливу криз різного виду (політичного, економічного, соціального) на розвиток акторів міжнародних відносин. Концептуально, метод аналізу криз в якості каталізатора системних або структурних змін був запозичений з еволюційної біології. Регіональні організації, які є гетерогенними акторами міжнародної системи, зазнають найбільшого впливу від політико-системних й економічних кризових явищ. З точки зору теорії соціального конструктивізму, базисом функціонування інтра-регіональних організацій є інститут регіональних норм. В більшості випадків кризи пришвидшують інституційну трансформацію організації шляхом зміни або модифікації інтра-регіональних норм поведінки. Незважаючи на однорідну структуру економічних криз, на нашу думку, останні та їх похідні мають різний вплив на акторів міжнародної системи.

В даній статті буде проведено компаративний аналіз впливу Азійської фінансової кризи 1997-1998 років й Світової фінансової кризи 2008-2010 років на субрегіональну організацію в Південно-Східній Азії – АСЕАН, а також нормотворчий інститут «Шлях АСЕАН» як інтеграційної підсистеми АСЕАН¹⁶. Актуальність та доцільність використання обраного методу дослідження на прикладі АСЕАН полягає у, по-перше, можливості проведення компаративного аналізу наслідків впливу двох криз на АСЕАН впродовж незначного проміжку часу (часовий розрив між двома кризами складає 10 років). По-друге, структура функціонування АСЕАН, на відміну від інших інтеграційних парадигм (ЄС, НАТО тощо), базується суто на субрегіональних нормах

---

¹⁶ Згідно з визначенням автора статті, що використовується в його дисертаційному дослідженні, «Шлях АСЕАН» (англ. ASEAN Way) – це нормотворчий інститут АСЕАН, який включає в себе норми не втручання у внутрішні справи, поважання державного суверенітету, м'який інституціоналізм, норму неофіційної дипломатії, вирішення двосторонніх суперечок без залучення АСЕАН та невикористання сили у вирішенні будь-яких суперечок. Норми «Шлях АСЕАН» були вироблені та юридично закріплені в Банкокському та Куала-Лумпурському договорі.

«Шлях АСЕАН», а отже це збільшує ефективність застосування компаративного методу дослідження через «викреслення» раціонально-легалістичного стилю функціонування західних інтеграційних парадигм.

Метою даної статті є проведення компаративного аналізу впливу Азійської фінансової кризи 1997-1998 років й Світової фінансової кризи 2008-2010 років на АСЕАН й нормотворчий інститут «Шлях АСЕАН», розглядаючи економічні кризи в якості каталізаторів інтра-системних змін. Додатковою метою є з'ясування рівня асиметричності впливу криз на інституційну та нормотворчу складову АСЕАН як актора міжнародної системи.

Незначний прошарок вітчизняних науково-теоретичних робіт з цього напрямку актуалізують вибрану методологію дослідження. Зокрема, розвиток АСЕАН в контексті впливу Азійської фінансової кризи та Світової фінансової кризи було проаналізовано у працях Н. Городньої, Є. Шаповала, Л. Лещенко. Втім, зазначені автори в своїх дослідженнях сконцентровували увагу радше на емпіричній складовій аналізу, не розглядаючи кризи через призму каталізаторів інституційної та нормотворчої трансформації АСЕАН. Серед зарубіжних дослідників, які дослідили проблематику впливу криз на субрегіон Південно-Східної Азії, варто виділити Р. Еммерса, Дж. Равенхіла, А. Ачар'я, Д. Нейра, Д. Джонса.

Азійська фінансова криза 1997-1998 років

До початку Азійської фінансової кризи (надалі АФК), АСЕАН, що об'єднав такі Азійські держави як Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, В'єтнам, Бруней, Філіппіни (станом на 1 січня 1997 року), вважався досить успішною інтеграційною парадигмою, особливо враховуючи державо-центричні реалії Східної Азії. Від самого початку створення АСЕАН керівництву організації вдалося створити нормотворчий інститут «Шлях АСЕАН», що визначає принципи діяльності та регулює поведінку держав-членів АСЕАН. Протягом всього періоду «холодної війни» уряди АСЕАН поклалися суто на норми «Шлях АСЕАН», ключовою з яких є норма невтручання у внутрішні справи. Ефективність норм «Шлях АСЕАН» й «унікальність» економічних моделей країн Південно-Східної Азії (надалі ПСА)¹⁷ завадили державам ПСА реалістично оцінити загрози, які виникли у зв'язку з початком АФК. Згідно з висловлюванням австралійського дослідника Ральфа Еммерса, коли «вдарилася» криза, АСЕАН був просто «приголомшений» [2, С. 6]. Наприклад, тодішній президент Філіппінів Джозеф Естрада взагалі висловив думку про те, що «виникли дуже сильні сумніви у дієвості духу АСЕАН, сумніви щодо солідарності країн-членів організації та сумніви щодо можливості АСЕАН вирішувати проблеми» [3].

Такий сценарій розвитку подій спонукав АСЕАН до пошуку шляхів стимулювання подальшої інтеграції країн ПСА й адаптації АСЕАН до макроекономічних реалій. В найбільш важкий момент кризи урядами країн-членів АСЕАН приймається рішення посилити роль організації у вирішенні економічних проблем шляхом підписання (5 грудня 1997 року) всеохоплюючого документу, який отримав назву «Hanoi Plan of Action» («Ханойський план дій»). Враховуючи текст документу, головним поштовхом до його підписання стала АФК. Так, в преамбулі договору зазначено:

«Визнаючи необхідність розв'язання поточної економічної ситуації, що склалася в регіоні, АСЕАН має імplementувати цілу низку ініціатив спрямованих на відновлення економіки та вирішення соціальних проблем, що виникли в наслідок глобальної

---

¹⁷ Першочерговою причиною кризи стала недосконалість азійської моделі розвитку, яка в аналітичному звіті Світового банку за 1993 рік помилково отримала назву «Азійське економічне диво» [1].

економічної і фінансової кризи. Здійснення цих ініціатив підтверджує взяті на себе АСЕАН зобов'язання щодо більш тісної регіональної інтеграції, а також зміцнюють економічну основу розвитку країн-членів АСЕАН» [4].

Також цей документ містить ряд положень, що передбачають прискорення економічної інтеграції та співробітництва всередині АСЕАН в короткотерміновій перспективі (1999-2004 роки). Зокрема, стаття 1.4 «Посилення співробітництва в сфері грошового обігу, податків та страхування», стаття 1.5 «Розвиток ринку капіталів АСЕАН», стаття 2.1 «Пришвидження імплементації зони вільної торгівлі АСЕАН», стаття 2.2 «Реалізація рамкової угоди АСЕАН про співробітництво в інвестиційній сфері» (вступила в дію в 1998 році), стаття 2.3 «Лібералізація ринку послуг» тощо. Частина VII «Ханойського плану дій» містить статтю про посилення інститутів регіональної безпеки, підтверджуючи зобов'язання взяті на себе АСЕАН в декларації «Про Зону миру, свободи та нейтралітету» (1971 рік) та договорі «Про дружбу та співробітництво в Південно-Східній Азії» (1976 рік).

Одночасно уряди країн АСЕАН утверджують «Бачення АСЕАН 2020» (ASEAN Vision 2020), підписання якого відбулося 15 грудня 1997 року. Вперше в історії розвитку АСЕАН визначається ряд положень спрямованих на досягнення більш тісної політико-економічної й культурної інтеграції в довготерміновій перспективі, яка має завершитись до 2020 року. Зокрема, задля створення «спільноти об'єднаних націй» в 2020 році, держави АСЕАН зобов'язалися дотримуватися норм та принципів окреслених в договорах «Про Зону миру, свободу та нейтралітету» і «Про Дружбу та співробітництво в Південно-Східній Азії», визначили першочерговість пришвидшення процесу створення зони вільної торгівлі АСЕАН, проведення лібералізації ринків капіталу та послуг, створення Зони Інвестицій АСЕАН до 2010 року та зони вільного руху інвестицій до 2020 року, відкриття «кордонів» АСЕАН (за рахунок побудови транс-національних магістралей між державами АСЕАН, відкриття повітряних кордонів, вільного руху інформації тощо), а також посилення соціально-культурного діалогу АСЕАН як діалогу між країнами із «спільною регіональною ідентичністю та історією» [5]. Не дивлячись на декларативну сутність документу, він виступив своєрідним критерієм на шляху до всеосяжної інтеграції, адже цілі, визначені в «Баченні АСЕАН-2020», були офіційно затвердженні в двох інших документах – Друга декларація АСЕАН (the Bali Concord II) та Статут АСЕАН¹⁸.

Паралельно з інституційною трансформацією АСЕАН, АФК стимулювала перегляд деяких норм «Шлях АСЕАН», зокрема норми невтручання у внутрішні справи. В своїй статті «Шлях АСЕАН: Невтручання у внутрішні справи та роль АСЕАН у вирішенні конфліктів» Джіліан Гох зазначає, що принцип (авт. – норма) невтручання у внутрішні справи завжди вважалась, тим принципом (авт. – нормою) завдяки якій створюється колективна ідентичність АСЕАН [6, С. 114]. Азійська фінансова криза, на противагу попереднім викликам (наприклад таким як вторгнення В'єтнаму в Камбоджу), мала найбільший вплив на норму невтручання у внутрішні справи. Зокрема, створення «Наглядового процесу АСЕАН» (ASEAN Surveillance Process¹⁹) в контексті посилення фінансового співробітництва між країнами-членами

---

¹⁸Варто зазначити, що під час підписання Статуту АСЕАН кінцевий термін створення «спільноти АСЕАН» був зменшений до 2015 року.

¹⁹Ініціатива «Наглядовий процес АСЕАН» була заснована під час зустрічі міністрів фінансів АСЕАН 4 жовтня 1998 року та спрямована на попередження майбутніх криз шляхом вільного обміну думок, інформації й започаткування превентивної системи і механізмів фінансово-економічного аналізу: процес обміну думок та інформації між міністерствами фінансів АСЕАН з макроекономічних та фінансових питань.

АСЕАН, на думку Амітава Ачар'ї, хоча частково, але все ж таки засвідчило «ерозію» норми невтручання у внутрішні справи [7, С. 171].

Іншою загрозою для цієї норми стала запропонована тодішнім міністром зовнішніх справ Таїланду др. Суріном Пітсуваном політика «гнучкої взаємодії», яка була прямим наслідком впливу Азійської фінансової кризи. Сурін Пітсуван виступав за адаптацію норми невтручання у внутрішні справи до зовнішніх та внутрішніх загроз, говорячи про те, що «настав час АСЕАН модифікувати священну норму невтручання у внутрішні справи задля того, щоб організація змогла відігравати більш конструктивну роль в попередженні або вирішенні внутрішніх проблем, які мають регіональні наслідки» [8, С. 429]. Головна зміна полягала в тому, що уряди країн-членів АСЕАН отримували право критикувати дії один одного за умови, якщо такі дії мають вплив на інших або всіх акторів субрегіону. Пітсуван зазначав, що «коли внутрішня проблема становить небезпеку для регіональної стабільності, дружня порада або м'яке попередження може бути вчасним і корисним» [7, С. 126]. Незважаючи на складність фінансово-економічної ситуації, ініціатива міністра зовнішніх справ Таїланду не була підтримана іншими урядами країн АСЕАН (крім Філіппінів). Міністр закордонних справ Малайзії Абдула Бадаві, стверджував, що норма невтручання у внутрішні справи у минулому не перешкоджала урядам країн-членів АСЕАН відкрито говорити про внутрішні проблеми один одного [9]. Особливо гострою була критика міністра закордонних справ Сінгапуру Шунмугам Джаякумар, який говорив про те, що дотримання норми невтручання у внутрішні справи – це ключова причина того, чому не виникло жодного двостороннього військового конфлікту з часу заснування АСЕАН [7].

Існує декілька причин чому більшість країн АСЕАН навіть в найскладніші часи Азійської фінансової кризи не підтримали модифікацію норми невтручання у внутрішні справи. По-перше, такий крок потенційно загрожував країнам з авторитарними політичними режимами. Наприклад, султанат Бруней, М'янма, Лаос та В'єтнам виступали категорично проти політики «гнучкої взаємодії», передбачаючи те, що це може спровокувати хвилю критики на їхню адресу з боку групи демократичних країн АСЕАН (Індонезія, Таїланд, Філіппіни). Як стверджують Девід Мартін Джонс та М. Сміт:

«Головний принцип невтручання внутрішні справи, який прописаний в договорі «Про Дружбу та співробітництво в Підв'єнно-Східній Азії», особливо цікавий для авторитарних та напівдемократичних режимів... Дотримання цього принципу не створює жодних зобов'язань, окрім невтручання у внутрішні справи – те, що багато країн Азійсько-Тихоокеанського регіону від Китаю до М'янми, Лаосу й В'єтнаму хотіли б дотримуватися» [10, С. 162]

По-друге, застосування політики «гнучкої взаємодії» було здатне «сколихнути» двосторонні конфлікти і трансформувати їх в конфлікти на рівні організації. Останнє загрожувало іншій нормі організації – вирішення двосторонніх суперечок без офіційного залучення АСЕАН. По-третє, існувало певне занепокоєння, що за відсутності субрегіонального лідера – Індонезії (після повалення режиму Сухарто), Таїланд здатен посилити свій гегемонічний вплив всередині АСЕАН, що досить негативно сприймалося країнами, які межують з королівством (Камбоджа, Лаос, М'янма), а також В'єтнамом.

Крім невтручання у внутрішні справи Азійська економічна криза 1997-1998 років мала значний вплив на таку норму АСЕАН як м'який інституціоналізм. Ініціатива «Наглядний процес АСЕАН», підписання договору «Ханойський план дій» і документу «Бачення АСЕАН-2020» однозначно модифікували норму м'якого

інституціоналізму, адже, фактично, відбувся процес інституціоналізації АСЕАН в коротко- (посилення фінансово-економічного співробітництва) та довгостроковій перспективі (інституційна еволюція організації). На сьогодні, норма м'якого інституціоналізму, як регуляторна норма, що була виписана в багатьох документах АСЕАН втрачає свою актуальність та, на нашу думку, взагалі зникне з порядку денного організації після створення Спільноти АСЕАН в 2015 році. Під час 22-го саміту АСЕАН в місті Бандар Сері Бегаван (Бруней), султан Хаджі Хасанал Болкіах зазначив, що за останні два роки процес інтеграції всередині АСЕАН набуває рис «європейської» інтеграції [11]. Тобто, країни-члени АСЕАН приділяють все більше уваги європейській моделі інституціоналізації інтеграційних процесів, ключовою характеристикою яких є значна бюрократизація міждержавних зв'язків, яка прямопропорційно протилежить нормі м'якого інституціоналізму.

Норма взаємоповаги та толерантності між країнами ПСА, яка полягає у небажанні урядами країн АСЕАН критикувати дії один одного на офіційному та неформальному рівнях, також зазнала впливу під час АФК. Наприклад, тодішній прем'єр-міністр Сінгапуру Лі Куан Ю досить недипломатично висловився в бік Індонезії стосовно призначення президентом Сухарто Б.Й. Хабібі на пост віце-президента. Лі Куан Ю вважав, що це може спричинити погіршення ситуації на фінансових ринках, а отже потенційно дестабілізувало макроекономічні процеси у ПСА. Після того як Сінгапур відмовився виплатити Індонезії 3 млрд. доларів США у вигляді торговельних (комерційних) кредитів (узгоджених в квітні 1998 року) через те, що індонезійський уряд не бажав прийняти умови висунуті Міністерством торгівлі та промисловості Сінгапуру, Б.Й. Хабібі гостро розкритикував вчинок сінгапурського уряду, описуючи Сінгапур як «всього навсього маленьку точку на мапі», яка не допомогла «товаришу у вирішенні його лиха» [10, С. 124]. Впродовж загострення Азійської фінансової кризи норма взаємоповаги та толерантності була частково порушена у протиріччях між Сінгапуром та Малайзією. Малайзійський уряд досить гостро критикував політику «виведення сінгапурського капіталу» з Малайзії, що в свою чергу, завершилося стратегією примусового контролю над фондовими ринками Малайзії, яка впроваджувалася урядом прем'єр-міністра Мохамеда Махатхіра.

Світова фінансова криза 2008-2010 років

На відміну від Азійської фінансової кризи 1997-1998 років, світова фінансова криза 2008-2010 років (надалі СФК) є зовнішнім для АСЕАН явищем і не залежала від недоліків фінансово-економічних відносин між країнами Південно-Східної Азії або фактору Азійської моделі розвитку держави. Світова фінансова криза 2008-2010 років завдала значно меншої шкоди економікам країн ПСА. Наприклад, середній ріст реального ВВП для країн-фундаторів АСЕАН (Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Таїланд, Сінгапур) склав 3,7% в 2008 році та 0,9% в 2009 році відповідно [2]²⁰. Згідно з висловлюванням Діпака Нейра, незважаючи на те, що експортно-орієнтовані країни АСЕАН (Малайзія, Сінгапур, Таїланд) зазнали втрат від самого початку світової фінансової кризи 2008-2010 років, у порівнянні з Азійської фінансовою кризою 1997-1998 років, наслідки були значно меншими [12, С. 253]. Фактично, країни-члени АСЕАН були «підготовлені» на національному рівні до негативних наслідків кризи. Більшість урядів країн ПСА підтримували позитивне сальдо торговельного та платіжного балансу, спромоглися акумулювати значні валютні резерви, та що більш

---

²⁰Значне зменшення сукупного ВВП країн-фундаторів АСЕАН в 2009 році було спричинено катастрофічним падінням реального ВВП в Сінгапурі (-9,4% в першому кварталі 2009 року) та Малайзії (-6,2% в першому кварталі 2009 року).

важливо, завчасно використовували механізми стимулювання національних економік [12, С. 254].

«Відповіддю» АСЕАН на негативні наслідки СФК стала офіційна Заява голоуючого АСЕАН під час 14-го саміту АСЕАН в місті Ча Ам (Таїланд), головною темою якої стала СФК. В цій заяві лідери АСЕАН підкреслили необхідність здійснення активної та рішучої політики в напрямі розвитку ринку та досягнення фінансової стабільності задля забезпечення значного регіонального зростання [13, С. 132]. Були надані рекомендації щодо розвитку і розширення макроекономічної політики, головні постулати якої полягали в фіскальному стимулюванні економіки, створенні сприятливих умов для отримання кредитів на фінансування приватного сектору економіки, особливо малих та середніх підприємств [13, С. 132]. Під час проведення 14-го Саміту АСЕАН країни-члени АСЕАН підписали два ключових договори щодо подальшої економічної лібералізації в контексті Економічної Спільноти АСЕАН – 2015: «Угода АСЕАН щодо торгівлі товарами», «Угода щодо всеосяжної зони інвестицій АСЕАН» (продовження Рамкової Угоди про Зону Інвестицій АСЕАН 1998 року). У прес-релізі Саміту АСЕАН «Щодо глобальної економічної та фінансової кризи» зазначається, що країни-члени АСЕАН пріоритизували важливість макроекономічної координації, політику стримування від протекціонізму, імплементацію статей Плану Економічної Спільноти АСЕАН та домовленостей досягнутих під час форуму СОР в місті Доха.

Аналізуючи вплив СФК на інституційну структуру АСЕАН як субрегіональної організації в цілому, на нашу думку, криза не стимулювала інституційної трансформації АСЕАН, на противагу Азійській фінансовій кризі 1997-1998 років. На момент розгортання СФК, країни-члени АСЕАН вже прийняли «рішучі» кроки щодо посилення інтеграції та зміцнення організації шляхом підписання Другої Декларації АСЕАН (The Bali Concord II) в 2003 році та Статуту АСЕАН (ASEAN Charter) в 2007 році. Друга декларація АСЕАН та Статут АСЕАН стали логічним продовженням та імплементацією тих намірів, які були закладені в Ханойському плані дій та «Баченні АСЕАН-2020». Так, в офіційній заяві голоуючого АСЕАН під час 14-го Саміту АСЕАН, від самого початку зазначено, що:

«Ми вітаємо набуття чинності Статуту АСЕАН з 15 грудня 2008 року. Статут передбачає встановлення правової та інституційної основи АСЕАН задля того, щоб організація стала більш регульованою, ефективною і соціально-орієнтованою з метою відкриття шляху для реалізації Спільноти АСЕАН в 2015 році. Ця ціль АСЕАН стає ще більш актуальною в контексті світової фінансової кризи. АСЕАН має ефективно відреагувати на фінансову кризу для того, щоб зберегти своє центральне місце в регіональній архітектурі. Саме через цей факт, ми доручили всім виконавчим органам АСЕАН керуватися і повною мірою впроваджувати Статут АСЕАН» [14].

СФК спричинила порівняно незначний вплив на нормотворчий інститут «Шлях АСЕАН». Фактично, економічна рецесія 2008-2010 років ще більш стимулювала інституціоналізацію субрегіонального та регіонального співробітництва між державами АСЕАН та ключовими акторами Азійського регіону. Подальша економічна інтеграція країн АСЕАН поряд з фінансово-економічним співробітництвом у рамках «Чіангмайської ініціативи» спричинили поступове «розмиття» норми «м'якого інституціоналізму» в АСЕАН. Так, султан Брунею – Хасанал Болкіах під час 23-го Саміту АСЕАН зауважив, що перед АСЕАН, станом на сьогодні, є два поставлених завдання: покращувати та поглиблювати взаємовідносини з партнерами по діалогу АСЕАН й поглибити інституційну трансформацію АСЕАН і вирішити проблеми з якими «стикається» Секретаріат АСЕАН [15]. Незважаючи на той факт, що держави-

нації ще досить довгий час будуть залишатися головними акторами в Азійському регіоні, еволюція міждержавного співробітництва всередині ПСА набуває все більшого значення. Наприклад, роль Секретаріату АСЕАН невинно збільшувалась з роками, досягши свого апогею з прийняттям Статуту АСЕАН, де Секретаріат АСЕАН визначається як керуючий орган організації з внутрішніми та зовнішньополітичними повноваженнями [16]. Так само створення Політико-безпекової, Економічної й Соціокультурної Ради АСЕАН в 2007 році поряд з Комітетом постійних представників²¹ з метою досягнення «Спільноти АСЕАН» в 2015 році формалізує міждержавні відносини, створюючи сприятливе екзогенне середовище для посилення політико-економічної інтеграції держав-АСЕАН та трансформації системи ПСА вцілому.

Єдина норма інституту ASEAN Way, що була декілька разів порушена урядами держав АСЕАН, це принцип дотримання взаємоповаги та толерантності, адже країни ПСА досить часто критикували протекціоністські дії один одного. Наприклад, прем'єр-міністр Малайзії Абдула Ахмад Бадаві стверджував, що протекціонізм – це нормальна реакція країн в часи кризи. В своєму інтерв'ю він наголосив: «якщо ми не створимо малайзійські проекти для Малайзії, то хто тоді купить малайзійські товари?» [17]. В той же час, під час свого виступу на 14-му Саміті АСЕАН, Бадаві зазначав, що «ми всі згодні зі стратегію анти-протекціонізму» [18]. Непослідовність офіційних заяв та дій на національному рівні стало характерною рисою СФК, що викликало хвилю критики на адресу один одного. Втім, незважаючи на неофіційні негативні висловлювання, лідери держав АСЕАН, так як і під час Азійської фінансової кризи 1997 року, завжди толерантно й офіційно ставилися один до одного під час офіційних зустрічей АСЕАН. Тогочасний прем'єр-міністр Сінгапуру Лі Хсієн Лунг під час 14-го Саміту АСЕАН висловив думку щодо необхідності консолідованих дій для подолання наслідків кризи:

«Фінансова криза – світова за своїми масштабами. Кожна країна, кожен з нас постраждав. Майбутні роки можуть характеризуватися повільним економічним зростанням. І тому я думаю, що найкраще – це підготуватися до такого сценарію, підготувати наш народ до цього» [18].

Як показав проведений аналіз впливу АФК та СФК на АСЕАН й інтеграційну підсистему «Шлях АСЕАН», економічні кризи надали поштовху до інституційної трансформації АСЕАН й виступили «каталізатором» внутрішньо-системних змін всередині АСЕАН. Вперше з часу створення АСЕАН урядами держав ПСА було прийнято рішення про поглиблення політико-економічного співробітництва шляхом підписання таких договорів як «Ханойський план дій», «Бачення АСЕАН-2020», «Друга Декларація АСЕАН» й «Статут АСЕАН». Рівноцінно з інституційною трансформацією, економічні рецесії спричинили «перегляд» й модифікацію норм «Шлях АСЕАН». Серед них найбільшого впливу зазнала норма «м'якого інституціоналізму», яка вже не є домінантою міждержавного співробітництва всередині АСЕАН²².

Втім, як зазачас Джон Равенхіл, на противагу поширеній думці в політичній науці, що криза створює сприятливе ендегенне середовище для інституційної

---

²¹ За своєю структурою Комітет постійних представників АСЕАН нагадує Європейську Комісію, адже держави АСЕАН, так само як і країни-ЄС, делегують своїх представників (в ранзі послів) до Секретаріату АСЕАН.

²² Хоча неофіційна дипломатія й до цього часу залишається важливим елементом в процесі консультації та пошуку консенсусу між урядами держав ПСА.

трансформації, не всі кризи мають однаковий вплив на інституційний розвиток організації [2, С. 22]. Якщо негативні наслідки АФК «розпочали» процес екзистенціальної зміни самої «сутності» АСЕАН й докорінно трансформували напрямок розвитку організації, то СФК лише «відкорегувала» правильність обраного напрямку розвитку. На нашу думку, рівень інституційних трансформацій взаємопов'язаний з двома факторами: масштабністю економічної кризи й відповідністю існуючої структури та норм організації до екзогенних викликів. Тобто, існуюча модель розвитку АСЕАН в 1997 році не мала ефективних механізмів протидії економічній кризі й зазнала поступової зміни, в той час як рівень інституційної трансформації АСЕАН на момент початку Світової фінансової кризи «відповідав» масштабу економічної рецесії й містив дієві інструменти протидії, які були визначені в багатьох договорах АСЕАН.

Список використаної літератури

1. The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy [Електронний ресурс] / World Bank. - Режим доступу : http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/1993/09/01/000009265_3970716142516/Rendered/PDF/multi_page.pdf
2. Emmers R. The Asian and Global Financial Crises: Consequences for East Asian Regionalism [Електронний ресурс] / R. Emmers, J. Ravenhill // S. Rajaratnam School of International Studies. - 2010. - Режим доступу : <http://www.rsis.edu.sg/publications/WorkingPapers/WP208.pdf>
3. Mitton R. Hurting in Hanoi [Електронний ресурс] / R. Mitton, A. Reyes // Asiaweek. - Режим доступу : <http://edition.cnn.com/ASIANOW/asiaweek/98/1225/nat1.html>.
4. Hanoi Plan of Action [Електронний ресурс] / ASEAN. - Режим доступу : <http://www.asean.org/news/item/hanoi-plan-of-action>
5. ASEAN Vision 2020. [Електронний ресурс] / ASEAN. - Режим доступу : <http://www.asean.org/news/item/asean-vision-2020>
6. Goh G. The "ASEAN Way": Non-intervention and ASEAN's Role in Conflict Management [Електронний ресурс] / G. Goh // Stanford Journal of East Asia Affairs. - Режим доступу : <http://www.stanford.edu/group/sjeaa/journal3/geasia1.pdf>
7. Acharya A. Constructing a Security Community in Southeast Asia: ASEAN and the Problem of Regional Order / A. Acharya. - London : Routledge, 2001. - 352 p.
8. Acharya A. Southeast Asia's Democratic Moment / A. Acharya // Asian Survey Journal. - Vol. 39. №3. - 1999. - P. 418-432.
9. Statement by the Minister of Foreign Affairs of Malaysia at 31st ASEAN Ministerial Meeting [Електронний ресурс] / ASEAN Secretariat. - Режим доступу : <http://www.asean.org/news/item/opening-statement-of-he-dato-seri-abdullah-ahmad-badawi-minister-of-foreign-affairs-of-malaysia-at-31st-asean-ministerial-meeting-manila-24-july-1998>
10. Jones D.M. ASEAN and East Asian International Relations: Regional Delusion / D M Jones; M L R Smith. - Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2006. - 269 c.
11. ASEAN leaders ramp up community drive at summit. [Електронний ресурс] / Xinhua newspaper. - Режим доступу : http://news.xinhuanet.com/english/world/2013-04/25/c_132340316.htm
12. Nair D. ASEAN's Core Norms in the Context of the Global Financial Crisis / D. Nair // Asian Survey Journal. - 2011. - Vol. 51. №2. -P. 245-267.
13. Шаповалов Є. Політико-економічний вимір регіональної інтеграції країн АСЕАН в умовах глобалізації / Є. Шаповалов // Дослідження світової політики НАН України : зб. - 2011. - Вип. 2. - С. 126-139.

14. Chairman's Statement of the 14th ASEAN Summit «ASEAN Charter for ASEAN Peoples» [Електронний ресурс] / ASEAN Secretariat. - Режим доступу : <http://www.asean.org/news/item/chairman-s-statement-of-the-14th-asean-summit-asean-charter-for-asean-peoples>
15. Wei O. ASEAN leaders eye stronger integration beyond 2015 [Електронний ресурс] / O. Wei, U. Jayasinghe // The Xinhua newspaper. - Режим доступу : http://news.xinhuanet.com/english/world/2013-10/10/c_132786805.htm
16. ASEAN Charter [Електронний ресурс] / ASEAN Secretariat. - Режим доступу : <http://www.asean.org/archive/publications/ASEAN-Charter.pdf>
17. Interview with Malaysian Prime-Minister Abdullah [Електронний ресурс] // Bangkok Post, February 27, 2009. – Режим доступу : <http://www.bangkokpost.com/news/asian/136918/full-text-of-the-interview-with-malaysian-prime-minister-abdullah>
18. McDerid C. Protectionism a Dirty ASEAN word. [Електронний ресурс] / C. McDerid // Asia Times Journal. - Режим доступу : http://www.atimes.com/atimes/Southeast_Asia/KC03Ae02.html

Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

Y. Barshchevskyi

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF IMPACT OF THE ASIAN FINANCIAL CRISIS AND WORLD FINANCIAL CRISIS ON ASEAN AND RULEMAKING INSTITUTE «ASEAN WAY»

This article draws the comparative analysis of impact of the Asian financial crisis and World financial crisis on ASEAN and sub regional rulemaking institute "ASEAN Way". Taking ASEAN as an example, author embraces the methodology of analyzing crises (in our case economic one) as a catalyst for institutional and rulemaking changes in regional organizations. Based on the conducted research, one has formulated a hypothesis regarding the asymmetrical influence of economic crises on ASEAN as a subject of international system. Whereas the Asian financial crisis stimulated a throughout transformation process, which, ultimately, incited ASEAN's institutional development and norm-changing procedure, the World financial crisis did not push for any substantial transformations apart from those already in place. The author identifies two reasons which, by and large, formulate the scale of crisis impact: scope of economic crisis and correspondence of the existing institutional pattern along with norms to the nature and level of the threats posed by the economic crises. Incorporating other variables and analyzing other subjects of the research could further develop the described methodology, for example. Nevertheless, from the social constructivist point of view, the aforesaid methodology is valuable due to its unique approach of providing instruments for dissecting influence of materialistic factors on ideational component of any regional organization: norms, identities and institutions. The implications of this research might be an important contribution to the analysis of evolution of other regional organizations via the lens of economic crisis impact.

Key words: ASEAN, rulemaking institute "ASEAN Way", Asian financial crisis 1997-1998, Global financial crisis 2008-2010, Southeast Asia.

УДК 351.86:316.776(477)(045)

О.С. Виговська

СТРАТЕГІЯ «СУПЕРНИЦТВА» ТА «ПАРТНЕРСТВА» ЯК ЧИННИК ПОЛІТИКИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

В статті розглянуто стан та перспективи розвитку політики інформаційної безпеки України, проаналізовані стратегічні перспективи інформаційної безпеки України. Представлена стратегія «суперництва» і «партнерства» як чинник політики інформаційної безпеки України та запропоновані методи по їх ефективному впровадженню.

Ключові слова: інформаційна безпека, політика інформаційної безпеки, стратегія «суперництва» і «партнерства».

Геополітичне перетворення сучасного світу, яке можна спостерігати останнім часом, чітко доводить залежність країн від їх спроможності захисту власних національних інтересів. Жодна країна світу не може забезпечити самостійно національну безпеку та недоторканість кордонів у повному обсязі. Особливо це стосується питань пов'язаних з інформаційним захистом країни в цілому, а також кожного її громадянина. Тому важливим є пошук нових стратегій захисту інформаційного суверенітету країни, удосконалення усіх елементів політики інформаційної безпеки.

Мета статті полягає в аналізі стратегічних перспектив інформаційної безпеки України, визначенні найвигідніших та найактуальніших стратегій політики інформаційної безпеки України, розгляді стратегії «суперництва» та «партнерства» як ефективного чинника політики інформаційної безпеки України.

Завдання дослідження. Обґрунтувати використання стратегії «суперництва» і «партнерства» як ефективного компонента забезпечення політики інформаційної безпеки держави.

Серед представників вітчизняної школи проблемами інформаційної безпеки займаються О. Соснін, Є. Макаренко, Л. Харченко, Г. Почепцов, М. Ожеван, О. Баранов, В. Бондаренко, М.Гуцалюк, О. Дзьобань, Б. Кормич, О. Литвиненко, М. Мазур, В. Горбулін.

Стратегія співробітництва («партнерства») має високу спрямованість як на задоволення власних інтересів так і на задоволення інтересів свого опонента. Тобто вона характеризується високим намаганням досягнути максимально можливого задоволення як своїх інтересів, так і інтересів партнера. Стратегія «суперництва» потребує певних суб'єктивних передумов: упевненості в правильності обраного рішення і власній здатності втілити його в життя, наполегливості, послідовності, енергії для подолання перешкод і доведення справи до кінця, вміння відстоювати свою позицію, навіть якщо інші сприймають її негативно, ігнорування психологічних нюансів спілкування. За жорсткого стилю конкуренції такі загальнолюдські якості, як гуманізм, рефлексія, емпатія можуть навіть заважати справі, а тому проголошуються незначущими. При цьому головна дійова особа може висувати вельми переконливі аргументи: необхідність самообмеження заради інтересів справи, надцінність очікуваного результату, апелування до авторитетів, національний менталітет, політичні або загальнодержавні завдання й інтереси, соціальний або професійний обов'язок, сімейні традиції і пам'ять предків тощо. Прагнення ж примирити інтереси

справи й міжособистісні стосунки призводить до того, що й справа не робиться як слід, і стосунки стають хаотичними, дезорганізованими. Стратегія конкуренції, авторитарного тиску, суперництва в якійсь ситуації є об'єктивно необхідна для того, щоб сконцентрувати спільні зусилля, а також спрямувати на розв'язання проблеми колективну енергію.

Партнерство передбачає взаємопов'язані дії індивідів, що спрямовані на досягнення загальних взаємовигідних цілей для взаємодіючих сторін. Взаємодія на основі суперництва включає спроби відтворення, випередження або придушення суперника, який прагне до ідентичних цілей [2].

Ці два типи взаємодій є полярними, супроводжуються протилежними почуттями, установками і орієнтаціями у взаємодіючих індивідів. Якщо в умовах партнерства виявляються почуття вдячності, потреби у спілкуванні, бажанні поступитися, то в умовах конкуренції часто виникають почуття страху, неприязні, ненависті. У результаті повторення того чи іншого типу соціальної взаємодії виникають різні види відносин між людьми.

Якщо розглядати стратегію «суперництва» і «партнерства» з огляду міжнародних відносин, то можна виділити, що основними формами міжнародної взаємодії є співпраця, суперництво і конфлікт.

Співпраця здійснюється через участь у різних міжнародних організаційних структурах, через двосторонні й широкомасштабні договори про дружбу і співробітництво. Вона є найперспективнішим видом діяльності, адекватно відповідає геостратегічним інтересам суб'єктів міжнародних відносин і називається стратегічним партнерством.

Суперництво, що розгортається навколо інформаційного ресурсу, боротьба за досягнення і утримання інформаційної переваги починають займати все більш значиме місце в загальній геополітичній конкуренції розвинених країн світу. На новому етапі історії світу, коли можливості екстенсивного зростання за рахунок механічного приєднання нових ресурсів шляхом озброєного захоплення території інших країн і усіх наявних на цій території багатств виявилися вичерпаними і неефективними, постало питання про більш прийнятні форми і способи геополітичної конкуренції в інформаційній сфері [3]. Стає очевидним, що з глобалізацією інформаційної сфери ефективність національних систем забезпечення інформаційної безпеки стає вирішальним чинником в політиці будь-якого суб'єкта геополітичної конкуренції. І, навпаки, неефективність системи інформаційної безпеки може стати чинником, здатним привести до великомасштабних аварій і катастроф, наслідки яких можуть викликати, зокрема, дезорганізацію державного управління, крах національної фінансової системи.

В цілому доводиться визнати, що людське суспільство не цілком готове існувати і нормально функціонувати в умовах можливих деструктивних інформаційних дій, оскільки воно не досить захищене інформаційно. Можна довго шукати причини цього соціального явища, посиляючись на менталітет та інші обставини. Сьогодні найважливішим фактом є вироблення «інформаційного імунітету» суспільства проти деструктивних інформаційних дій.

Виходячи з соціальної сутності інформаційної безпеки, інформаційному суспільству необхідно вирішувати наступні завдання, а саме, - удосконалювати системи соціальних цінностей, системи забезпечення інформаційної безпеки і системи громадського контролю над діями держави із забезпечення інформаційної безпеки. Сьогодні забезпечення інформаційної безпеки держави повинно стати предметом комплексного дослідження багатьох наук, що вивчають взаємовідносини людини,

суспільства і держави в інформаційній сфері в усій складності і різноманітності форм соціальної взаємодії.

На сучасному етапі розвитку інформаційної безпеки, з одного боку, є позитивний інформаційно-технологічний потенціал для розвитку всього людства, а з іншого - є присутніми загрози використання нових інформаційних технологій, з метою руйнації міжнародної стабільності. Процеси в інформаційній сфері ще сильніше впливатимуть на елементи системи міжнародних відносин держав, а інформаційна нерівність призведе до соціальної нерівності. Саме тому для вирішення завдань інформаційної безпеки на даному розвитку особливо необхідним є створення макросистеми інформаційної безпеки людства під егідою провідних міжнародних форумів [2].

Інформаційний простір на сьогоднішній день став не тільки сферою для партнерства, але й, водночас, для суперництва. Проблеми в сфері інформаційних відносин, у формуванні інформаційних ресурсів та їх використання погіршуються через політичні та економічні протиріччя різних держав. З розвитком сучасних засобів інформатизації збільшується попит на передові наукові технології. Сьогодні формуються нові суспільні відносини в інформаційному просторі, а забезпечення інформаційної безпеки отримало новий вимір, до якого перейшли держави, суспільства і особистості.

На сучасному етапі розвитку українське суспільство здатне пропонувати нові концептуальні підходи, моделі та елементи національних стратегій боротьби з комп'ютерною злочинністю та інформаційними злочинами. Разом з тим, розробляючи стратегію «партнерства», держава повинна посилювати свої відносини із суспільством. Водночас не можна забувати й про те, що суспільство може виступати як джерелом інформаційної злочинності, так і головним об'єктом протидії такому явищу. В зв'язку з цим, особливого значення набуває зростання духовних цінностей у суспільстві. І від того, в якому напрямку буде спрямований даний вектор розвитку суспільства і буде залежати ефективність боротьби з інформаційною злочинністю. Саме громадянському суспільству, його інститутам належить головна роль в консолідації всіх сил по створенню єдиного фронту для боротьби з інформаційними злочинами [1].

Подолати дезорганізацію української системи інформаційної безпеки можливо за рахунок консолідації всіх структур суспільства та розробки концепції ефективного державного управління, яке буде базуватися на принципах довіри, співробітництва та постійного діалогу. Сьогодні суспільство готове ініціювати на адресу керівництва країни пропозиції щодо створення універсальних заходів реагування на загрозу в інформаційній сфері. Інститути громадянського суспільства мають можливість розробити для влади практичні рекомендації, направлені на боротьбу з інформаційною злочинністю.

Участь громадян в політиці по забезпеченню інформаційної безпеки мусить здійснюватись за такими ж демократичними принципами політичної участі, як і в інших сферах за допомогою засобів формування на основі широких комунікаційних зв'язків доступу громадян до інформації про процеси прийняття політичних рішень. Це може дозволити політичній еліті, по-перше, захистити суспільство від бюрократії, а по-друге, суттєво розширити можливості громадян та членів громадянського суспільства ефективно впливати на органи державної влади.

Актуальною є проблема якісних змін в діяльності державних органів влади та управління, перетворення системи управління, яка повинна буде враховувати інтереси як влади, так і громадян, і яка повинна отримати основу в законодавчій базі, суспільній свідомості та політичній культурі. Таким чином, влада, яка постійно взаємодіє з громадянами, отримує унікальний шанс отримати довіру до своїх дій та підвищити

систему забезпечення інформаційної безпеки [5]. Визначальним факторами, які визначають таке співробітництво, може бути широке коло учасників: виробники комп'ютерних компонентів та програмного забезпечення; страхові компанії, які зацікавлені у зменшенні страхових випадків; інвестиційні фонди, які зацікавлені у стабільності своїх вкладів.

Отже, вищезгадані фактори сприятимуть оптимізації процесу прийняття регулятивних рішень на основі широких консультацій з зацікавленими сегментами приватного сектору, а також у розповсюдженні інформації про державну допомогу у сфері підвищення кваліфікації персоналу при залученні широкого кола експертно-аналітичного співтовариства.

Для вирішення проблем інформаційної безпеки держави необхідно брати до уваги досвід інших країн та створити систему суспільної взаємодії, що може якісно підвищити ефективність політики інформаційної безпеки. Таку соціальну взаємодію суспільства та держави можна окреслити наступним чином: організація спільних приватно-державних конференцій; проведення заходів із залученням ЗМІ; розробка програм по вихованню необхідного ставлення до важливої інформації державного значення у молоді, коли за підтримки суспільства будуть створені культурно-інформаційні центри, електронні бібліотеки; створення умов для формування свідомого ставлення населення до захисту інформації.

Особливу увагу необхідно також звернути на посилення комплексу заходів по зміцненню партнерських відносин науково-освітнього співтовариства та населення щодо реалізації стратегії інформаційного розвитку. Актуальною та необхідною є така форма взаємодії державних органів та структур громадянського суспільства як політичні мережі, які об'єднані спільним інтересом, взаємозалежністю та партнерством. Вони представляють собою таку структуру управління публічними справами, яка пов'язує державу та громадянське суспільство і складається з великої кількості державних, приватних та суспільних організацій [2]. За допомогою політичних мереж легше налагодити взаємодію держави та громадянського суспільства, так як в них використовуються механізми довіри. Фактично, політична мережа – це договірна структура, яка заснована на формальних та неформальних правилах комунікації, в якій діє особлива культура консенсусу.

З метою ефективного втілення в життя політики інформаційної безпеки держави необхідною є реалізація стратегій соціального «партнерства». Дані стратегії можуть класифікуватись як національні та регіональні, постійні та епізодичні, попереджальні та реактивні. При цьому, під попереджальними стратегіями розуміється система заходів, яка буде нейтралізувати загрозу або знижувати її негативний ефект ще до виникнення небезпечної ситуації чи в період латентного прояву небезпечних «симптомів». До реактивних стратегій віднесемо такі дії, до яких звертається суб'єкт безпеки в період виникнення небезпечної ситуації, після проявів «симптомів» її початку. Здійснення попереджальних стратегій може здійснюватись з різною метою, беручи до уваги специфіку об'єктів направленості, до яких входить профілактична діяльність в правовій, організаційно-технічній, економічній та суспільних сферах.

На наш погляд, особливо необхідним є формування інформаційної культури в суспільстві та чіткого визначення правового статусу усіх суб'єктів в системі інформаційних відносин. Також, раціонально було б виділити в окрему галузь права відносини, які виникають в інформаційній сфері.

З метою забезпечення інформаційної безпеки в Україні ключового значення набуває підготовка спеціалізованих кадрів, а також достатньої кількості підготовлених

спеціалістів серед громадян, які б займались розробкою нових технологій в галузі інформатизації суспільства.

Стратегія «суперництва», яка є доповненням до стратегії «партнерства», повинна критикувати та контролювати владу, змушуючи її працювати на користь країни. Різноманітні форми самоорганізації громадян закладають в собі величезні резерви соціального та економічного розвитку, стимулюючи владу до ефективної законодавчої роботи, в контексті нашого дослідження саме в інформаційній сфері. При цьому на суспільство покладається завдання давати політиці держави оцінку і вносити свої корективи, а також уважно відслідковувати та не допускати впливу деструктивних ідей на корекцію доктрини державної безпеки. Особливо відповідальними виступають ті суб'єкти, які будуть розробляти політику впливу на прийняття державних рішень. Також на наш погляд, актуальним постає питання створення системи ліцензування громадянського суспільства. Важливого значення набуває й організація просвітницької роботи з населенням, з метою розвитку інформаційно-правової культури громадян.

Серед ЗМІ особливу увагу необхідно звернути на телебачення, яке має найбільший вплив на свідомість громадян. У багатьох країнах Європи вже існує практика створення суспільно-правового телебачення. Це повинні бути серйозні актуальні канали, які будуть працювати не лише на великі корпорації, але й на громадян. Те ж саме можна сказати й про радіо, а саме, обов'язковим є створення некомерційних каналів, які б обслуговували громадянське суспільство та вели просвітницькі програми [3].

Важливого значення набуває розробка програми виховання потрібного ставлення до державно-важливої інформації серед молоді. З цією метою необхідно проводити спеціальні PR- проекти, які будуть направлені на підвищення громадянської відповідальності у використанні інформаційних ресурсів Інтернет та комп'ютерних баз даних. Важливим є також створення програми по інформатизації усієї системи освіти та підвищення кваліфікації кадрів.

Таким чином, вищезгадані стратегії «партнерства» та «суперництва» можуть відіграти важливу роль у формуванні політики інформаційної безпеки України. Розгляд пріоритетів розвитку інформаційних відносин через призму інтересів особистості, суспільства і держави концептуально визначило демократичний шлях інформаційного розвитку нашої країни.

Список використаної літератури

1. Галамба М. Інформаційна безпека України: поняття, сутність та загрози [Електронний ресурс] / М. Галамба, В. Петрик // Юридичний журнал – 2006 - №11 - Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2463>
2. Горбулін В. Стратегічні ризики — нова парадигма стратегії національної безпеки України / В. Горбулін, А. Качинський // Стратегічна панорама. — 2005.— № 2. - С. 18-25
3. Дзьобань О. Теоретичні основи національної безпеки України / О. Дзьобань, О.Соснін. — К. : Освіта України, 2008. — 384 с.
4. Інформаційні технології та тенденції розвитку міжнародної інформації // Вісник книжкової палати. - 2010. — №6 — С. 32.
5. Кормич Б. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи : навч. посіб. / Б. Кормич. — К.: Кондор, 2008. — 384 с.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

O. Vygovska

STRATEGY OF «CONTENTION» AND «PARTNERSHIP» AS A FACTOR OF INFORMATION SECURITIES POLICY OF UKRAINE

In the article was observed the status and the prospects of development of information security policy in Ukraine, were analyzed strategically prospects of Ukraine's informational security. Were presented the strategy of "contention" and "partnership" as a factor of information securities policy and were proposed the methods of their realization. Proceeding from the social main point of the information security, the information society has to resolve the next tasks, notably – rationalize the system of social values, the systems of information security and the system of civil control of government activities in information sphere. Today the information space becomes the sphere not only for partnership, but also for contention. The problems in the sphere of information relations, in formation of the informational resources and their application are going down because of political and economical confrontation of different countries. The overcoming the disorganization of Ukrainian system of information security could be possible for account of consolidation of all society structures and the developing of effective conception of the governance, which will be based on the principles of trust, partnership and constant dialog. The strategy of "contention" and "partnership" can play an important role in the formation of information security's policy of Ukraine. The consideration of the priorities of the information relation's development from the side of the individuality, the society and the country conceptually determined the democratically way of the information development of our country.

Key words: information security, information securities policy, strategy of "contention" and "partnership".

УДК 327(73:510)"20"

О.О. Головань

**ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЇ Б. ОБАМИ
ЩОДО КРАЇН АЗІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОГО РЕГІОНУ**

У статті здійснена спроба аналізу напрямків співробітництва США з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону як пріоритетного вектора зовнішньої політики адміністрації Б.Обами. На основі сучасної методології політичної науки висвітлюються фактори зближення у взаємовідносинах США з новим стратегічним партнером США – КНР. У статті розглядаються існуючі спільні інтереси США і країн АТР в галузі економіки, а також перераховуються конфліктогенні проблеми в механізмі взаємовідносин двосторонніх стосунків США – КНР. З урахуванням визначальних тенденцій економічного розвитку Азійсько-Тихоокеанського регіону прогнозується подальше поглиблення американо-китайського співробітництва як фактора впливу на механізм взаємовідносин США – АТР.

Ключові слова: зовнішня політика США, Азійсько-тихоокеанський регіон, КНР, АСЕАН, Б. Обама, адміністрація Білого дому.

На сьогодні Азійсько-тихоокеанський регіон займає особливо важливе місце в системі міжнародних відносин з точки зору миру і світової безпеки. Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР) – найбільший динамічно розвинутий регіон світу, в якому успішно реалізується нова модель економічної організації. Саме тут

пересікаються інтереси таких держав як США, Росія, Китай і Японія. Оскільки Азія вважається регіоном дедалі потужнішого економічного успіху і водночас джерелом соціальної та політичної небезпеки, зміщення центру сил в АТР є актуальним питанням міжнародних відносин сьогодення. Азіатський напрям вважається прикладом найбільших змін у світовому розподілі сил у XXI ст. Саме сюди переміщується центр світової економічної активності. Саме тут реальною є поява суперника для світового лідера США - КНР, який в найближчому майбутньому змагатиметься з наддержавою спочатку в регіональному масштабі, а потім підніметься до глобального рівня. І саме в АТР існує ряд невирішених питань у взаємостосунках між країнами, які зумовлюють труднощі в становленні економічної та безпекової стабільності в регіоні. Неконтрольоване зростання могутності кількох азійських держав несе загрозу стабільності регіону, оскільки у АТР немає жодних структур стримування, які б спільно опікувалися сферою регіональної безпеки.

Актуальність досліджуваної теми визначається тим, що відносини США з КНР завжди посідали одне з провідних місць у зовнішньополітичній стратегії, багато в чому визначаючи розвиток світової економіки і становлення систем міжрегіональної безпеки. Предметом є національні інтереси, пріоритети та напрямки зовнішньої політики США в АТР на початку XXI століття під впливом геополітичних, економічних і геостратегічних факторів. Мета статті полягає в тому, щоб визначити місце азійсько-тихоокеанського напрямку в глобальній стратегії США, виявити основоположні цілі американської зовнішньої політики щодо АТР, дослідити особливості здійснення виробленої американської зовнішньополітичної стратегії адміністрації Б.Обами. Основними завданнями дослідження слід вважати наступне:

- проаналізувати роль АТР у світовому геополітичному просторі через призму новітнього економічного зростання регіону;
- визначити основні інтереси і цілі Сполучених Штатів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні;
- виявити механізми реалізації американської зовнішньополітичної лінії в економічній співпраці з АТР;
- скласти сценарій можливої еволюції американської зовнішньої політики в АТР з урахуванням новітніх програм налагодження пріоритетної співпраці з КНР;
- визначити перспективи зіткнення інтересів лідерів АТР з платформою національного інтересу США і розкрити потенційні причини та можливі форми протидії впливу США в регіоні.

Політика США по відношенню до АТР у політологічній дослідницькій літературі останнім часом широко висвітлюється зарубіжними і вітчизняними науковцями. Як правило, основна увага дослідників приділяється питанням економічного партнерства та військово-політичним аспектам американської участі у справі АТР. Серед праць українських науковців, у центрі дослідження яких знаходиться аналіз економічної взаємодії США і АТР варто виокремити таких вчених, як І.Д.Дудко, О.В. Шевчук, Є.Є. Камінський, Б.М. Гончар, І.М. Коваль, С.О. Шергін, С.В. Пронь, О.С. Онищенко, О.Є. Лисенко, А.І. Кудряченко, В.А. Мусійчук, М.В. Фесенко, А. Луценко, А.В. Дашкевич, Т.І.Мединська. Різні аспекти зовнішньої політики США щодо АТР досліджується рядом наукових установ, включаючи: Інститут світової економіки і міжнародних відносин Російської Академії наук (ІСЕМВ РАН), Інститут США і Канади РАН (ІСК РАН), Московський державний інститут міжнародних відносин МЗС Росії (МДІМВ), Інститут Далекого Сходу РАН (ІДС РАН), відомими вченими, зокрема В.В. Міхеєвим, М.Л. Титаренко, Л.Г. Арешидзе, А. Богатурова, Т. Шаклеїної, Ю. Галеновича, С. Рогова, С. Караганова, І. Фролової, А.І. Уткіна, М.А. Троїцького, Н.Е. Сорокіна, А.А.

Кокошина, Е.П. Бажанова, А.О. Аріна, Е.В. Альохіна та ін. В американській політологічній думці проблематика зовнішньої політики США в АТР широко розробляється в Інституті стратегічних досліджень (Strategic Studies Institute - SSI) Військового коледжу армії США. Його співробітниками опубліковано ряд праць, що розглядають, в першу чергу, військово-політичні та стратегічні аспекти присутності Сполучених Штатів в АТР. У числі найбільш цікавих досліджень можна виділити роботи наукового співробітника даного інституту Стівена Бланка. Представляють інтерес праці експертів Інституту державної політики Джеймса Бейкера, зокрема професора Джо Берніса, Емі Джефф, Карла Родеса. Вивчення політики США в АТР також ведеться співробітниками американського Фонду «Спадщина» Аріелем Коеном.

Розглядаючи події останніх десятиліть можна констатувати, що Азія стала центром світового економічного зростання. Особливий інтерес до утримання позицій лідерства у АТР традиційно проявляють США, Японія, Китай і Росія, що робить цей регіон зоною високої конкуренції національних інтересів. Проблема посилення присутності в регіоні і питання інтеграції інтересів США з країнами АТР набуває нового масштабу з приходом до влади Б. Обама. За оцінками експертів, адміністрація попереднього американського президента Дж. Буша-мол. не мала достатньо розробленої програми розбудови стратегічних стосунків з країнами АТР, будучи зосередженою передусім на питаннях боротьби з тероризмом [1; 127]. Ще будучи кандидатом у президенти Б. Обама заявляв про необхідність зробити присутність США в Північно-Східній Азії вагомішою і вийти за рамки суто двосторонніх угод, самітів і домовленостей, якими, на його думку, є шестисторонні переговори, а також зробити все, аби найбільша держава регіону і економічний гігант Китай діяв за міжнародними правилами. Отримавши всю повноту влади, адміністрація Б.Обама зробила наголос на статусі США як Тихоокеанської держави і розпочала політику активного дипломатичного залучення в АТР, тим самим підтверджуючи солідарність з позицією колишнього президента США Б.Клінтона, який ще у щорічній доповіді 1997 року відзначив, що Азійсько-Тихоокеанський регіон є стратегічно важливим для інтересів і безпеки США.

Проблема стрімко зростаючого, економічно могутнього Китаю посіла одне з провідних місць у стратегічних розробках державного департаменту. Сучасний американський підхід до Східної Азії визначається ставленням до регіону, як такого що складається з двох частин: «морської Азії», де панує порядок під егідою США і Японії, і «континентальної Азії», де стрімко зростає роль Китаю, яку необхідно зберігати у межах можливостей коригування [2]. І не дарма, оскільки передбачити, що за умов подальшого економічного розвитку Китаю та Індії роль Японії як центру Азійського регіону і головного союзника США буде поступово зменшуватись [3]. Очевидно, що Азійський регіон, який є найбільшим за своїм 3 мільярдним споживчим ринком, буде визначати вектор економічного та політичного спрямування розвинутих країн світу в майбутньому.

Загалом, що стосується власне АТР, то на сучасному етапі найактуальнішими в регіоні є інтеграційні проекти, які окрім країн АСЕАН передбачають участь інших країн. Вимоги економічної доцільності співпадають з геополітичними процесами в регіоні, тому сьогоднішня азійська інтеграція є конкуренцією провідних «центрів» – передусім Китаю та Японії, які завойовують прихильність менш впливових акторів країн-членів АСЕАН, навколо яких формуватимуться економічні об'єднання. В даних умовах в Азії вже чітко вимальовується лідер – Китай, зусилля якого спрямовуватимуться на створення найбільшої у світі економіки, що з 1978 р. почав вражаюче входження в індустріальний світ. Темпи економічного зростання КНР у 2010

р. становили 10,3%, що вивело його економіку на друге місце у світі випередивши Японію. Споріднені культури Кореї та В'єтнаму саме всупереч комунізму та капіталізму, виявили потенціал зближення і групування у зоні Східної Азії. Характерним для регіону є відсутність внутрішніх конфліктів – а навпаки всіляко підтримуються інтеграційні можливості, успішно сполучаються сприйняття передової технології з традиційною працелюбністю. Стрижневою перевагою КНР на сучасному етапі є важлива тенденція до все більшого розширення в Китаї виробництва компаній багатьох країн світу і зосередження тут найширших споживчих ринків з огляду на стрімке зростання населення. Це в свою чергу впливає на збільшення експорту в Китай потужностей виробництва провідних країн світу і їх виробів. Разом з цим зростають прибутки населення Китаю, що дозволяє йому здійснювати конкурентні фінансові операції стосовно Західних країн. У 2009 – 2010 рр. КНР стала лідером у сфері кредитування країн, що розвиваються, надавши кредитів на суму 110 млрд. дол. випередивши Світовий банк. У 2010 р. відбулося динамічне зростання золотовалютних резервів Китаю, які досягли рекордного показника 2,847 трлн. дол. (у порівнянні з 2009 р. зростання становило 18,7%). У 2010 р. частка США становила 99% активного сальдо зовнішньої торгівлі КНР (181,3 млрд. дол.). Китай на сьогодні є найбільшим власником держоблігацій США (906,8 млрд. дол.).

За рахунок того, що КНР ще не в повній мірі інтегрована у світове господарство, вона не відчуває значного впливу світової рецесії після світової економічної кризи. Цю проблему китайці вирішили, переорієнтувавшись на свій внутрішній ринок, а це 1 млрд 340 млн споживачів [4; 7]. Ситуація нагадує стрімке економічне зростання США після перебування в ізоляції від виснажливих військових операцій в Європі під час Другої світової війни. Таким чином, Китай виходить а позиції сприятливого підґрунтя для здійснення масштабних економічних маневрів за умов тимчасового послаблення і сповільнення зростання економіки традиційних країн-лідерів. З іншого боку вимальовуються реальні перспективи витіснення провідних країн світу з традиційних для них сфер економічного розвитку. Незважаючи на економічний ріст упродовж 90-х рр. XX ст., зовнішня політика КНР стосувалась більшою мірою сусідніх регіонів – Тайваню, Японії, Росії, Центральної Азії. Контакти ж з іншими регіонами, наприклад, Африкою чи Латинською Америкою, були незначні та спорадичні, без цілеспрямованого курсу. В умовах інтенсивної глобалізації потреби КНР вийшли за межі можливостей країни, що зумовлює активну розробку програм співробітництва країни у напрямках Південно-Східній Азії (В'єтнам, Лаос, Камбоджа), Центральної Азії (Афганістан, Узбекистан, Казахстан, Туркменія), Закавказзя (Азербайджан, Грузія) і Східної Європи (Україна, Молдова, Болгарія, Румунія).

Ознаками активізації зовнішньо-економічної політики КНР став масштабний обсяг економічної допомоги найбільш бідним країнам регіону – Камбоджі, Лаосу, Бірмі тощо. Тому це можна розглядати своєрідним виходом КНР на глобальний рівень проведення зовнішньої політики, першим проявом накопиченої Китаєм економічної потужності у міжнародній площині. Економічна підтримка надається без будь-яких вимог щодо змін у політичному житті цих країн, є гранично прагматичною, оскільки не прив'язується Китаєм до політики. Ці фактори істотно посилюють геополітичну могутність Китаю в АТР й стимулюють зростання його впливу як регіонального лідера, створюють конкурентність присутності стратегічних інтересів США та їх союзників в регіоні.

Провідні позиції в АТР продовжує утримувати Японія. Хоча країна і є економічно найбільш розвинутою країною Азії і другою за основними економічними показниками країною світу, економіка її вже протягом останнього десятиліття знаходиться у фазі

стагнації: темпи зростання ВВП Японії не перевищують 2%, а частка інвестицій у ВВП складає 23,2 %. Позиції ж Китаю набирають обертів: темпи зростання ВВП досягають 10%, а частка інвестицій – 42,7 % [3]. Відносини з США в самих різних сферах, включаючи політику забезпечення безпеки, економіку, вирішення глобальних проблем і багато інших, незмінно продовжують залишатися стрижнем японської зовнішньої політики. Однак, незважаючи на тісні і взаємозалежні стосунки, у відношеннях між країнами існує ряд проблем, які час від часу нагадують про себе, зокрема [5]: проблема наявності військових баз США на території Японії, утримання і обслуговування яких є вкрай обтяжливим для країни. Останні роки росте незадоволення серед японців через те, що військові бази слугують причиною економічної відсталості, низького рівня життя і зростання рівня злочинності в районах де знаходяться військові бази. США готові йти на певні поступки в цьому питанні, але не збираються повністю закрити всі бази на території Японії, оскільки це може призвести до втрати вигідного стратегічного положення в АТР.

Перші кроки адміністрації Б. Обама в напрямку АТР засвідчили пріоритетність даних взаємовідносин. Вже перший рік Б. Обама на посаді президента позначився інтенсифікацією візитів американських високопосадовців у регіон, включаючи новопризначеного помічника держсекретаря з азійських і тихоокеанських справ К. Кемпбелла, заступника держсекретаря Дж. Стейнберга та держсекретаря Х. Клінтон, яка вперше за 50 років своє перше закордонне турне в лютому 2009 р. здійснила до країн Азії (Японії, Республіки Кореї, Китаю, Індонезії). Це фактично зламало попередню практику першого візиту держсекретаря США до країн Європи або до країн Близького Сходу, засвідчивши, що азійський напрям є стратегічно важливою складовою нової американської адміністрації.

За чотири роки президентства Б.Обама, його адміністрації, за провідної ролі Х.Клінтон, вдалося сформувати нову стратегічну доктрину країни, зокрема щодо АТР, згідно цілям якої зовнішня політика повинна захищати економічні інтереси, надавати більшого значення зміцненню економічної дипломатії і повернутися до Азії, оскільки в майбутньому центр світового економічного зростання буде знаходитися саме тут і проблеми США будуть виходити з цього регіону. Основна ідея Х.Клінтон викладена вже в першому рядку публікації: «Майбутнє політики визначатиметься в Азії, а не в Афганістані чи Іраку, і США мають бути в центрі цих подій» [6]. Було визначено шість пріоритетних напрямків політики США в АТР: посилення двосторонніх союзів в сфері безпеки; поглиблення відносин з провідними країнами, що розвиваються, включаючи Китай; залучення до регіональних багатосторонніх інституцій; поширення торгівлі й інвестицій; розвиток широкої військової присутності; захист демократії і прав людини. Для цього визнано за необхідне не лише підтримувати військову присутність, але й переорієнтувати залучення США до АТР на основі всебічнішого, гнучкішого й інтегрованішого підходу: активно поширювати двосторонні угоди; сприяти ринковим економічним реформам, технологічному розвитку, заходам щодо зменшення бідності тощо. Серед завдань виокремлюють: сприяти стабілізації ситуації у вражених кризою країнах (передусім Індонезії й Філіппінах); підтримати демократичні країни регіону (передусім Індонезію); у тісному співробітництві з Японією реструктурувати індонезійський борг, шукати шляхів відновлення співробітництва з індонезійськими збройними силами, яке значно погіршилось у 1990-х рр., насамперед після скинення режиму Сукарно в 1998 р.; здійснювати моніторинг проблеми зростання в регіоні політичного ісламу.

Однією з центральних трансформацій стратегії є перегляд попереднього підходу до АСЕАН, яка, незважаючи на послаблення в умовах кризи, зберегла свою цінність як

економічний і політичний партнер США, значення якого в умовах появи Китаю як впевненішого в собі регіонального гравця зросло. Значну увагу новою адміністрацією приділено розвитку відносин з АСЕАН як організацією, що перетворилася на центр регіональної інтеграції в Східній Азії. Оскільки зменшення відносного впливу США на АТР очевидне, формування зони вільної торгівлі між АСЕАН і Китаєм, об'єднання Східної Азії на основі спільних азіатських цінностей під економічним делегуванням Китаю чи Японії, але без участі США, створюють очевидні загрози для американських інтересів в АТР. Ще під час проведення першого регіонального форуму в складі лише азійських країн «АСЕАН+3» (АСЕАН, Китай, Японія, РК) в 1997 р., даний захід перетворився обговорення і розробку не лише фінансового, як спочатку передбачалося, але також політичного, торгівельно-інвестиційного, виробничого, соціально-культурного співробітництва країн Східної Азії. Організація Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), яка за адміністрації Б. Клінтона була провідною силою економічної інтеграції регіону в 1990-і рр., втратила свою центральну роль в цьому процесі. США виявилися виключеними як з «АСЕАН+3», так і Східноазійського саміту, створеного в грудні 2005 р [7 ; 127].

Водночас велика увага приділяється досягненню торгівельно-інвестиційних угод з регіональними державами АТР, відкриттю ринків азійських країн для американського експорту. За словами Б. Обама, на порядку денному найбільшим на сьогодні викликом для США і найважливішим пріоритетом є створення робочих місць і повернення американців до роботи. Одним з найкращих способів зробити це президент вбачає в збільшенні торгівлі й експорту [8; 22]. Оскільки більшість американського експорту направляється в АТР, його значення для відновлення економіки США є критичним.

Одним з центральних питань зовнішньої політики щодо АТР є американсько-китайські відносини. На сьогодні США відкрито демонструє відповідні сигнали КНР щодо поглиблення і зближення даних стосунків як стратегічно важливих для США. Принцип Б.Обама щодо прагматизації відносин США з економічними партнерами є однією з найбільш прийнятних моделей, що дозволяють реалізовувати практично необмежену кількість спільних економічних проєктів. Відповідно до його положень, США готова здійснювати інтенсивну регіональну кооперацію, що призводить до утворення успішних блоків і перспективних економічних зон без висування граничних принципів вимог щодо трансформацій всередині даних країн [9; 68]. Тому, як показали результати роботи Б.Обама під час першого президентського терміну, економічна складова двосторонніх відносин США-КНР виявилася істотною детермінантою налагодження взаємозалежності економік двох країн. Напередодні візиту Ху Цзіньтао до США китайська делегація зі сприяння торгівлі та інвестиціям підписала з американською стороною шість угод з торгівлі та інвестицій на загальну суму 600 млн. дол. У ході візиту було укладено понад 70 контрактів на загальну суму 45 млрд. дол., які передбачають постачання до Китаю продукції американських компаній, що працюють у сферах від сільського господарства до виробництва автомобілів з гібридними двигунами. Одним із найбільших контрактів стала угода на постачання до КНР 200 літаків компанії Boeing на суму 19 млрд. дол. Крім того, угоди з Китаєм підписали найбільші американські компанії, такі як алюмінієвий гігант Alcoa, аерокосмічна корпорація Honeywell, виробник ядерних реакторів і устаткування для АЕС Westinghouse, Caterpillar, що спеціалізується на будівельній і гірничодобувній техніки, а також General Electric [1; 6]. За словами президента США Б. Обама досягнуті з КНР домовленості дозволять забезпечити роботою близько 235 тис. американців, що і відповідало його передвиборчим обіцянкам щодо втілення напрямків програми щодо виходу з кризи.

Тим не менше, у ряді питань, зберігаються двосторонні протиріччя, які адміністрація Б.Обама намагається уникати з метою повернення до них за більш сприятливих обставин, а саме – після встановлення достатньо потужних економічних зв'язків з КНР. З огляду на ряд інцидентів, експерти вказують про те, що спочатку Китай відреагував на простягнуту руку Обама агресивною риторикою і зростанням регіональних амбіцій. Зокрема, на початку 2010 р. загострення відносин було пов'язано з рішенням США продати Тайваню озброєнь на суму 6,4 млрд. дол., і зустріччю президента Б.Обама з Далай-ламою у лютому 2010 р. У результаті загострення протиріч були відстрочені заплановані візити начальника Генштабу НВАК Чень Бінде до США і командувача збройними силами США на Тихому океані Р. Уїлларда до Китаю. Напруженість в китайсько-американських відносинах зросла влітку 2010 р., коли Пекін відкрито протестував проти спільних навчань США і їх союзників в Жовтому морі. Розбіжності стали ще більш гострими після заяви держсекретаря США Х. Клінтон щодо Південно-Китайського моря як сфери американських національних інтересів. Напередодні візиту Ху Цзіньтао до США, у січні 2011 р. міністром фінансів США Т. Гейтнером, міністром торгівлі Г. Локом і держсекретарем Х. Клінтон висувалися вимоги з питань курсу юаня, захисту інтелектуальної власності в Китаї та економічної трансформації. Розбіжності у двосторонніх відносинах, а також існуючі відмінності у політичних режимах, ідеології і стратегічних цілях США і КНР, ймовірність досягнення в ході візиту домовленостей щодо спірних питань була невелика, однак, важливим уявлялося змінити сам тон діалогу, підвищити взаємну довіру. Візит голови КНР позиціонувався як можливість зміцнити діалог і співробітництво між двома країнам.

З метою нормалізації стосунків у форматі США – КНР і активізації участі США у регіональній політиці АТР було здійснено ряд важливих кроків. Про це свідчать щорічна участь Держсекретаря Х. Клінтон в Регіональному форумі АСЕАН (АРФ); відновлення в 2009 р. щорічних самітів США – АСЕАН; підписання США в липні 2009 р. Договору про дружбу і співробітництво в Південно-Східній Азії (ТАС), що відкрило шлях до вступу США до Східноазійського саміту; відкриття в 2010 р. місії США до АСЕАН і призначення першого посла в АСЕАН в квітні 2011 р. тощо. Пріоритетні напрямки зовнішньої політики США в АТР визначили програму 9-денного регіонального турне президента Обама в листопаді 2011 р. – участь президента в саміті АТЕС (Гонолулу, Гавайї), в третьому саміті «АСЕАН-США» і Східноазійському саміті (Балі, Індонезія), двосторонні зустрічі з лідерами Індії, Індонезії, Малайзії, Філіппін. Коментуючи результати турне, політичні оглядачі часто використовують термін «поворотний момент» в політиці США. По-перше, проведення саміту АТЕС на території США, вперше після 1993 р., коли адміністрацією Б.Клінтона сформульовано мету створення зони вільної торгівлі в форматі АТЕС, свідчить про намір адміністрації Обама повернути провідну роль США в АТЕС і центральну роль цієї організації в регіональній економічній інтеграції. По-друге, досягнення під час саміту АТЕС значного прогресу в переговорах про створення Транс-тихоокеанського партнерства (ТТП) – високостандартної всебічної угоди з економічного співробітництва за участю дев'яти країн АТЕС, включаючи США, встановлює «золотий стандарт» для наступних аналогічних угод і знаменує перший етап створення зони вільної торгівлі в АТР. Про перспективність ТТП свідчить інтерес щодо приєднання до неї з боку Японії, РК, Філіппін, Канади і Тайваню. По-третє, в своїй програмній промові в австралійському парламенті 17 листопада Б. Обама чітко обґрунтував політику США в АТР, своє бачення регіонального і глобального лідерства США - серед основних положень

виступу: рішення адміністрації Обама зробити присутність США в АТР основним пріоритетом зовнішньої політики і запевнення, що, незважаючи на необхідність наведення фінансового порядку в США, скорочення оборонних витрат не відбудеться за рахунок АТР.

Розглянутий у даному дослідженні широкий спектр взаємодії Сполучених Штатів Америки з державами АТР, політика Вашингтона стосовно регіональних економічних організацій, дозволяють зробити ряд загальних висновків. У першу чергу слід відзначити, що аналіз основних проектів зовнішньополітичного планування США показує, що АТР позиціонується адміністративними елітами Сполучених Штатів як простір, в подальшому необхідний для реалізації національного інтересу США. Зовнішньоекономічна стратегія США в АТР має на меті дезінтегрувати існуючі економічні зв'язки між державами шляхом переорієнтації вектора зовнішньоекономічної активності на організації та форуми, підконтрольні США.

Майбутнє становище АТР у регіоні значною мірою залежить від того, в якому напрямку розвиватимуться внутрішньополітичні процеси та інтенсивність економічної інтеграції з економікою США. При всій неоднозначності цих процесів поки, треба визнати, вони йдуть у загальному руслі тенденцій до регіонального лідерства США з огляду на стратегію прагматизму Б.Обама, моделі, прийнятної, передусім для КНР. Обачний і поступовий інструментарій політики Б.Обама щодо даного регіону дає достатнє геополітичне підґрунтя для успішної реалізації американського національного інтересу. Тим не менше, можна зробити висновок, що АТР, зважаючи на динаміку політико-економічних тенденцій, поступово перетворюється на арену економічного суперництва КНР і США та плацдарм політичної конкуренції між Вашингтоном і Пекіном.

Список використаної літератури

1. Шевчук О. В. Китайсько-американські відносини: новий вимір зближуючої конкуренції / О. В. Шевчук // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: зб. наук. праць. - 2011. - Спецвипуск. – С. 608-614
2. Микитчук Н. М. Міжнародні відносини в азіатському регіоні у постбіполярний період / Н. М. Микитчук // Українська державність: історія і сучасність : зб. матер. V Всеукраїнської наук.-практ. конф. молодих вчених (28 листопада 2008 р.) / під заг. ред. К. В. Балабанова. - Маріуполь, 2008. – С. 289-291
3. Бочковська О. О. Зміщення центру сил в азійському регіоні / О. О. Бочковська // Українська державність: історія і сучасність: зб. матер. V Всеукраїнської наук.-практ. конф. молодих вчених (28 листопада 2008 р.) / під заг. ред. К. В. Балабанова. - Маріуполь, 2008. – С. 246-247.
4. Ширнин И.Г. Подъём новых экономических центров силы в мире / И. Г. Ширнин, В. А. Палкин // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2012. - Ч.2. № 9. – С. 229-237.
5. Бистрікова Г. С. Основні напрямки сучасного зовнішньополітичного курсу Японії / Г. С. Бистрікова // Українська державність: історія і сучасність : зб. матер. V Всеукраїнської наук.-практ. конф. молодих вчених (28 листопада 2008 р.) / під заг. ред. К. В. Балабанова. - Маріуполь, 2008. – С. 244-246.
6. Clinton H. America's Pacific Century [Електронний ресурс] / H. Clinton. - Режим доступу : <http://www.state.gov/secretary/rm/2011/11/176999.htm>
7. Курнишова Пріоритети політики адміністрації Б. Обама у Північно-східній Азії / Ю. В. Курнишова // Стратегічні пріоритети. - 2010. - №3. – С. 126-131.

8. Городня Н. Д. Азійсько-тихоокеанська політика адміністрації Б. Обама / Н. Д. Городня // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. - №6. – С. 17-24.
9. Галушко О.В. Глобальна прагматизація міжнародних відносин у викликах сучасної демократії // Проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць / наук. ред Б.. Канцелярук.. – К.: КиМУ, 2011. – Вип. 2. – С. 67-77.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

O. Golovan

FOREIGN POLICY OF THE BARACK OBAMA'S ASIA-PACIFIC REGION

Nowadays the APR is one of the most dynamically developing region in the world. It has currently successfully implemented a new model of economic organization with the unique individual peculiarities stored away. In terms of the international relations science, Asia region is considered as not only as increasingly powerful economic notion, but also as a source of social and political dangers.

Many countries traditionally are trying to be involved into the internal political and economic APR relations. Such powerful countries as USA, Japan, China and Russia demonstrate the particular interest to hold positions of leadership in the Asia-Pacific. This exhibits the region as highly competitive area of national interest of world society.

Regarding the U.S. - Asia-Pacific region relations, it is evident to emphasize that the primary issues of reciprocal cooperation are determined by the global economy and the establishment of inter-regional security. Since the U.S. President Barack Obama has taken over the office the area of the relations with APR has obtained the new focus. The new format of relations has been stressed at the point of view of the U.S. as a Pacific country. Obama's administration instantly established the strategic policy of active diplomatic involvement at the APR.

Barack Obama announced the critical need to make the U.S. presence in Northeast Asia more significant. The president's program includes the essential game plans transcending the simple bilateral treaties, summits and agreements. Many visits of the American government officials to the Asia-Pacific region has had the great importance for revising of the relations. Among the most considerable persons visits it is necessary to mention the following: newly appointed Assistant Secretary of State for Asian and Pacific Affairs K. Campbell, Deputy Secretary of State James Steinberg and Secretary of State Hillary Clinton .

It is widespread statement that the Asia-Pacific region appears now as the local region, undergoing the processes of integration and competition between leading powerful actors - China and Japan. Japan is the original and most reliable partner of the U.S. in the region since the end of World War II. The main issue of the new U.S. foreign policy strategy in the Asia-Pacific region so is now the building the tight relations with China.

Since China entered the position favorable ground for the implementation of large-scale economic maneuvers, its policy at the region can't be ignored any more. First Steps of Barack Obama's administration towards the Asia-Pacific region showed the priority of these relationships. U.S. demonstrates the appropriate signals to China as a need to deepen the convergence in issues, important for the U.S. In order to normalize relations broken down of the U.S. - China and enhance U.S. participation in the Asia-Pacific regional policy Americans took numerous important steps.

The main goals of the U.S. at the Asia-Pacific region is an economic growth and establishing the markets for free distribution of U.S. production. Overwhelming majority of U.S. exports even today is being sent to the Pacific. That's why the importance of American-Asia economic development makes the relations to hold out as the paramount. This is one of

the most important points of the Obama's program of the post-crisis national economy recovery.

Key words: *U.S. Foreign Policy, Asia-Pacific, China, ASEAN, Barack Obama, White House administration.*

УДК 351.86:327.7

О.В. Коломісць

ЕВОЛЮЦІЯ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ СНД

Співдружність Незалежних Держав утворилася внаслідок розпаду Радянського Союзу на початку 90-х років минулого століття. Учасниками Співдружності спочатку були 12 держав – колишніх Союзних республік СРСР, за винятком прибалтійських. Зазначений склад дозволяє СНД звертатися до численних проблем, які є загальними для всіх країн-членів, котрі належали до єдиної держави. Проте перетворення Співдружності на дієвий військово-політико-економічний альянс незалежних демократичних держав усе ще залишається досить проблематичним, насамперед, завдяки позиції Росії.

Метою статті є аналітичне дослідження концепції колективної безпеки СНД з метою визначення її характерних рис та класифікації безпекової моделі, а також її оцінки як можливої загрози національним інтересам України.

Можна констатувати, що СНД виконало функцію мінімізації негативних витрат процесу становлення незалежних держав на території колишнього Радянського Союзу і має шанс перетворитися у міждержавне об'єднання зі стійкою й авторитетною позицією. Проте на даний час воно є скоріше середовищем виявлення різних національних інтересів країн-членів, ніж ефективним механізмом їх креативної інтеграції.

Проведений аналіз концепції безпеки СНД свідчить про те, що її модель є геополітичною для країн-членів Співдружності зі всіма ознаками геополітичної структури. Разом з тим, оскільки Україна є державою-членом, не визнаючи правосуб'єктності СНД, маючи статус держави-учасниці, вона офіційно не бере участі у колективних збройних силах та військових структурах. У зв'язку з цим, у офіційного Києва можуть бути певні проблеми військового характеру при виникненні конфліктів з іншими державами-членами СНД, і, в першу чергу, – з Росією.

Ключові слова: *СНД, національна безпека, міжнародна безпека, міжнародні відносини, концепція, модель.*

Співдружність Незалежних Держав утворилася внаслідок розпаду Радянського Союзу на початку 90-х років минулого століття. Учасниками Співдружності спочатку були 12 держав – колишніх Союзних республік СРСР, за винятком прибалтійських. Зазначений склад дозволяє СНД звертатися до численних проблем, які є загальними для всіх країн-членів, котрі належали до єдиної держави. Проте перетворення Співдружності на дієвий військово-політико-економічний альянс незалежних демократичних держав усе ще залишається досить проблематичним, насамперед, завдяки позиції Росії.

Інтеграційні процеси на пострадянському просторі перебувають в центрі уваги як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, зокрема, західних вчених – Х. Адомайта,

Н. Белакович, З. Бжезинського, С. Валандер, В. Джексона, Д. Керра, А. Лінча, М. Б. Олкот, О. Рара, Ф. Шпліцбоел-Хансена, Г. Смітта, А. Кулі, Ш. Фрізен, Р. Єремян, російських науковців – Н. Арбатової, Л. Вардомського, Р. Грінберга, В. Дергачова, М. Ісінгаріна, Є. Ленського, Ю. Матвеевського, М. Стрежневої, П. Циганкова; українських вчених – О. Булатової, О. Картунова, В. Копійки, Ю. Макара, В. Посельського, Т. Татаренко, Т. Шинкаренка, та ін.

Метою статті є аналітичне дослідження концепції колективної безпеки СНД з метою визначення її характерних рис та класифікації безпекової моделі, а також її оцінки як можливої загрози національним інтересам України.

У прийнятому 1993 року Статуті СНД досить повільно сформульовані цілі організації – здійснення співробітництва в політичній, економічній, екологічній, гуманітарній, культурній й інших областях; створення загального економічного простору; забезпечення прав і основних свобод людини; співробітництво у забезпеченні міжнародного миру і безпеки та загальному роззброюванні; сприяння громадянам держав-членів у вільному спілкуванні, контактах і пересуванні в Співдружності; взаємна правова допомога й співробітництво в інших сферах правових відносин; мирне вирішення спорів і конфліктів між державами Співдружності. Однак дотепер тривають дебати про її призначення.

Хоча СНД формально має досить розвинуту організаційну структуру (Рада Голів держав, Рада Голів урядів, Рада Міністрів закордонних справ, Рада Міністрів оборони, Міжпарламентська Асамблея, Економічний суд тощо), ухвалює велику кількість рішень (вже прийнято понад тисячу рішень), проте результати практичної діяльності цієї організації вкрай незадовільні. Загалом перші десятиліття її існування показали, що в оцінці значення СНД для організації геополітичного простору колишнього СРСР навряд чи доречні крайні судження.

Співдружність не набула статусу міжнародної організації прямого або непрямого становлення унітарної держави, ні інструментом інтеграції як процесу формування певної цілісності, на кшталт ЄС, АСЕАН чи НАТО. Проте у свою чергу необхідно відзначити, що не підтвердилися й скептичні прогнози, згідно з якими сам існування цієї організації позбавлений сенсу через причини розбіжних інтересів держав-членів. Ніхто з них не має надмірного ентузіазму стосовно дієвих практичних можливостей Співдружності, проте більшість держав-учасниць поки що не ставить питання про припинення її існування на порядок денний. При всіх розбіжностях між учасниками загальним в їхньому підході до Співдружності незалежних держав, вочевидь, є усвідомлення того, що воно могло б відігравати найкориснішу, хоча й обмежену роль в організації їх відносин [1, с. 138; 2, с. 56–58]. Структурна схема Співдружності незалежних держав має вигляд, зображений на рис. 1.

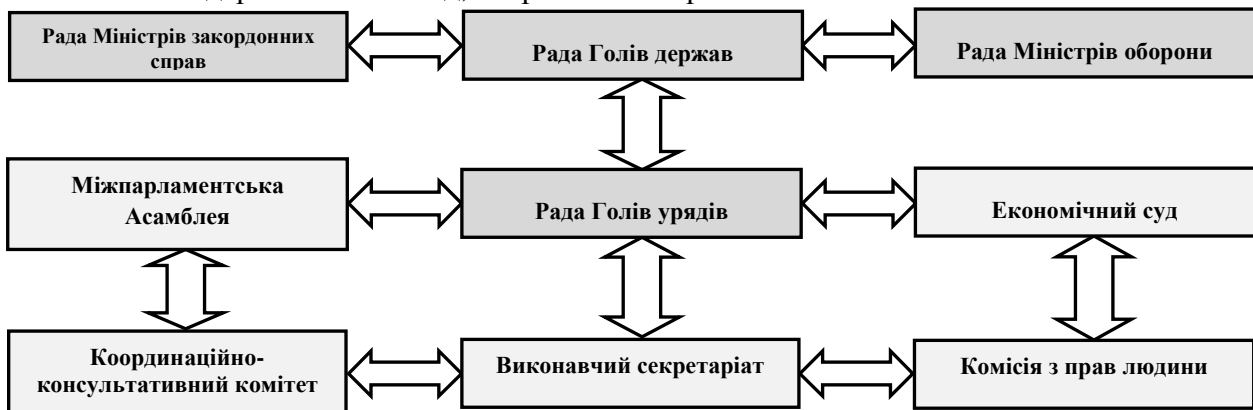

Рис. 1. Структурна схема Співдружності незалежних держав

Прикладом може служити ставлення СНД до проблематики забезпечення безпеки. У рамках співдружності прийнято низку концептуальних документів у сфері колективної безпеки (Концепція колективної безпеки СНД), укладено багатосторонні угоди (з питань створення об'єднаної системи протиповітряної оборони або з питань співробітництва в охороні зовнішніх кордонів СНД). Прийнято чимало рішень щодо підтримки миру усередині пострадянського простору; зокрема, від імені Співдружності здійснюються миротворчі операції в Абхазії й Таджикистані.

З іншого боку, навіть відносно зазначених операції мандат СНД носить, по суті, формальний характер, фактично вони здійснюються тільки силами російських миротворців, тоді як інші країни ніякої реальної участі в цій діяльності не приймають. Разом з тим домовлятися про співробітництво у військових питаннях часто виявляється простіше поза рамками Співдружності на двосторонній основі. Хоча ташкентський Договір про колективну безпеку 1992 року формально й укладався як договір про взаємну допомогу, в практичному відношенні ніякого реального механізму взаємодії країн-членів не створює; до того ж його учасниками стали лише 9 з 12 держав СНД (деякі з них перебувають у стані гострої конфронтації один з одним, наприклад Вірменія й Азербайджан), на момент продовження зазначеного Договору в 1999 році Грузія, Азербайджан і Таджикистан взагалі прийняли рішення про вихід з Договору. Різноманітні плани формування «єдиного оборонного простору» і навіть створення військового альянсу на базі Співдружності носять усього лише умоглядний характер і нереалістичні через відсутність у країн-членів загальних військово-політичних інтересів.

У загальному плані СНД можна охарактеризувати як інституціональну інфраструктуру багатобічної взаємодії між незалежними державами, що сформувалися на території колишнього Радянського Союзу, хоча дана взаємодія має лише допоміжний характер стосовно їхніх двосторонніх зв'язків, які несуть набагато більше навантаження. Сучасний стан Співдружності та її місто в міжнародно-політичному світоустрої та на пострадянському просторі зумовлюють певні обставини, які чинять вкрай негативний вплив на подальший розвиток СНД [1; 3–6]:

- об'єктивно існуюча взаємозалежність між країнами, що утворилися на території колишнього Радянського Союзу, створює вагомі передумови для їхнього співробітництва по рамках організації. Але одночасно таке співробітництво може розглядатися і як фактор, що стримує диверсифікованість їх взаємодії із зовнішнім світом, оскільки диверсифікованість розглядається як важливої мети майже всіма пострадянськими державами, що певною мірою знижує пріоритетність СНД в їхньому зовнішньополітичному мисленні й поведінці;

- домінуючий стан в цій організації, безумовно, займає Росія, що зумовлює її інтерес до СНД і тимчасово робить її єдиною можливим лідером у рамках даного об'єднання, здатним ініціювати його поступальний розвиток. Але для низки інших країн саме зазначена обставина є причиною обережного підходу до СНД як до утворення, який є політично й економічно незбалансованим і здатний ввічнити домінування одного учасника і периферійне положення інших;

- Співдружність дає можливість організувати багатобічну підтримку низки заходів, у яких зацікавлені певні країни Співдружності, або ініціювати її звернення до тих проблем, які для них є особливо актуальними. Однак для інших країн це може створити перспективу небажаного залучення до таких ситуацій, які не торкаються їх прямо;

- зацікавленість окремих держав-учасниць у налагодженні багатобічної взаємодії в рамках організації неоднакова, що привело до формування низки структур

обмеженого складу усередині цієї організації (ЄвРаз, ГУАМ, Центральнаазійське співтовариство). Така мінлива «геометрія» співробітництва між пострадянськими країнами дозволяє їм бути більш гнучкими у налагодженні зв'язків один з одним, але одночасно ще більше розвиває перспективи консолідації СНД як єдиної структури;

– більшість держав-учасниць не використовує переваги консолідованого представництва на міжнародній арені. У результаті, хоча СНД з формальної точки зору має міжнародну правосуб'єктність, на практиці не є присутнім на міжнародній арені в якості самостійно діючої організації. Це радикальним чином відрізняє Співдружність від інших регіональних геополітичних структур (ЄС, НАТО, АСЕАН) щодо можливого впливу на організацію сучасного світоустрою в Європі.

На початковій стадії існування Співдружності зберігалися елементи спільного військового командування та воєнної інфраструктури сил стратегічного призначення. З розбудовою національних збройних сил, з передачею ядерних озброєнь з України, Білорусі і Казахстану до РФ, із узгодженням ситуації навколо Чорноморського флоту ця функція поступово відмерла. Спроби її реанімації у вигляді Ташкентського пакту успіху не мали, і фактично військова співпраця переведена в площину двостороннього співробітництва. Функції захисту кордонів по зовнішньому периметру країн Співдружності, окрім України, перейняла на себе Росія, але з розбудовою національних прикордонних військ ця функція також поступово відмирає.

Прихильники інтеграції на теренах пострадянського простору на засадах домінування РФ вважають, що без військово-політичної присутності Росії у нових незалежних державах неодмінно виникатимуть міжетнічні та міжконфесійні конфлікти. Проте, якщо останні й виникали, то за участі самої Росії. Грузія висловлює незадоволення поведінкою РФ в Абхазії, Азербайджан висуває претензії щодо російської підтримки вірменської сторони. Україна може опинитися перед загрозою масштабного конфлікту в Криму, інспірованого з боку Росії. Чеченський конфлікт виник саме внаслідок неконструктивної позиції Кремля. Теза про необхідність російської військової присутності у країнах Співдружності не витримує критики і відповідає. Хоча СНД формально має досить розвинуту організаційну структуру (Рада Голів держав, Рада Голів урядів, Рада Міністрів закордонних справ, Рада Міністрів оборони, Міжпарламентська Асамблея, Економічний суд тощо), ухвалює велику кількість рішень (вже прийнято понад тисячу рішень), результати практичної діяльності цієї організації вкрай незадовільні. Загалом перші роки її існування показали, що в оцінці значення СНД для організації геополітичного простору колишнього СРСР навряд чи доречні крайні судження.

Загалом слід визнати, що Співдружність має тенденцію до перетворення в механізм реалізації виключно російських інтересів. Домінуючи в робочих органах СНД, Росія фактично має можливості проводити такі рішення, які узгоджуються з її власними національними інтересами, але суперечать національним інтересам інших держав-членів. Пріоритет російських інтересів у Співдружності не сприяв розгортанню належного потенціалу співробітництва, який планувався спочатку. Це, вочевидь, викликало певну занепокоєність і опір з боку нових незалежних держав, які стрімкими темпами побудували власні державницькі структури і поглиблювали власне розуміння своїх національних інтересів.

У відносинах між країнами Співдружності та Росії накопичуються економічні, політичні та правові протиріччя. Незадоволеність станом справ виявилася на останніх зустрічах керівників держав СНД, де гостро критикувалася неконструктивна позиція Російської Федерації. Характерною є негативна тенденція до утворення на пострадянському просторі, в межах Співдружності, дрібніших міждержавних

інтеграційних підструктур. Поступово організація перетворюється у багаторівневу бюрократичну громіздку структуру з різним ступенем участі в інтеграційних процесах окремих країн [1; 2; 5–9].

Отже можна констатувати, що СНД виконало функцію мінімізації негативних витрат процесу становлення незалежних держав на території колишнього Радянського Союзу і має шанс перетворитися у міждержавне об'єднання зі стійкою й авторитетною позицією. Проте на даний час воно є скоріше середовищем виявлення різних національних інтересів країн-членів, ніж ефективним механізмом їх креативної інтеграції. Реальна роль цієї Організації навіть у міжнародно-політичному розвитку усередині пострадянського геополітичного простору залишається маргіальною. Виявлення й реалізація можливостей СНД у плані впливу на сучасні міжнародні відносини залишається справою майбутнього.

Таким чином, проведений аналіз концепції безпеки СНД свідчить про те, що її модель є геополітичною для країн-членів Співдружності зі всіма ознаками геополітичної структури. Разом з тим, оскільки Україна є державою-членом, не визнаючи правосуб'єктності СНД, маючи статус держави-учасниці, вона офіційно не бере участі у колективних збройних силах та військових структурах. У зв'язку з цим, у офіційного Києва можуть бути певні проблеми військового характеру при виникненні конфліктів з іншими державами-членами СНД, і, в першу чергу, – з Росією.

Список використаної літератури

1. Циганкова Т. М. Міжнародні організації : навч. посібник / Т. М. Циганкова, Т. Ф. Гордєєва. – вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2001. – 340 с.
2. Коломиец О. Вплив військово-політичного протистояння Росії та Грузії на розвиток міжнародних відносин СНД / О. Коломиец // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. праць. – Київ: ІМВ КНУ, 2008. – Вип. 80. Ч. 2. – С. 56–60.
3. Чернявский С. И. СНГ: от истории к будущему / С. И. Чернявский // Вестник МГИМО-Университета. – 2011. – № 6. – С. 31–35.
4. Боришполец К. П. Перспективные направления взаимодействия стран-участников ТС и ЕЭП в экономическом измерении / К. П. Боришполец // Вестник МГИМО-Университет. – 2011. – № 6. – С. 42–46.
5. Троицкий М. А. Глобальная стратегия США в приложении к СНГ / М. А. Троицкий // США – Канада: экономика, политика, культура. – 2011. – № 3. – С. 39–52.
6. Загорский А. В. Интеграционные процессы на постсоветском пространстве / А. В. Загорский // Европейская интеграция: учеб. / под ред. О. В. Буториной. – М. : Деловая литература, 2011. – С. 653–676.
7. Загорский А. В. СНГ в большой Европе / А. В. Загорский // Европейская интеграция: учеб. / под ред. О. В. Буториной. – М. : Деловая литература, 2011. – С. 677–690.
8. Чечевишников А. Л. Гуманитарное сотрудничество в СНГ / А. Л. Чечевишников // Вестник МГИМО-Университета. – 2011. – № 6. – С. 47–50.
9. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД : навч. посіб. / М. С. Дорошко, Н. В. Шпакова. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 204 с.

01.04.2014

Стаття надійшла до редакції 11.11.2013 р.

О. Kolomiets'

EVOLUTION OF COLLECTIVE SECURITY OF THE CIS

The Commonwealth of Independent States was formed as a result of the collapse of the Soviet Union in the early 90-ies of the last century. First members of the Commonwealth were 12 states – former Soviet republics except the Baltic. The composition allows the CIS to address numerous problems that are common to all member countries that belonged to the

United States. However, the transformation of the Commonwealth into an effective military-political-economic Alliance of independent democratic States is still rather problematic, primarily because of Russia's position.

The aim of the article is an analytical study of the concept of collective security of the CIS with the purpose of definition of characteristic features and security classification model and assess potential threats to Ukraine's national interests.

It can be stated that the CIS has managed to minimize the negative costs of the process of formation of independent States on the territory of the former Soviet Union and has a chance to turn in interstate Association with persistent and influential position. However, at present it is rather the environment identify different national interests of member countries than the effective mechanism of their creative integration.

The analysis of the security concept of the CIS shows that its model is geopolitical for countries-members of the Commonwealth with all the signs of geopolitical structure. However, since Ukraine is a member state that fails to recognise the legal personality of the CIS, having a status of the state parties, it is officially not participate in collective armed forces and military structures. In this regard, the official Kiev can be certain problems of a military character due to conflicts with other States-members of the CIS, and, first of all, with Russia.

Keywords: *CIS, national security, international security, international relations, the concept, model.*

УДК 327(510:5-191.2)(045)

М.З. Мурашкина, С.В. Толстов

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОЛИТИКИ КИТАЯ В РЕГИОНЕ ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ

В статье проанализированы стратегические интересы КНР в регионе Центральной Азии. Рассмотрены действия и усилия по их реализации в рамках основных направлений внешней политики Китая. Представлен обзор основных проектов КНР в сфере энергетики и развития транзитной инфраструктуры.

Ключевые слова: *Центральная Азия, КНР, Шанхайская организация сотрудничества, стратегические интересы, внешняя политика.*

Государства Центральной Азии имеют важное геостратегическое значение в контексте наращивания потенциала КНР в качестве одного из ведущих мировых экономических и политических игроков. Влияние на центральноазиатский регион будет означать признание усиленного статуса обновленного Китая, который, по словам заместителя директора Института Дальнего Востока Российской Академии Наук С.Лузянина, сейчас находится в процессе «преодоления узкого регионализма во внешней политике» и «преодоления комплекса развивающегося государства» [1].

Цель предлагаемой статьи заключается в оценке роли Центральной Азии во внешней политике КНР, а также в определении места этого региона в системе стратегических интересов Пекина.

Не удивительно, что в современной китайской аналитической и политологической мысли значительное внимание уделяется центральноазиатской проблематике, в частности, усилению сотрудничества Китая со странами региона, а

также соперничеству Китая, США и России за влияние в регионе. Среди политологов и экспертов, исследующих данную тематику, следует отметить работы таких китайских авторов, как Бао И, Ван Цзисы, Гу Гуанфу, Ли Лифан, Лю Цзайци, Лю Циндай, Пань Гуан, Сан Чжуанчжи, Сю-Линг Ву, Ся Ишань, Ся Липин, Хак Инь Ли, Хе Вейган, Цзян Сиюань, Цзянь-Синь Чен, Чжан Байцзя, Чжан Дегуан, Чжао Хуашен, Чженьху Ван, Чжоу Ихуан, Чи-Лин Ян и других.

Стратегия Китая в отношении Центральной Азии вполне логично представляет значительный интерес для российских исследователей. Среди них следует отметить работы таких авторов, как К.Ануфриев, Р.Гумеров, В.Гусейнов, С.Демиденко, С.Ермаков, С.Жуков, А.Имангазиев, А.Казанцев, И.Комиссина, В.Корсун, А.Куртов, Д.Малышева, А.Матвеева, Р.Мукиджанова, М.Наринский, В.Наумкин, Н.Омаров, О.Подолько, Д.Попов, О. Резникова, П.Савкин, А.Свечников, Н.Серебрякова, В.Терехов, А.Токтомушев, С.Чаплинский. Особое внимание соотношению интересов России и Китая в центральноазиатском регионе и возможностям взаимовыгодного сотрудничества двух великих держав в регионе уделяют в своих работах А.Воскресенский, В.Киндалов, О.Лиманов, С.Лузянин, В.Матяш, Л.Моисеев, В.Парамонов, Ю.Песков, А.Строков, О.Столповский.

Ряд работ, в которых рассматривается внешняя политика КНР в отношении Центральной Азии, опубликовали украинские исследователи А.Гончарук, В.Гусаков, Р.Джангужин, М.Дорошко, С.Кравченко, П.Ленский, Ю.Пахомов, О.Сенченко, Р.Сыринский, М.Таран, И.Ткаченко, С.Шергин, Н.Шпакова и другие.

Внешняя политика КНР в отношении стран центральноазиатского региона находится в зоне повышенного внимания американских и европейских авторов, среди которых особый интерес представляют основательные труды таких исследователей и аналитиков, как С.Бланк, Е.Вишник, Л.Джонсон, Д.Керр, М.Лараель, Р.Лел, Р.Н.Мунро, Дж.П.Фам, Д.Р.Шпехлер, М.К.Шпехлер. Экономическую активность Китая как основу стратегии усиления влияния в Центральной Азии анализируют такие исследователи, как А.Андреси, М.Кларк, Т.Маркетос, М.Оресман, С.Пейруз, Н.Сванстром, Дж.Раболенд, К.Шейвс и другие.

Ряд интересных работ, посвященных стратегическим интересам и внешней политике Китая в Центральной Азии, опубликовали исследователи из самих центральноазиатских государств. Среди работ последних лет особо следует отметить монографии профессора Казахстанского института стратегических исследований К.Сыроежкина и профессора Киргизско-Российского Славянского университета А.Князева, труды таджикских исследователей А.Баховадинова и Х.Додихудоева, киргизской исследовательницы З.Мураталиевой.

С момента обретения независимости, государства Центральной Азии, хотя и в разной мере, стали открытыми для китайского влияния. В особенности это касается Таджикистана, Казахстана и Кыргызстана, имеющих общие границы с Китаем. Ключевыми вопросами, представлявшими для Пекина интерес в контексте сотрудничества с государствами региона в 1990-е гг. были проблемы уйгурского сепаратизма, разделенных наций, поставок энергоносителей, интенсификации торговли. Многие народности Центральной Азии имеют общее историческое корни с населением Синьцзян-Уйгурского автономного района Китая. Значительную часть населения этого района составляют мусульмане, что может подпитывать сепаратизм и национально-религиозный экстремизм. Стоит также отметить, что в Казахстане и Кыргызстане проживает около 300 тыс. уйгуров [2, с.575]. В КНР уйгурских сепаратистов рассматривают как составную часть международного терроризма, для

борьбы с которым требуется привлечение ресурсов глобальной антитеррористической кампании [3, с.332].

Китайский исследователь, сотрудник Московского центра Карнеги Чжао Хуашен так определяет основные цели КНР в Центральной Азии: борьба с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом; обеспечение безопасности в приграничных районах; поддержка стабильности во всем регионе; содействие региональному экономическому развитию; предупреждение установления монопольного контроля над регионом со стороны враждебных Китаю государств и появления в регионе военных союзов, имеющих антикитайскую направленность; создание условий для доступа к энергетическим ресурсам региона [4, с.50].

Сотрудники Отдела стратегических исследований Шанхайского института международных проблем Ся Липин и Цзян Сиюань в монографии «Мирное возвышение Китая» отмечают, что развивая всесторонние связи с государствами Центральной Азии, Китай сможет уменьшить элементы непредсказуемости в сфере собственной пограничной безопасности [5]. Тайваньские исследователи Хен Минг-Те и Тони Тай-Тин Лиу в статье «Внешняя политика Китая в Центральной Азии» пишут, что Пекин действительно заинтересован в мире и стабильности в регионе. Это отвечает интересам Китая, которому нужны среднеазиатские нефть и газ, и который стремится развивать торговлю с регионом [6].

Именно в контексте совместной борьбы против экстремизма и сепаратизма в апреле 1996 г. в Шанхае было подписано соглашение об укреплении доверия в военной области в районе границ, что положило начало возникновению так называемой «Шанхайской пятёрки» (Китай, Россия, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан), которая после саммита 16 июня 2001 г. и присоединения к процессу Узбекистана превратилась в Шанхайскую Организацию Сотрудничества. Впоследствии был создан Единый антитеррористический центр ШОС и подписан документ о безъядерной зоне в Центральной Евразии. В июне 2004 г. на саммите ШОС в Ташкенте между Китаем и Узбекистаном было подписано Соглашение о сотрудничестве в борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. Этот документ имел особое значение для Китая, поскольку предусматривал запрет на создание в Узбекистане уйгурских организаций, выступающих за независимость Синьцзяна.

Новый этап в отношениях Китая со странами Центральной Азии ознаменовал визит Председателя КНР Си Цзиньпина в Узбекистан в сентябре 2013 г., в ходе которого были подписаны Договор о дружбе и сотрудничестве и Совместная декларация о дальнейшем развитии и углублении двусторонних отношений стратегического партнерства.

Как отмечают российские исследователи, для Китая Центральная Азия является «стратегическим тылом» и «буферной зоной» в сферах безопасности, энергетики, рынков сбыта, транзитных коридоров, а также противодействия влиянию Запада [7; 8]. Углубление отношений с Центральной Азией также связано с развитием отсталых районов самого Китая, особенно Синьцзяна. Эксперты отмечают, что для Китая Центральная Азия служит как «важный фактор в нейтрализации Индии и формировании связей между азиатскими союзниками» [9]. Пекин последовательно реализует проект по окружению своего важного конкурента – Индии путем втягивания в свою систему региональных союзов Пакистана, Бангладеш, Мьянмы, Шри-Ланки и попыток распространить свое влияние на Афганистан. Через Пакистан Китай стремится установить сухопутное транспортное сообщение с Ираном. Предполагается, что таким образом будут созданы условия для строительства нефте- и газопроводов из региона Ближнего и Среднего Востока, что позволит Пекину обезопасить себя от нападений

пиратов на танкеры с сырьем и гипотетической блокады морских торговых путей со стороны США или Индии, которая потенциально может претендовать на установление своей гегемонии в бассейне Индийского океана.

Китайский инструментарий влияния в Центральной Азии и реализации своих стратегических интересов существенно отличается от американского и российского. Главным орудием Китая являются инвестиции в экономику стран, преимущественно, в энергетические и инфраструктурные проекты, горнодобывающую отрасль, а также льготное кредитование. Китайские инвестиции часто вкладываются в те сферы, которые рассматриваются западными инвесторами как рискованные. По некоторым оценкам, по состоянию на 2010 г. объем китайских инвестиций в Центральную Азию составлял 15 млрд. долларов, а китайский товарооборот со странами региона превысил 20 млрд. долл. США [1]. В 2012 г. КНР являлась крупнейшим торговым партнером для всех стран региона, кроме Узбекистана (в последнем по объемам торговли Китай незначительно опережала Россия). Что касается Узбекистана, его суммарный товарооборот с КНР достиг 3,6 млрд. долл., а объем китайских инвестиций составил 4 млрд. долл. США. В Узбекистане действует 450 предприятий с участием китайских инвесторов, из которых 69 – со стопроцентным китайским капиталом, открыты представительства 71-й китайской компании.

Массированное экономическое проникновение в страны региона обеспечивает Китай надежным фундаментом для «привязки» этих государств в политическому курсу Китая и создает условия для регионального доминирования. Отдельные эксперты предполагают, что в рамках политики усиления влияния в регионе, Пекин также стимулирует миграцию китайцев в страны Центральной Азии, в частности в Казахстан [10, с.157].

Растущая экономика Китая требует все больше газа и нефти. По состоянию на 2012 г. потребности Китая в газе составляли более 120 млрд. кубометров в год, и по прогнозам экспертов, через пять лет эта цифра может удвоиться [11]. КНР удалось достичь значительных успехов в реализации своей энергетической стратегии в центральноазиатском регионе. Важными преимуществами Пекина стали способность быстро принимать политические решения и экономические возможности безотлагательно переходить к их реализации.

Одним из крупнейших достижений Пекина стало открытие в конце 2009 г. трубопровода длиной 7 тыс. км из Туркменистана, проходящего через территории Узбекистана и Казахстана. В 2010 г. поставки туркменского газа в Китай составили около 5 млрд. кубометров, причем по цене 192 долларов за кубометр, тогда как «Газпром» в том же году закупил у Туркменистана 11 млрд. кубометров по 240 долларов [12]. Реализация этого проекта стала возможной после подписания президентом Туркменистана С.Ниязовым соответствующего договора с КНР (подписан в Пекине в 2006 г.), а также подписания соответствующих договоров между Китаем, Казахстаном и Узбекистаном. В 2007 г. состоялся визит нового президента Туркменистана Г.Бердымухаммедова в Китай, по итогам которого были подписаны соглашения о разделе продукции на газовом месторождении Багтыярлык на правом берегу Амударьи между «Китайской национальной нефтяной корпорацией» (CNPC) и Государственным агентством по управлению и использованию углеводородных ресурсов при президенте Туркменистана, а также о поставках государственным концерном «Туркменгаз» корпорации CNPC по 30 млрд. кубометров газа ежегодно в течение 30 лет. В 2008 г. в Ашхабаде было подписано соглашение об увеличении пропускной способности трубопровода в Китай до 40 млрд. кубометров газа в год, а впоследствии, во время последнего визита президента Туркменистана в

Китай была достигнута договоренность о возможности доведения к 2015 г. поставок газа до 65 млрд. кубометров в год.

Среди других значительных успехов Пекина в борьбе за центральноазиатские энергоресурсы – строительство китайско-казахстанского нефтепровода, церемония начала строительства которого состоялась в сентябре 2004 г., а первая очередь – Атасу-Алашанькоу с пропускной мощностью 10 млн. тонн в год – была завершена в конце 2005 г. В 2006 г. начались промышленные поставки нефти до китайской границы, а оттуда – по китайскому нефтепроводу к нефтеперерабатывающему комплексу Душаньцзы в Синьцзян-Уйгурском автономном районе. В 2007 г. китайская компания CNPC подписала соглашение о расширении нефтепровода Атасу-Алашанькоу, и в том же году было официально начато строительство его второй очереди. Доля китайских компаний в общем объеме добычи нефти в Казахстане почти сравнялась с долей национальной компании «КазМунайГаз». CNPC выкупила крупнейшую в Актюбинской области компанию «Актобемунайгаз» и приобрела акции казахстанской «Каражанбасмунай». По итогам визита президента Казахстана Н.Назарбаева в Пекин в 2009 г. была подписана пакетная сделка, гарантирующая Китаю поставки казахстанской нефти и предоставление 49% акций крупной нефтедобывающей компании «Мангистаумунайгаз».

Кроме добычи энергоносителей, Китай также заинтересован в развитии транзитной инфраструктуры центральноазиатских стран, поскольку это даст возможность расширить экспорт китайских товаров в страны Ближнего Востока и Европы, не говоря уже о постоянном росте экспорта китайских товаров в сами государства Центральной Азии. В частности, Пекин заинтересован в строительстве новой трансконтинентальной автомагистрали, которая через территорию Казахстана и Узбекистана свяжет Китай с портами Каспийского моря, а также трансконтинентальной железнодорожной магистрали Китай-Казахстан-Россия-Беларусь-Польша-Германия. Важной для Пекина является реализация проекта железнодорожной магистрали Китай-Казахстан-Туркменистан-Иран-Турция-Европа, адаптированной под европейские стандарты.

При активном участии китайских инвесторов продолжается строительство новых международных пограничных переходов между Китаем и Казахстаном. Естественный интерес китайских инвесторов вызывает «Транспортная стратегия Республики Казахстан до 2015 г.», которая предусматривает ряд инфраструктурных проектов по строительству новых железнодорожных линий [13]. В частности, предусмотрено строительство веток Коргас-Жетыген, Мангышлак-Баутино, Ералиев-Курык, что позволит обеспечить перевозку грузов в китайском направлении объемом до 18 млн. тонн в год.

Китайские инвесторы и строительные компании проявляют заинтересованность в строительстве автомобильных транспортных путей, соединяющих западные провинции Китая с Кыргызстаном и Таджикистаном, и через эти страны – с Узбекистаном и Туркменистаном. В перспективе новая система коммуникаций может соединить КНР через Центральную Азию с Ираном и Турцией. В 2000 г. заработала автомобильная трасса Пекин-Кашгар-Ош-Ташкент, которая проходит через территории Китая, Кыргызстана и Узбекистана. Ведется работа над реконструкцией автодороги Ош-Сарыташ-Икештам, с перспективой ее продолжения до Андижана в Узбекистане. В 2005 г. при участии китайской стороны завершилось строительство автомобильной дороги Кашгар-Хорог, что помогло Таджикистану частично избавиться от транзитной зависимости от Узбекистана. Новая автотрасса Таджикистан-Китай позволяет транспортировать в Афганистан китайские товары, которые ранее доставлялись через

Индийские порты. В ближайшие годы Китай, совместно со своими центральноазиатскими партнерами, намерен существенно увеличить количество пограничных переходов с выходом на автомагистрали.

Одним из главных инструментов влияния Китая на страны Центральной Азии является Шанхайская организация сотрудничества, в которую входят все государства региона, кроме Туркменистана, провозгласившего постоянный нейтралитет. На данном этапе Россия объективно не имеет возможности выделять достаточные ресурсы в рамках ШОС, соизмеримые с финансовыми возможностями Китая. С началом мирового финансового кризиса Китай предложил создать в рамках ШОС антикризисный стабилизационный фонд в размере 5 млрд. долларов с целью инвестирования в инфраструктуру государств Центральной Азии. Россия же выступила с альтернативным проектом антикризисной программы в рамках СНГ (в рамках ЕврАзЭС определенная помощь и кредиты были предоставлены Киргизстану и Беларуси). В ответ Китай в 2009 г. самостоятельно создал стабилизационный фонд размером в 10 млрд. долларов для инвестиций в страны Центральной Азии [14, с.157].

Российские исследователи И.Комиссина и А.Куртов справедливо отмечают, что хотя ШОС изначально создавалась с целью совместной защиты границ, ее деятельность с самого начала приобрела ярко выраженную экономическую направленность. Уже через несколько месяцев после создания организации, на первой встрече в Алма-Ате премьер-министры государств-членов ШОС подписали Меморандум об основных целях и направлениях регионального экономического сотрудничества и запуске процесса создания благоприятных условий в области торговли и инвестиций [15]. В 2003 г. главы правительств стран-участниц ШОС подписали Программу многостороннего торгово-экономического сотрудничества на 20 лет, в качестве долгосрочной цели которой было заявлено создание зоны свободной торговли. В рамках ШОС действует механизм проведения регулярных встреч министров экономики и торговли.

Посредством ШОС Пекин инициировал и продвигает ряд энергетических, транспортных и транзитных проектов. В частности, в июне 2012 г. в ходе встреч в рамках саммита ШОС в Пекине руководство Китая подписало ряд соглашений об инвестициях, поставках энергии и привилегированных отношениях с Узбекистаном, Таджикистаном, Кыргызстаном, что усилит присутствие Пекина в энергетическом секторе центральноазиатских стран. С Узбекистаном Китай заключил торговые сделки и инвестиционные соглашения на общую сумму св. 5,2 млрд. долларов. Была также достигнута договоренность, что Китай предоставит Таджикистану кредит в 50 млн. долларов для модернизации дорог и инфраструктуры, и 150 млн. юаней – для экономического развития. Китайская национальная нефтяная корпорация заключила договор по эксплуатации залежей газа и нефти Таджикистана. С Киргизстаном Пекин договорился о выделении 250 млн. долларов для финансирования строительства нефтеперерабатывающего завода в Кара-Балтав, Экспортный банк Китая намерен предоставить заем на реконструкцию энергетической инфраструктуры страны, подписан меморандум о технологическом сотрудничестве [16]. На саммите в декабре 2012 г. в Бишкеке участники ШОС обсудили создание Фонда развития и Банка развития организации.

Отдельные эксперты высказывают мнение, что ШОС рассматривается Китаем, среди прочего, и как «инструмент консервации» социально-политической и экономической ситуации в странах Центральной Азии [17]. С точки зрения стабильности в регионе Китай устраивает авторитарный характер центральноазиатских политических режимов, которые обеспечивают стабильное развитие стран и их

предсказуемость для внешних партнеров. Кроме этого, авторитарный стиль руководства и ограничения в политической сфере в определенной мере сдерживают контакты центральноазиатских стран с государствами Запада, что повышает роль Китая как приоритетного партнера.

С точки зрения геостратегического моделирования, в основу формирующейся стратегии КНР в северной Евразии положена схема «одна ось – две опоры». В концептуальном отношении Россия считается «осевым государством» – главным партнером КНР, с которым строятся отношения разностороннего стратегического взаимодействия и партнерства. Предполагается, что Китай и Россия будут сталкиваться с одинаковыми или с похожими стратегическими задачами. Китай и Россия могут оказывать друг другу помощь в политической сфере, энергетике, экономическом развитии, в сфере безопасности, в научно-технической и гуманитарной областях. Казахстану и Украине как «важным опорным странам» отводится «сбалансированная и стабилизирующая роль», в том числе в контексте обеспечения баланса и уравнивания российского фактора [18]. Кроме перечисленных стран, стратегическим партнером КНР в постсоветском пространстве считается также Узбекистан, с которым подписана Совместная декларация об установлении стратегического партнерства (06.06.2012 г.). Кроме важного значения в ресурсообеспечении и торговле, роль Узбекистана в евразийской стратегии КНР призвана расширить возможности влияния и ответственность Китая в обеспечении комплексной региональной безопасности. В свою очередь, возможным потенциальным «опорным партнером» Китая на Южном Кавказе считается Азербайджан. Интересы КНР предусматривают снижение экономической зависимости Украины, Беларуси и стран Центральной Азии от России.

Китайская концепция «западного стратегического пространства», включающего Северную Евразию, призвана обеспечить стабильность и процветание Китая, позволяя сосредоточить внимание на вызовах на юго-восточном направлении, главными из которых являются тайваньская проблема и споры в Южно-китайском море.

Кроме этого, актуальность центральноазиатского вектора внешней политики КНР усиливается в контексте сокращения военного контингента США в Афганистане и вывода оттуда войск союзников США по НАТО.

Анализ стратегических интересов и акцентов внешней политики Китая в Центральной Азии даёт возможность сделать следующие выводы:

1. Ключевыми вопросами, которые представляют интерес для Китая в контексте сотрудничества с государствами Центральной Азии являются: противодействие уйгурскому сепаратизму и исламскому экстремизму; развитие экономики Синьцзян-Уйгурского автономного района; бесперебойные поставки энергоносителей из стран Центральной Азии в КНР и китайских товаров в обратном направлении; транзит китайских товаров в страны Ближнего Востока и Европы; противодействие попыткам установить монопольное влияние на страны региона со стороны государств – соперников Китая и создать в регионе союзы с антикитайской направленностью.

2. Основным инструментарием политики Китая в Центральной Азии являются инвестиции в экономику стран региона, преимущественно, в энергетические и инфраструктурные проекты, горнодобывающую отрасль, а также льготное кредитование. Китай распространяет на центральноазиатские страны свою традиционную политику мирной экономической экспансии, уже продемонстрировавшей эффективность в ряде стран Африки и Азии. Пекин наращивает региональное присутствие, покупая энергетические и инфраструктурные активы и предоставляя кредиты без политических обязательств. Важными

конкурентными преимуществами Пекина являются способность быстро принимать политические решения, а также наличие экономических и финансовых возможностей, позволяющих безотлагательно переходить к реализации согласованных проектов.

3. Китай осуществляет продвижение своих интересов в Центральной Азии как на двусторонней основе, так и через Шанхайскую организацию сотрудничества, выступающей в определенной мере как альтернатива инициированным Россией проектам ЕвразЭС, Таможенного союза и ОДКБ.

4. Китаю удалось достичь значительных успехов в реализации своей экономической стратегии относительно Центральной Азии. КНР стала крупнейшим торговым партнером стран региона.

5. Наиболее важными достижениями в энергетической сфере стали строительство газопровода из Туркменистана через территории Узбекистана и Казахстана, а также строительство казахстанско-китайского нефтепровода.

Список использованной литературы

1. Лузянин С. Внешняя политика Китая до 2020 г. Прогностический дискурс [Электронный ресурс] // Перспективы, 29.11.2011. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/rus/desk/vneshnaja_politika_kitaja_do_2020_g_prognosticheskiy_diskurs_2011-11-29.htm
2. Swanstrom N. China and Central Asia: A new great game or traditional vassal relations? / N. Swanstrom // Journal of Contemporary China. – 2005. – Vol. 14, No. 45. – P.569-584.
3. Воскресенский А. Политика Китая в Центральной Азии / А. Воскресенский, С. Лузянин // Южный фланг СНГ. Центральная Азия – Каспий – Кавказ: возможности и вызовы для России: моногр. / отв. ред. М. Наринский, А. Мальгин. – М. : МГИМО, 2003. – С.301–335.
4. Чжао Хуашен. Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества / Чжао Хуашен // Московский центр Карнеги. Рабочие материалы. – 2005. – № 5. – 59 с.
5. Ся Липин Чжунго хэпин цзюэци (Мирное возвышение Китая). [Электронный ресурс] / Ся Липин, Цзян Сиюань // Россия в глобальной политике. – 10 января 2005. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/book/n_4246
6. Hung Ming-Te China's foreign policy in Central Asia [Электронный ресурс] / Hung Ming-Te, Tony Tai-Ting Liu // ОАКА. – 2010. – Cilt: 5, Sayı: 10. – S. 92-118. – Режим доступа : http://www.academia.edu/719943/Chinas_Foreign_Policy_in_Central_Asia
7. Казанцев А. Интеграция Путина не стыкуется с китайской стратегией в Средней Азии [Электронный ресурс] / А. Казанцев // Новое восточное обозрение, 21.07.2012. – Режим доступа: <http://www.ru.journal-neo.com/node/117710>
8. Central Asia Seminars. The 3rd GCSP–NUPI–OSCE Academy Seminar: «Central Asia 2010». Seminar Rapporteur: Ekaterina Klimenko. – Geneva Centre for Security Policy. – GCSP Geneva Papers. – Conference Series No. 19. – Bishkek, September 2010. – 29 p.
9. Корейба Я. Удар в мягкое подбрюшье России [Электронный ресурс] // ИноСМИ, 05.12.2012. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/sngbaltia/20121205/202980710.html>
10. Torbakov I. The West, Russia, and China in Central Asia: What kind of game is being played in the region? / I. Torbakov // Transition Studies Review. – 2007. – Vol. 14, No. 1. – P.152-162.
11. Малиновський О. Газова шахівниця Євразії: чи знайдеться місце Україні? [Электронный ресурс] / О. Малиновський, О. Марченко // Дзеркало тижня. – 2012. – 22 червня. – № 23. – Режим доступа:

http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/gazova_shahivnitsya_evraziyi_chi_znaydetsya_mistse_u_krayini.html

12. Малашенко А. Туркменія: була ли оттепель? [Електронний ресурс] / А. Малашенко. – Московський Центр Карнегі. – 2012. – Т. 14. Вип.4. – С.7-10. – Режим доступу: http://carnegieendowment.org/files/MalashenkoBriefing_14-4-12_Russ_Turkmenia.pdf
13. Транспортная стратегия Республики Казахстан [Електронний ресурс] // Правительство Республики Казахстан. Официальный сайт. – Режим доступа: <http://ru.government.kz/resources/docs/doc5>
14. Blank S. J. Whither the new great game in Central Asia? / S. J. Blank // Journal of Eurasian Studies. – July 2012. – Vol. 3, Issue 2. – P.147–160.
15. Комиссина И. Н. Шанхайская организация сотрудничества: становление новой реальности / И. Н. Комиссина, А. А. Куртов, под ред. Е.М. Кожокин. – М. : РИСИ, 2005. – 119 с.
16. Каццулани М. Средняя Азия между Китаем, Россией и США [Електронний ресурс] / М. Каццулани // ИноСМИ, 18.06.2012. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/world/20120618/193774581.html>. – Название с экрана.
17. Улунян А. «Большая Центральная Азия» – геополитический проект или внешнеполитический инструмент? [Електронний ресурс] / А. Улунян // ЦентрАзия, 04.04.2008. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1207304460>
18. Инь Шугуан. Сянганская газета «Вэньхуэйбао»: постепенно складывается «новая евразийская стратегия» Китая [Електронний ресурс] / Инь Шугуан // Жэньминь Жибао, 24.06.2011. – Режим доступа : <http://russian.people.com.cn/31519/7420219.html>
Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

M. Murashkina, S. Tolstov

MAIN TRENDS OF CHINA'S POLICY IN CENTRAL ASIA

China's strategic interests in Central Asia and main directions of Chinese foreign policy for their implementation were analyzed. The authors considered the efforts of the PRC government related to the implementation of basic foreign policy aims in the region. The article provides an overview of the major China's projects related to energy supply and construction of the transit infrastructure.

The Central Asian states have a strategic importance in the context of increasing the potential of China as one of the world's leading economic and political actors. The authors note that the key aspects of China's relations with the Central Asian states are countering Uighur separatism and Islamic extremism, uninterrupted supply of energy resources from Central Asia and supply of Chinese goods to the countries of the region, transit of Chinese goods to the Middle East and Europe, countering the attempts to establish monopoly influence on the countries of the region on the part of rivaling states and create alliances with anti-China orientation in the region.

China has become the largest trading partner of the region. The main instruments for enhancing China's influence in Central Asia are investment projects, mainly in the spheres of energy, infrastructure and mining industry, as well as preferential loans in production and trade. China extends its traditional policy of peaceful economic expansion to the Central Asian countries which demonstrated efficiency in a number of countries of Africa and Asia. Promotion of Chinese interests in Central Asia is carried out both on a bilateral basis and through the Shanghai Cooperation Organization projecting to a certain extent as an alternative to Russian projects like the Eurasian Economic Community, the Customs Union and the Collective Security Treaty Organization (Tashkent pact). The main achievement of China's policy in the energy sector is the construction of a gas pipeline from Turkmenistan

through Uzbekistan and Kazakhstan, as well as the construction of the Kazakhstan-China oil pipeline.

Keywords: *Central Asia, China, Shanghai Cooperation Organisation, strategic interests, foreign policy.*

М.З. Мурашкіна, С.В. Толстов

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ПОЛІТИКИ КИТАЮ В РЕГІОНІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

В статті проаналізовано стратегічні інтереси КНР в регіоні Центральної Азії. Розглянуто дії та зусилля по їх реалізації в рамках основних напрямків зовнішньої політики Китаю. Представлено огляд основних проектів КНР у сфері енергетики та розвитку транзитної інфраструктури.

Ключові слова: *Центральна Азія, КНР, Шанхайська організація співробітництва, стратегічні інтереси, зовнішня політика.*

УДК 327(477)(045)

Є.В. Рябінін

ПРОБЛЕМА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена одній з актуальних проблем українського геополітичного сьогодення, а саме вектору інтеграції України. Розглянуті проблеми та перспективи щодо участі України в європейських та євразійських політико-економічних інтеграційних об'єднаннях. Наголошується на невідповідності геополітичного розташування держави та внутрішньому розколу в суспільстві стосовно зовнішньополітичного вектору. Обґрунтовується думка про необхідність України інтегруватися з країнами євразійського простору.

Ключові слова: *інтеграція, євразійський простір, Європейський Союз, суверенітет, постнаціональна епоха.*

Сучасний світ характеризується активними інтеграційними процесами. Інтеграція сьогодні є невід'ємною складовою економічного, політичного, військового, культурного розвитку глобалізаційного світу, не дивлячись на те, що глобалізація має більше недоліків, ніж переваг для сучасного людства. На кожному континенті країни формують регіональні організації та приймають участь в інтеграційних проектах. Україна не є виключенням, але участь держави в інтеграційних процесах є доволі хаотичною, що заважає державі зайняти своє місце в політичній структурі світу.

Інтеграційні пріоритети України слід розглядати через призму трьох факторів: економічне зростання, збереження суверенітету в процесах прийняття рішень та посилення геополітичного впливу на регіональному рівні.

В контексті аналізу зовнішньополітичних пріоритетів, Україна має три потенційні шляхи: інтеграція в європейське співтовариство; реінтеграція з країнами євразійського простору; нейтралітет як в військовому, так і в політичному плані. Третій варіант є нереальним, оскільки Україна не має ніяких можливостей стати східноєвропейською Швейцарією через високий рівень корупції та прогалин у вітчизняному законодавстві.

Геополітично Україна вагається між інтеграцією до європейських структур та реінтеграцією з пострадянськими країнами.

Європейський та євразійський простір на сьогоднішній день є не взаємодоповнюючими, а взаємовиключними елементами сучасного геополітичного світу. Західна цивілізація, головним представником якої є США, намагається закінчити розпад цього євразійського простору, почавши із руйнації Радянського Союзу та продовжуючи руйнацією Росії, яка завдяки приходу до влади прагматичних політиків, ще має сили відстоювати свої геополітичні інтереси. Сьогодні ж Росія намагається потроху повертати свій вплив на євразійському просторі і робить це шляхом активізації інтеграційних процесів (Євразійський союз, ОДКБ, ШОС, СНД). За умов можливого розпаду Росії на декілька республік, євразійський простір стане територією перманентних міжнаціональних та міжетнічних конфліктів, у які будуть втягнуті практично всі країни регіону. Не буде перебільшенням сказати, що євразійський простір як геополітичний суб'єкт існує лише за умов цілісності Росії як держави.

Отже, метою статті є аналіз геостратегічного вибору України через призму геополітичних стратегій на європейському та євразійському просторах.

На перших етапах існування незалежної України, багато експертів підкреслювали важливість появи української держави, яка мала спроможність впливати на ситуацію в світі в глобальному масштабі. Перш за все, поява України змінила геополітичний баланс в Європі, політична ситуація в Європі була кардинально трансформована. З.Бжезинський вважав, що архітектура європейської безпеки має будуватися на осі Париж – Берлін – Варшава – Київ [2, с. 25]. Але, посилення України на регіональному рівні було не вигідно провідним акторам міжнародних відносин, а саме США та ЄС, які й розпочали кампанію «демонізації» країни, звинувачуючи керівництво держави в постачанні систем «Кольчуга» до Іраку, факт чого досить не було доведено. Крім того, політична криза, яка була штучно інспірована на початку 2000-х років і яка триває дотепер, нівелювала геополітичний потенціал країни, яка вже не розглядається експертами як потужний регіональний геополітичний актор.

Вплив провідних акторів міжнародних відносин є першою причиною, яка призвела до того, що Україна з потенційного впливового гравця на великій шахівниці перетворилася лише в об'єкт міжнародних відносин. Іншою головною проблемою держави є її географічне розташування, а саме, лімітрофне, тобто проміжне, що робить скрутним ведення зовнішньої політики.

Лімітрофність України може бути визначена наступними параметрами:

- в геополітичному – Україна знаходиться між ЄС і Росією;
- в економічному – між країнами з ринковою економікою Заходу та економікою Росії, що тільки розвивається;
- в духовно-моральному – між тоталітарним ідеологічним минулим і можливим правовим майбутнім, складовими якого є громадянське суспільство та права держава;
- в ціннісному – між східною та західною цивілізаціями. Тут слід зазначити, що в Україні перехрещуються цінності як східної, так і західної цивілізацій. Проте, ні східні інтерпретації взаємодії громадянина і держави («людина – гвинт державного організму»), ні некритичне сприйняття опорних точок західного антропоцентризму («абсолютний пріоритет прав громадянина») сьогодні не є прийнятними для українського суспільства. С.Гантінгтон у своїй праці «Зіткнення цивілізацій» також наголошує на тому факті, що Європа закінчується на берегах Дніпра, а далі починається Азія [8, с. 153]. Країна, дві частини якої належать до різних цивілізацій, приречена існувати в стані латентного конфлікту щодо вибору зовнішньополітичного вектору;
- в військовому – між НАТО та ОДКБ.

На остаточний вибір зовнішньополітичного вектору держави також впливає третя проблема, а саме регіональний розкол українського суспільства по лінії «Схід – Захід». Якщо проаналізувати електоральні уподобання мешканців Західної України, вони характеризуються прозахідним вектором розвитку (про це свідчать результати парламентських та президентських виборів протягом усього періоду незалежності); Східна Україна підтримує реінтеграцію з країнами колишнього СРСР, а, отже, проросійські політичні сили. Нажаль, цей регіональний розкол та спекуляція пріоритетами в зовнішній політиці використовуються різними політичними силами України, які зацікавлені в отриманні необхідної кількості голосів під час виборчих кампаній. Позиція зовнішньополітичної невизначеності, а, отже, багатостороння зовнішня політика була виправдана в 90-ті роки минулого століття, оскільки після розпаду СРСР та біполярної системи міжнародних відносин, світ опинився в стані геополітичного вакууму, який характеризувався процесом геополітичної переорієнтації вже існуючих країн та тих, які щойно з'явилися на політичній карті світу. Але, сьогодні, коли світ входить в завершальну фазу будівництва геополітичної архітектури світового порядку, кожна країна повинна зайняти своє місце та визначитися із своїми геополітичними пріоритетами. Захід, в свою чергу, намагається різними проєвропейськими програмами вирвати євразійські країни з полюса впливу Росії, але й не допускає до самої Європи, оскільки країни євразійського простору не відповідають критеріям та нормам ЄС. Цього, нажаль, не усвідомлюють самі країни, які обирають європейську безперспективність замість євразійської перспективи розвитку.

Якщо подивитися на інтеграційні процеси на євразійському просторі, слід зазначити, що першим інтеграційним проектом виявилася СНД, але ми не можемо стовідсотково вважати, що це був саме інтеграційний проект. СНД був варіантом заміни СРСР, оскільки замість Радянського Союзу потрібно було запропонувати населенню нових країн та політичним елітам якісь перехідний проект. Крім того, слід підкреслити, що СНД виявилася ефективним діалоговим майданчиком та сьогодні дозволяє вирішувати велику кількість дво- та багатосторонніх проблем.

Іншими інтеграційними проектами (організаціями), в яких також приймають участь країни євразійського простору є наступні: економічні – ОЧЕС, ЄврАзЕС, Центральноазійське співробітництво; військові – ОДКБ, Blackseafor, Caspian Guard, військово-політичні – ШОС; політичні – ГУАМ, Східне партнерство, Центральноєвропейська ініціатива, Євразійський Союз (в стадії розробки) тощо. Але переважна кількість цих проектів мала за мету саме вихід країн з російського полюсу впливу [7, с. 35].

Сьогодні євразійська інтеграція реалізується трьома країнами: Росією, Казахстаном та Туреччиною. У 2006 р. Туреччина ініціювала створення Тюркської співдружності держав для їх економічної інтеграції. У 2008 р. була створена Парламентська Асамблея тюркомовних держав, а в 2010 р. міністр закордонних справ Туреччини заговорив про створення Євразійського союзу, до якого повинні увійти не тільки тюркські держави і народи, а й мусульманські, зокрема Балкан, Причорномор'я і Росії [4, с. 548]. Тобто, Туреччина бачить Євразійський союз як регіональне угруповання країн одного походження та віросповідання. Проект Казахстану був проголошений ще в 1994 році Н.Назарбаєвим та передбачав отримання лише економічної вигоди без ідеологічного підґрунтя. Але на той час він був несвоєчасним, оскільки пострадянський простір характеризувався процесами дезінтеграції, а національні еліти воліли укріпити свою владу, аніж ділитися нею із Москвою, як потенційним полюсом впливу та реінтеграції. Що стосується проекту В.Путіна, то він має на меті саме укріплення політико-економічного впливу Росії на євразійському

просторі та «цементування» деяких країн регіону для створення політичного полюсу в контексті побудови багатополісного світу. У відповідності до неоевразійської доктрини Росія повинна стати центром нової інтеграції, що дозволить їй зберегти свою унікальність та захистити суверенітет самобутніх культур Євразії від нав'язування ліберально-культурних цінностей США [5, с. 556]. Також у перспективі Євразійський союз має замінити собою СНД та стати ядром майбутньої інтеграції потенційних його учасників.

Якщо порівняти проекти європейської та євразійської інтеграції, можемо побачити, що перший тип пропонував країнам, що бажали інтегруватися в європейський простір, економічну вигоду (хоча не всі з них її отримали) чи вирішення питання безпеки (країни колишнього союзу, які швидше воліли уникнути геополітичного впливу сучасної Росії, аніж приєднатися до ЄС та НАТО, втративши при цьому частину свого суверенітету). ЄС також вимагав від країн-аплікантів привести свої країни у відповідність до Копенгагенських критеріїв. Автор вважає, якщо Росія бажає повернути потужність та вплив на світовій арені, стати не регіональною, а світовою державою, вона повина зробити наступне:

- розробити комплексний цивілізаційний проект, який би був економічно, політично та ідеологічно привабливим;
- не ставити знижку на газ як головну мету участі євразійських країн в спільних проектах;
- відмовитися від «примусової» інтеграції;
- розробити чіткі критерії, за якими країни приєднувалися б до її інтеграційних угруповань, сучасну ж модель інтеграції можна представити як «приймати участь може будь-яка країна, головне - аби не з Заходом» [7, с. 36].

Низка експертів, не лише в країнах колишнього СРСР, але й в самій Росії вважають, що інтеграційний проект буде успішним лише тоді, коли його очолить інша країна, а не Росія. Так, В.Гросул (головний науковий співробітник Інституту російської історії РАН, доктор історичних наук) вважає, що процес зближення пострадянських країн має бути очолений не Росією, а Україною, оскільки російські ініціативи часто викликають страх у переважній кількості еліт пострадянських держав, які бояться російського домінування в нових міжнародних союзах та коаліціях [7, с. 37].

В цьому контексті постає питання – до якого проекту, європейського чи євразійського приєднається Україна? Як зазначив свого часу З.Бжезинський, «...без України Росія перестає бути євразійською імперією». Але, постає слушне питання – а чи ставить Росія за мету створення імперії? Росія завжди позицінувала себе як імперська держава, але говорити про імперські амбіції Росії в сучасних умовах не є доречним. На думку головного редактора журналу «Росія в глобальній політиці» Ф.Луцьянова, «більшості аналітиків притаманна думка про те, що рушієм силою російської політики служать імперські амбіції, а, отже, будь-який проект, який вона ініціює на пострадянському просторі автоматично оголошується як відновлення СРСР» [6, с. 17]. Неможливо з цим не погодитися, особливо в контексті коментарів в українському політичному дискурсі щодо зовнішньополітичного вектору України – коли мова йде про ЄС, це розглядається як цивілізаційний вибір або природні інтеграційні процеси, коли мова йдеться про ТС – то це розглядається як відтворення СРСР та позбавлення України її суверенітету, хоча саме ЄС є організацією з наднаціональними органами управління.

Доволі актуальним сьогодні є питання збереження суверенітету. Існує думка про те, що сучасний світ входить в постнаціональну епоху, коли державний суверенітет не є головною запорукою успішного розвитку держави. На думку експерта Російського

інституту стратегічних досліджень Я.Амеліної «реінтеграція пострадянських країн є краще ніж їх роздільне існування, а відмова рівноцінна відмові від зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної самостійності. В умовах, які склалися на пострадянському просторі – це шлях к державному суверенітету. Крім того, Росія не збирається експлуатувати слабкіші в економічному сенсі держави, оскільки для Росії економічні завдання є другорядними. Росія ставить перед собою зовнішньополітичні цілі, пов'язанні з посиленням свого міжнародного впливу» [3, с. А7].

Приєднавшись до ЗВТ з ЄС, Україна автоматично втрачає частину свого суверенітету та буде вимушена реалізовувати накази з Брюсселя, не отримуючи ніяких економічних переваг, оскільки українська продукція не є конкурентноспроможною на європейському ринку, та по-друге, маловірогідно, що Україна зможе прийняти участь у якійсь високотехнічних проектах (наприклад, авіабудування). Крім того, проєвропейський напрямок означає, що Україна буде розглядатися як периферійна держава чи санітарний кордон із Росією, не маючи можливості впливати на європейську політику. Подвійні стандарти ЄС щодо України проявилися в ситуації, коли Румунія відсудила газоносний шельф о.Зміїний (за домовленостями Будапештського договору Україна отримувала гарантії її територіальної цілісності) та в ситуації, коли ЄС проігнорував інтереси України, погодившись на будівництво Росією трубопроводу в обхід України (ставши членом Європейського енергетичного пакту, Україна втратила незалежність в сфері прийняття рішень в енергетичній сфері). Американський економіст Майкл Хадсон нещодавно висловив думку про те, що ЄС ставиться до східноєвропейських країн як до окупованих територій. Відомий публіцист з Латвії Яніс Кучинскіс, підбиваючи підсумки членства Латвії в ЄС, сказав, що Європа ставиться до Латвії, як до завойованої території, також як у часи хрестових походів [1, с.В4].

Крім того, якщо порівняти ЄС та Євразійський союз, перший є наднаціональним об'єднанням, другий поки не має наднаціональних органів управління, а до складу Євразійської економічної комісії входять по три представники від кожної країни-члена ТС. В таких умовах можна говорити про рівність прав в процесі прийняття рішень. Інтегруючись в європейські структури, Україна свідомо передає частину свого суверенітету керівним органам ЄС без права впливати на процес прийняття рішень.

Для України участь в євразійському проєкті дає можливість зберегти та модернізувати свої промислові потужності та разом із учасниками Євразійського союзу стати частиною впливового полюсу, який має потужний економічний, фінансовий, ресурсний, військовий потенціал. Якщо локомотивами ЄС є Франція та Німеччина, а решта країн є лише другорядними «вагонами європейського потягу», то Росія, Україна, Беларусь та Казахстан можуть стати лідерами євразійського проєкту, основною метою якого повинна бути не ідеологічна складова, а саме отримання економічних дивідендів та розбудова стабільного, у всіх проявах, політичного простору. Для цього інтеграція на євразійському просторі повинна реалізовуватися за прикладом АСЕАН, яка не має наднаціональних органів управління, а всі учасники є рівними в процесі прийняття рішень. Інтеграція ресурсів та зусиль дозволить цим країнам зайняти домінуюче місце на ринках СНД та збільшити економічну присутність в третіх країнах. Це й буде запорукою укріплення геополітичного впливу України в регіоні. Але геополітичний вплив також повинен підкріплюватися економічним розвитком.

Якщо проаналізувати прогноз економічних сил в світі до 2050 року, маємо ситуацію, коли Росія стане однією з найпотужніших світових економік в порівнянні із Німеччиною та Францією як локомотивами ЄС. За оцінками ВВП з паритету споживацької спроможності Росія, за оцінками експертів, в 2050 році буде посідати

шосту сходинку із показником \$ 8.013 млрд, Німеччина – 9 місце (\$5.822 млрд), Франція – 10 місце (\$5.714 млрд). Річний рост ВВП на душу населення: Росія – 12 місце (3,2%), Німеччина – 21 місце (1,9%), Франція – 19 місце (2,0%) [9]. Як видно з наведеної інформації, Росія є перспективним полюсом для економічної інтеграції.

Крім того, дослідження Оксфордського університету «Вплив ЗВТ між Україною та ЄС» припускає зростання українського ВВП внаслідок підписання договору про вільну торгівлю на 4,3% протягом 10 років за умов надання країні з боку ЄС технічної та фінансової допомоги. Приймаючи до уваги фінансову кризу, в якій знаходиться сьогодні ЄС, це маловірогідно. В цьому ж дослідженні підкреслюється, що позитивний ефект від вступу України до ТС буде складати 6,3% росту ВВП за той самі період, але без фінансової допомоги [1, с.В4].

Отже, європейський чи євразійський вибір для України не є цивілізаційним вибором, це є вибір, з одного боку, між периферійністю та другорядністю, та, з іншого боку, можливістю стати важливою частиною нового перспективного економічного простору.

Список використаної літератури

1. Батчиков С. Последний год независимости? / С.Батчиков // Еженедельник «2000». – 2013. – №35. – С.В4.
2. Бжезинський З. Вирішальна роль України на пострадянському просторі / З. Бжезинський // Політика і час. – 1997. – №9. – С. 24–28.
3. Галкин Д. Яна Амелина: «Интеграция – это путь к государственному суверенитету» / Д.Галкин // Еженедельник «2000». – 2013. – №4. – С.А7.
4. Дуднік О. Євразійський союз: для кого реальна необхідність, а кому реальна загроза? / О.Дуднік // Гілея. – 2013. – №75. – С.548–550.
5. Кондратенко О. Неоевразійська доктрина у зовнішній політиці Російської Федерації / О.Кондратенко // Гілея. – 2013. – №75. – С.555–558.
6. Лукьянов Ф. Три мифа о российской внешней политике / Ф.Лукьянов // Зовнішні справи. – 2013. – №3. – С.14–20.
7. Рябінін Є. В. Євразійський простір: проблеми та перспективи інтеграції / Є. В. Рябінін // Зовнішні справи. – 2013. – № 5. – С. 32–38.
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ Москва, 2006. – 571 с.
9. PWC: прогноз развития мировой экономики до 2050 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pwc.com/world2050>

Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

Y. Ryabinin

THE PROBLEM OF FOREIGN POLICY DIRECTION CHOICE FOR UKRAINE

The article is devoted to such a pressing issue as integration on Eurasian territory. Before starting to analyze different integrational directions the author presents a brief analysis about concepts and theories of integration, pointing out that European integration is based on scientific basis that helped it to thrive. So, the author makes a conclusion that the integrational processes on Eurasian space must be realized on a scientific basis but not on political situation. The author underlines that there are lots of different integrational projects on the Eurasian territory but they can't be considered to be very successful. There are lots of reasons for it but the main one is Russia. The author explains that Russia can't propose any project that could be beneficial for its participants, because Russian will always put its interests on the first place. Besides some experts believe that integrational project on Eurasian territory must be lead by some other country but nor Russia, as the republics of

former USSR consider Russian projects to be a way to bring empire back. Also contemporary leaders of the Eurasian states don't want to share power with some integrational union. In the end the author presents information about political regimes in the Eurasian states and believes that they could be regarded as an obstacle to the integrational processes because totalitarian states are not eager to unite and share the power.

Key words: *integration, Eurasian space, European Union, independence, postnational epoch.*

УДК 327(477:4-6ЄС)''2004''(045)

I. Galewska

MIEJSCE UNII EUROPEJSKIEJ W POLITYCE ZAGRANICZNEJ UKRAINY PO 2004 ROKU

Ukraina od momentu powstania niepodległego państwa, ze względu na swoje położenie była zmuszona zmierzyć się wyborem właściwych kierunków polityki zagranicznej. O wpływy na Ukrainie starały się jednocześnie Rosja, Stany Zjednoczone oraz Unia Europejska. Z tego powodu w polityce zagranicznej Ukrainy brak było jasnych i spójnych deklaracji przy określaniu priorytetowych celów. Widoczny był (nadal jest) brak ponadpartyjnej zgody, co do zasadniczych kierunków polityki zagranicznej. Pomiedzy zwolennikami orientacji zachodniej a obozem prorosyjskim trwa spór. Niniejszy artykuł będzie stanowił próbę odpowiedzi na pytanie Jakie miejsce w ukraińskiej polityce zagranicznej zajmuje Unia Europejska po „pomarańczowej rewolucji”?

Zmiany jakie zostały zapoczątkowane w 2004 r., dały nadzieję na przyspieszony proces zbliżania się Ukrainy do struktur europejskich. Pomimo, że Rosja i UE nadal pozostają w centrum zainteresowań polityki ukraińskiej, tak więc perspektywa stosunków pomiędzy Ukrainą a Unią Europejską będzie główną częścią niniejszej pracy. Należy podkreślić, że oferta Brukseli ma pewne zalety dla Ukrainy i tych fragmentów społeczeństwa, które ciągną bardziej ku zachodniemu modelowi demokracji, tak więc strona rządząca nie mogła sobie pozwolić na całkowite zerwanie stosunków z Zachodem od 2004 r. W artykule poza oficjalnymi celami polityki zagranicznej, poddane zostaną również analizie programy wyborcze partii politycznych, które będą miały swoją reprezentację w Radzie Najwyższej Ukrainy po wyborach parlamentarnych w 2012 r.

Słowa kluczowe: *integracja europejska, pomarańczowej rewolucji, partie polityczne, polityka zagraniczna.*

Ukraina od momentu powstania niepodległego państwa, ze względu na swoje położenie była zmuszona zmierzyć się wyborem właściwych kierunków polityki zagranicznej. O wpływy na Ukrainie starały się jednocześnie Rosja, Stany Zjednoczone oraz Unia Europejska. Z tego powodu w polityce zagranicznej Ukrainy brak było jasnych i spójnych deklaracji przy określaniu priorytetowych celów. Widoczny był (nadal jest) brak ponadpartyjnej zgody, co do zasadniczych kierunków polityki zagranicznej. Pomiedzy zwolennikami orientacji zachodniej a obozem prorosyjskim trwa spór. Niniejszy artykuł będzie stanowił próbę odpowiedzi na pytanie Jakie miejsce w ukraińskiej polityce zagranicznej zajmuje Unia Europejska po „pomarańczowej rewolucji”?

Kryzys polityczny na Ukrainie, który rozpoczął się jeszcze w 2000 r. oraz wybuch w 2001 r. „skandalu kasetowego”, uwiaryścił całkowitą przepaść między rządzącym reżimem a

narodem Ukrainy [1, s. 207]. Zmiany jakie zostały zapoczątkowane w 2004 r., dały nadzieję na przyspieszony proces zbliżania się Ukrainy do struktur europejskich. Rosja i UE nadal pozostają w centrum zainteresowań polityki ukraińskiej, tak więc perspektywa stosunków pomiędzy Ukrainą a Unią Europejską będzie główną częścią niniejszej pracy. Należy podkreślić, że oferta Brukseli w sprawie zbliżania Ukrainy z UE ma pewne zalety dla Ukrainy i tej części społeczeństwa, które dążą bardziej ku zachodniemu modelowi demokracji.

W kierunkach polityki zagranicznej Ukrainy można wyróżnić cztery etapy:

- 1) 1991-1994 – który miał na celu budowanie wizerunku państwa na arenie międzynarodowej;
- 2) 1995-1999 – dążenie do poprawy stosunków z Rosją i Zachodem tzw. polityka „wielowektorowości” bądź „wielosektorowości”;
- 3) 2000-2004 – zacieśnianie relacji z władzami rosyjskimi;
- 4) Od 2004 – zwiększone zainteresowanie zbliżaniem do Unii Europejskiej [2, s. 301-311].

Wydarzenia z 2004 r. tzw. „pomarańczowa rewolucja” były niewątpliwie rezultatem nie tylko wejścia Polski – sąsiada Ukrainy, do struktur Unii Europejskiej, ale również zwiększonym zainteresowaniem kierunkami polityki zagranicznej przez obywateli Ukrainy [3, s. 11-112]. Tym samym rok 2004 spowodował wzrost międzynarodowej roli Ukrainy. Pomimo „ożywienia” w relacjach Ukrainy z Unią Europejską, nie nastąpił istotny przełom we wzajemnych relacjach. Ukrainie nie udało się od początku wypracować jasno określonej strategii wobec Unii. Nowa polityka składała się wyłącznie z deklaracji, była pozbawiona wystarczającej koordynacji na szczeblu instytucjonalnym [4, s. 34]. Przyczyną takiego stanu rzeczy była, również postawa Unii Europejskiej, która mimo początkowego zaangażowania, widoczny był podział na grupę nowych państw członkowskich popierających aspiracje Ukrainy i grupę francusko-niemiecką, stawiającą na rozwój współpracy z Rosją. Niewątpliwie prowadzone w tym duchu debaty europejskie miały wpływ na politykę Ukrainy wobec Unii. Szczyt UE-Ukraina był najważniejszym wydarzeniem w relacjach między Unią Europejską a Ukrainą w 2005 r. Zgodnie z oświadczeniem wydanym przez UE na szczycie w Kijowie, Komisja Europejska i państwa członkowskie Unii przyjęły informację dotyczącą spełniania przez gospodarkę ukraińską kryteriów rynkowych przedstawionych w Podstawowej Regulacji Antydumpingowej UE i – w związku z tym – nadały Ukrainie status gospodarki rynkowej. Polityczna decyzja UE została ogłoszona podczas szczytu, jednak formalne procedury związane z jej wdrożeniem zakończą się na początku 2006 r. [5, s. 7]. Pomimo podejmowanych kroków w kierunku zbliżania Ukrainy do struktur zachodnich, widoczny był brak pełnej koordynacji polityki. Za proces koordynacji polityki integracji europejskiej odpowiedzialne była, aż cztery agencje rządowe:

- 1) Sekretariat Gabinetu Ministrów ds. Integracji Europejskiej (Biura Rządowe);
- 2) Ministerstwo Spraw Zagranicznych ds. Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa, Dialogu Politycznego i Ogólnych;
- 3) Ministerstwo Sprawiedliwości odpowiedzialne za harmonizację ustawodawstwa oraz sprawiedliwości i sprawy wewnętrzne (JLS);
- 4) Ministerstwo Gospodarki odpowiedzialne za handel i koordynację polityki gospodarczej, a także ministerstwa sektorowe, tak jak do spraw energii czy ochrony środowiska [6, s. 92].

Chociaż koordynacja wymienionych wyżej sfer byłaby możliwa to jednak nie została wprowadzony spójny mechanizm współpracy agencji. W pierwszym „pomarańczowym” rządzie, kierowanym przez Julię Tymoszenko (4 lutego–8 września 2005 roku), powołano nawet specjalne stanowisko wicepremiera ds. integracji europejskiej – został nim Ołeh Rybaczuk. W ramach gabinetu ministrów stworzono Departament Integracji Europejskiej. Po

zmianie rządu 8 września i późniejszym mianowaniu O. Rybaczuka szefem gabinetu prezydenta stanowisko wicepremiera ds. integracji europejskiej zostało zlikwidowane. Zamiast niego w gabinecie premiera Jurji Jechanurowa powstał rządowy Komitet Integracji Europejskiej pod przewodnictwem ministra spraw zagranicznych Borysa Tarasiuka. W 2008 r. powołano przy Radzie Ministrów Ukrainy Biuro Koordynacji Integracji Europejskiej i Euroatlantycznej (Coordination Bureau for European and Euro-Atlantic) jej przewodniczącym jest obecnie Vadym Triukhan.

Rok 2007 przyniósł, który był jednocześnie rokiem wyborów parlamentarnych, nie przyniósł zainteresowania sprawami zagranicznymi i integracją z UE, tak jakby tego oczekiwała społeczność międzynarodowa [7, s. 145-157]. W skutek wejścia Polski do strefy Schengen, została zastrzona polityka wizowa w stosunku do Ukrainy do nie wywarło pozytywnego wpływu na dalszy proces zbliżania do UE.

Trudno o jednoznaczną odpowiedź na pytanie o to, do czego dążą władze ukraińskie w relacjach z UE. Z jednej strony prezydent Wiktor Janukowycz posługuje się silną retoryką proeuropejską, czego przykładem jest jego artykuł w Wall Street Journal, w którym jednoznacznie opowiada się za integracją Ukrainy z Unią jako jedyną możliwą opcją. Z drugiej strony działania ukraińskich władz (m.in. sprawa procesu Julii Tymoszenko i innych polityków z byłego rządu) w rzeczywistości uniemożliwiają integrację z UE [8, s. 4].

W tej sytuacji, skazanie Julii Tymoszenko na wieloletnie więzienie (5 sierpnia 2011) było jednak dużym zaskoczeniem dla polityków europejskich. Sposób procedowania przez sąd, zarzuty i końcowa sentencja sądu została błyskawicznie skrytykowana przez przedstawicieli Unii Europejskiej. Szefowa unijnej dyplomacji Catherine Ashton w specjalnym oświadczeniu wprost powiedziała, że werdykt kijowskiego sądu będzie miał wpływ na dwustronne relacje ukraińsko-unijne z dalszymi losami umowy stowarzyszeniowej włącznie. W tym samym czasie unijny komisarz ds. rozszerzenia Štefan Füle stwierdził, że oczekuje szybkiego uwolnienia byłej premier nawet jeśli miałyby się to wiązać ze zmianami w kodeksie karnym [9, s. 2].

Były minister spraw zagranicznych Ukrainy Anatolij Zlenko niedawno podkreślił, że „Najważniejsze jest to, że został wysłany odpowiedni sygnał do światowej wspólnoty – Ukraina idzie do Europy”. Niemniej jednak sygnał pozostaje tylko sygnałem, który bez konkretnych kroków na drodze do Europy nie będzie miał większego znaczenia. Tym bardziej nie oznacza, że wielosektorowości szybko zniknie ze świadomości ukraińskich polityków i praktyki polityki zagranicznej. Ukraina z pewnością dynamicznie się zmienia, ale zmiany te w mniejszym stopniu dotyczą stosunku do doświadczeń historycznych i tradycji kulturowych oraz samej mentalności obywateli Ukrainy [10, s. 51].

Pomimo rosnących napięć na linii Ukraina – Unia Europejska 30 marca 2012 r. w Brukseli parafowano umowę stowarzyszeniową UE-Ukraina, która powinna przyczynić się do zmiany relacji stron w kierunku politycznej i gospodarczej integracji.

W przeciwieństwie do WTO czy NATO, w stosunkach z Unią Europejską nie nastąpiły w ciągu ostatnich lat przełomowe zmiany. Sytuacja taka wynika zarówno z niechęci państw członkowskich UE do uznania możliwości przyjęcia Ukrainy, wiążącej się z problemami wewnętrznymi Unii (przyszłość reformy instytucjonalnej), „zmęczeniem rozszerzeniem” i negatywną percepcją Ukrainy, jak i z braku reform w tym kraju i nieprzygotowaniem do zacieśnienia współpracy z UE. Ukraina jest krajem zacofanym pod względem gospodarczym i cywilizacyjnym: wielkość PKB per capita to zaledwie 25,7% średniej dla 27 państw UE⁴¹. Wciąż brak odpowiednio licznych, wykształconych kadr, a wzorce i mentalność poradziecka skutecznie utrudniają wprowadzenie reform. Nadal nie ma tam konsensusu co do polityki wobec UE. Większość partii politycznych deklaruje poparcie dla integracji Ukrainy z Unią

Europejską. Specyfikę i znaczenie tego procesu rozumieją jednak tylko nieliczni ukraińscy politycy [11, s. 113-114].

Reasumując wszelkie początkowe prognozy dotyczące integracji Ukrainy do Unii Europejskiej okazały się nietrafione, a nawet niemożliwe do realizacji. Balansowanie pomiędzy opcją zachodnią w tym przypadku integracją ze strukturami zachodnimi oraz opcją wschodnią m.in. Euroazjatycką Unią Gospodarczą powoduje, że Ukraina nie wypracowała spójnej polityki zagranicznej, co powoduje że podejmuje kroki zarówno w kierunku Unii Europejskiej oraz swojego wschodniego sąsiada Rosji. Tym samym można mówić, iż Ukraina nadal realizuje w pewnym stopniu politykę wielosektorowości, ale bardziej miękką. Bądź w literaturze często nazywaną „strategicznym balansowaniem”. Model działania oparty na osiąganiu korzyści ze współpracy zarówno z Rosją, jak i Unią, bez ponoszenia ekonomicznych i politycznych kosztów związanych w integracją z którymkolwiek z partnerów, cieszy się największa popularnością wśród ukraińskich elit [12, s. 81].

Bibliografia

1. Soskin O. Ukraina w nowej Europie / O. Soskin // Chajkowski M. Stanowisko Unii Europejskiej wobec Polski i jej sąsiadów w przededniu poszerzenia / M. Chajkowski, E. Cziomer. – Kraków : Dante, 2003. – 256 p.
2. Surmacz B. Ukraina: aspiracja, ograniczenia, nadzieje / B. Surmacz // Łoś-Nowak T. Polityka zagraniczna: aktorzy, potencjały, strategie / T. Łoś-Nowak. – Warszawa : Wydawnictwo Poltext, 2011. – 575 s.
3. Szeptycki A. Polityka zagraniczna Ukrainy po „Pomarańczowej Rewolucji” / A. Szeptycki // Stosunki Międzynarodowe. – 2007. - № 3-4.
4. Boratyński, J. Więcej niż sąsiedztwo : rozszerzona Unia Europejska i Ukraina - nowe relacje : raport końcowy / J. Boratyński, G. Gromadzki; E. Klekot; et al. - Warszawa : Fundacja im. Stefana Batorego, 2004. – 119 s.
5. Gromadzki G. Między satysfakcją a rozczarowaniem. Relacje UE–Ukraina rok po pomarańczowej rewolucji / G. Gromadzki, I. Suszko. - Warszawa-Kijów : Fundacja im. Stefana Batorego, 2005.
6. Mayhew A., Ukraine and the European Union: financing accelerating integration / A. Mayhew. – Warszawa : Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, 2008. – 215 p.
7. Kropatcheva E., Ukraine’s national elections and the role of the EU integration / E. Kropatcheva // Riedel R. Before and After Accession: Ukraine and Poland in Integration Europe / R. Riedel. – Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2008. – 161 p.
8. Gromadzki G. Umowa stowarzyszeniowa - klucz do relacji Ukraina–UE / G. Gromadzki // Analiza Fundacji Batorego Warszawa. – 2011. – listopad. - s. 3.
9. Bajda P. Stosunki UE-Ukraina – stan obecny i perspektywy na przyszłość / P. Bajda. – Kraków, 2011.
10. Shmelova M. Wielowektorowość w polityce zagranicznej Ukrainy: próba bilansu, „International Affairs” / M. Shmelova // Sprawy Międzynarodowe. - 2008. - №2
11. Szeptycki A. Polityka zagraniczna Ukrainy po „Pomarańczowej Rewolucji” / A. Szeptycki // Stosunki Międzynarodowe. – 2007. - № 3-4.
12. Wołowski P., Kijów chce, ale się boi / P. Wołowski // Nowa Europa Wschodnia. – 2010. - №6.

Стаття надійшла до редакції 14.10.2013 р.

I. Galewska

THE ROLE OF THE EUROPEAN UNION IN THE FOREIGN POLICY OF UKRAINE AFTER 2004

Since acquiring independence in 1991 Ukraine was forced to develop its own foreign policy with respect to its geographical position. Russia, the USA and the EU sought to extend

their influence on Ukraine. That is why Ukrainian foreign policy doctrine lacked balanced and constructive concepts for further development. Continuous conflict among political parties as for prospective course of Ukrainian diplomatic contacts was quite apparent. Disputes haven't yet been settled between the advocates of pro-Western and pro-Russian direction. The present article is an attempt to answer the question about the role of the European Union in Ukrainian foreign policy after the Orange Revolution. Changes that occurred in Ukrainian politics after 2004 resulted in increased chances for rapprochement between Ukraine and the EU. Despite the fact that Russia and the USA still remain in the center of Ukrainian diplomatic interests, this article will be focused exclusively on Ukraine's relations with the EU. The research also examines electoral programs of the political parties represented in Verkhovna Rada (Ukrainian Parliament) after the 2012 elections in terms of their positions on European integration. The author concludes that Ukraine continues to implement the policy of multi-sector diplomacy. However, the policy of gaining the best possible benefits from both the European Union and the Russian Federation is the most popular one among the Ukrainian elite class.

Keywords: European integration, the Orange Revolution, political parties, foreign policy.

І. Галевська
РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ
ПІСЛЯ 2004 Р.

Україна з моменту незалежності, з огляду на своє географічне положення була вимушена турбуватися про формування власного зовнішньополітичного курсу. Свій вплив на Україну прагнули поширити Росія, США, а також Європейський Союз. Через це у зовнішньополітичній доктрині України не вистачало виважених та конструктивних концепцій подальшого розвитку. Очевидним був постійний міжпартійний конфлікт щодо орієнтовних напрямків дипломатичних контактів України. Між «західниками» та прибічниками проросійської орієнтації досі триває суперечка. Пропонована публікація є спробою відповіді на питання про місце Європейського Союзу в зовнішній політиці України після Помаранчевої революції. Зміни які сталися в українському політикумі після 2004 р. дали неабиякі шанси на зближення України з європейським співтовариством. Не дивлячись на те, що Росія та США і досі залишаються в центрі інтересів української дипломатії ми зосередимося виключно на стосунках України з ЄС. У статті також аналізуються передвиборчі програми політичних партій репрезентованих у Верховній Раді після виборів 2012 р. з точки зору їх позицій щодо європейської інтеграції. Авторка дійшла висновку, що Україна і надалі реалізує політику багатосекторової дипломатії. Однак, найбільшою популярністю серед українських еліт користується політика отримання найбільшої користі як з Європейського Союзу так і від Російської Федерації.

Ключові слова: євроінтеграція, Помаранчева революція, політичні партії, зовнішня політика.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЯ

К.А. Трима

**«ВЕЛИКІ БОГИ»: ВІД ВІЙНИ ДО СПІВПРАЦІ». РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ
А. НОРЕНЗАЯНА «ВЕЛИКІ БОГИ»: ЯК РЕЛІГІЯ ЗМІНИЛА СПІВПРАЦЮ ТА
ВІЙНУ». – ПРИНСТОН: ПРИНСТОН ЮНІВЕРСИТИ ПРЕС, 2013. – 272 р.**

Серед сучасних представників соціальної психології є дослідники, чиє ім'я поступово стає класикою даної наукової галузі. Ара Норензаян один з них. Він - метр міжнародної соціальної психології, співробітник Університету Британської Колумбії в м. Ванкувер. Цю обдаровану та талановиту людину цікавить проблема походження та еволюції людства, ролі релігії в формуванні людської поведінки, особливо в ході історичного процесу, а також вплив культури та розвитку інтелектуальних здібностей людини на її релігійну свідомість. Він є автором декількох наукових праць, найбільш відомими є представлена до уваги монографія «Як релігія впливає співпрацю та конфлікт» та «Культурна еволюція релігії».

В роботі, присвяченій впливу релігії на відносини в суспільстві та на відносини між різними суспільствами, соціальний психолог А. Норензаян описує процес становлення людського суспільства від малих груп, які займалися полюванням та збиральництвом, до розвитку сучасних великих спільнот, об'єднаних у держави, в яких членах суспільства змушені співпрацювати один з одним та вирішувати внутрішні суперечки задля того, щоб ця спільнота не розпалася. Яку ж роль в цьому процесі відігравали або продовжують відігравати «Великі Боги», монотеїстичні або організаційно розроблені політеїстичні релігії?

Сам дослідник пропонує розглянути роль «Богів» загалом для історії людства з дуже цікавої позиції. Виходячи з договірної теорії походження держави, цей інститут було створено з розумінням того, що ті чи інші права та привілеї людини будуть обмежені. Це є об'єктивна умова для співіснування. Але тут виникає певна «психологічна колізія», коли людина розуміє ці обмеження, але не в змозі їх реалізувати.

Можливість абстрактного мислення, яке зароджується та розвивається з часом у неандертальців, надає їм змогу уявити певні «вищі сили», які впливаю та регулюють життя первісної людини. З часом, як бачимо, ця позиція не змінюється, але відбуваються зміни в мотивації віри. Співіснування людей у великих спільнотах відбувається на основі того, що «люди грають красиво, коли знають, що за ними спостерігають». Тобто, людство залишає «Великих Богів» в якості універсальних спостерігачів за соціумом, як певний механізм самозбереження. Але водночас, щира віра у великих богів виступає як джерело потенційних конфліктів між конкуруючими групами в цьому ж соціумі.

Поряд з цим зароджується ще більш цікава тенденція. Особливо помітні зміни на півночі Європи, там, де світські установи поступово знижують рівень релігійності. Відбувається це внаслідок того, що процеси мислення, характерні для цих народів, різняться більшим рівнем аналітичного мислення, яке зруйнує релігійні переконання людини.

Ара Норензаян пропонує розрізняти два різновиди мислення – інтуїтивне та аналітичне. Саме тип мислення може визначати ступінь релігійності людини. Інтуїтивне мислення допомагає людині пізнавати відмінності між душою і тілом, представляти життя душі після фізичної смерті і проникати в таємниці Всесвіту. Аналітичний тип мислення, навпаки, знижує інтуїтивне сприйняття вищих сил.

На думку фахівця: «Більшість людей не усвідомлюють, що ірраціональне – тобто Вища істота чи істоти - не мають логіки та не може мати причинно-наслідкові зв'язки. Але це аж ніяк не те ж саме, що нераціональне - тобто те - що відноситься до області інтуїції, уяви, емоцій і мистецтва.

А. Норензаян та його колеги опитали 650 осіб (в основному це мешканці США) щодо ступеню їх релігійних переконань. Після цього їм пропонувалося поміркувати аналітично: або вирішити задачу, передати зміст складного тексту або просто подивитися на фото скульптури Роденовського Мислителя. Повторна самооцінка інтенсивності віри після таких завдань у випробовуваних значно знижувалася порівняно, наприклад, із завданням, де вони розглядали не мислителя, а дискобола.

В західних суспільствах на процес позбавлення «Великих богів» свого статусу впливає не лише розширення аналітичного різновиду мислення. В якості іншого чинника автор пропонує, наприклад, фактори соціального середовища: у переважно атеїстичному оточенні виростають люди, яким притаманні атеїстичні позиції. Аналізуючи північноєвропейські суспільства, дослідник робить висновок, що вони є країнами з найвищим рівнем атеїзму в світі. У цих країнах, до речі, ще й один з найвищих у світі рівнів соціальних програм для населення, що, можливо, сприяє підвищенню екзистенціальної безпеки, наслідком чого й стає зниження рівня релігійності.

Таким чином, в світі відбувається унікальний експеримент: чи зможе аналітичність людського мислення, яка реалізується в США та Північній Європі, подолати синдром «великобожжя» чи аналітичність мислення не матиме змогу відігравати настільки важливу роль у забезпеченні збереження людства і «Великі Боги» усе ж таки залишаться, навіть незважаючи на притаманний їм внутрішній конфліктний потенціал, універсальним засобом саморегуляції людської популяції? Це питання є відкритим, поки триває помічений А. Норензаяном, глобальний соціальний експеримент.

Рецензія надійшла до редакції 12.12.2013 р.

REVUE

Tryma K.A.

**«BIG GODS»: FROM WAR TO COOPERATION. MONOGRAPH REVIEW:
NORENZAYAN ARA «BIG GODS: HOW RELIGION TRANSFORMED
COOPERATION AND CONFLICT». – PRINCETON: PRINCETON UNIVERSITY
PRESS, 2013. – 272 P.**

There are many scientific approaches to understand how the religion itself was created and changed in modern religious studies. How did human societies scale up from small groups of hunter-gatherers to the large modern societies? How did organized religions with «Big Gods», the great monotheistic and polytheistic faiths, spread to colonize most minds in

the world? One of the answers to the question was proposed by the professor of psychology at the University of British Columbia, Ara Norenzayan.

Ranging across quantitative studies, historical cross-cultural examples, theological texts, and the practices of believers, the researcher argues that religions with Big Gods are successful because they generate a sense of being watched and regulated, require extravagant displays of commitment that weed out religious impostors, and encourage solidarity and trust between us.

After a long period of stagnation, scientific progress in explaining religion has picked up pace. To be sure, the scope of our knowledge is very limited, and there are many missing pieces to the puzzle. Nevertheless, tantalizing clues are emerging from a variety of fields. But because of disciplinary specialization and academic fragmentation, these insights are considered in isolation and their connections often go unrecognized.

The main idea of the monograph is to pull together some of the key advances from these different fields to tell a unifying story. Undoubtedly, this account of religion will also be shown to contain flaws. If it has value beyond what is currently known, it is due to its ability to reconcile a wide range of observations about religious beliefs and behaviors derived from a variety of disciplines. The basic outline of an argument is emerging that simultaneously answers two of the biggest scientific enigmas about humanity:

The author tried to give answer on two great questions. First, how and why have some religious beliefs and practices galvanized the large-scale cooperative societies of the last ten millennia? And how did these processes in turn lead to the cultural spread of prosocial religions and colonize the minds of the majority of the world?

The answers are simple. The invention of Big Gods, powerful and omniscient moralizing identities, has transformed the world. Big Gods sheds light on the cultural evolution of sacred watchers who arguably make us better humans. And it opens the door to explain how and when secular institutions can do the same. You see, it follows that people play nice when they think Big Gods are watching them, even when no one else is. Yet at the same time that sincere faith in Big Gods unleashed unprecedented cooperation within ever-expanding groups, it also introduced a new source of potential conflict between competing groups. So, if the humanity believes, it simultaneously cooperates and have a conflict. And according to the author, in some parts of the world, such as northern Europe, secular institutions have precipitated religion's decline by usurping its community-building functions. These societies with atheist majorities - some of the most cooperative, peaceful, and prosperous in the world: climbed religion's ladder, and then kicked it away. So while Big Gods answers fundamental questions about the origins and spread of world religions, it also helps us understand another, more recent social transition: the rise of cooperative societies without belief in gods.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРАБАДЖИ СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

БАЛИКІН ІВАН ІГОРОВИЧ, магістр історії, здобувач кафедри історії України Донецького національного університету.

БАРИЩЕВСЬКИЙ ЄВГЕН ІГОРОВИЧ – аспірант Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, відділ Азії та Африки.

БЄЛЯКОВА ТАІСІЯ – науковий співробітник, стипендіат Інституту європейської історії права Макса Планка (Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte) (Франкфурт-на-Майні, Німеччина).

ВИГОВСЬКА ОЛЬГА СЕРГІЇВНА – кандидат політичних наук.

ВОЛОНИЦЬ ВІРА СТЕПАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ГАЛЕВСЬКА ІВОНА – докторантка Опольського університету (Ополе, Польща).

ГОЛОВАНЬ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСІЙОВИЧ – аспірант Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

ГРІГОРОВА ДАРИНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та сучасної історії Софійського університету (Болгарія).

ЗУЄВ ВАДИМ ЮРІЙОВИЧ – кандидат історичних наук, викладач Російського державного гуманітарного університету.

ІВАЦЬКИЙ ВЛАДИСЛАВ ІВАНОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

КЛІСР ІРИНА ГЕОРГІЇВНА – аспірант кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

КОЛОМІЄЦЬ ОЛЕГ ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, докторант Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

МУРАШКІНА МАР'ЯНА ЗИНОВ'ІВНА – аспірантка Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

ОВРАМЕЦЬ МИХАЙЛО АНАТАЛІЙОВИЧ – аспірант Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

ПАВКОВІЧ ЙОШКО – кандидат історичних наук, кандидат юридичних наук, співробітник факультету хорватських студій Університету в Загребі (Хорватія).

РОЗАНОВ СЕРГІЙ ІГОРОВИЧ – магістрант спеціальності «Історія» Маріупольського державного університету.

РЯБІНІН ЄВГЕН ВАДИМОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

САВКА ОЛЕКСАНДР ВАДИМОВИЧ – здобувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

САРАЄВА ОЛЬГА ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства ДВНЗ “Приазовський державний технічний університет”.

ТОЛСТОВ СЕРГІЙ ВАЛЕРІАНОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

ТРИМА КАТЕРИНА АНДРІЇВНА – кандидат політичних наук, асистент кафедри політології, філософії та соціології Маріупольського державного університету.

ФЕСЕНКО МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

ХАРАЛАМПІЄВА ЦВЕТЕЛІНА – докторантка з історії Росії Софійського університету св. Климент Охридський (Болгарія).

ЧУРА ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Львівської державної фінансової академії

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;
- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;
- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);
- основний текст статті;
- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;
- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;
- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;
- розширена анотація англійською мовою (курсив) (30-35 строк); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft Word 97-2003. Обсяг – від 6 до 12 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 12, інтервал – 1, поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;
- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком Список використаної літератури і

виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

Зразок оформлення статті

УДК 327(477)(045)

Є.В. Рябінін

ПРОБЛЕМА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена одній з актуальних проблем українського геополітичного сьогодення, а саме вектору інтеграції України. Розглянуті проблеми та перспективи щодо участі України в європейських та євразійських політико-економічних інтеграційних об'єднаннях. Наголошується на невідповідності геополітичного розташування держави та внутрішньому розколу в суспільстві стосовно

зовнішньополітичного вектору. Обґрунтовується думка про необхідність України інтегруватися з країнами євразійського простору.

Ключові слова: інтеграція, євразійський простір, Європейський Союз, суверенітет, постнаціональна епоха.

Текст статті.....

.....

.....

.....

Список використаної літератури

1. ....

.....

2. ....

.....

3. ....

.....

Стаття надійшла до редакції _____.20__ р.

Y. Ryabinin

THE PROBLEM OF FOREIGN POLICY DIRECTION CHOICE FOR UKRAINE

The article is devoted to such a pressing issue as integration on Eurasian territory. Before starting to analyze different integrational directions the author presents a brief analysis about concepts and theories of integration, pointing out that European integration is based on scientific basis that helped it to thrive. So, the author makes a conclusion that the integrational processes on Eurasian space must be realized on a scientific basis but not on political situation. The author underlines that there are lots of different integrational projects on the Eurasian territory but they can't be considered to be very successful. There are lots of reasons for it but the main one is Russia. The author explains that Russia can't propose any project that could be beneficial for its participants, because Russian will always put its interests on the first place. Besides some experts believe that integrational project on Eurasian territory must be lead by some other country but nor Russia, as the republics of former USSR consider Russian projects to be a way to bring empire back. Also contemporary leaders of the Eurasian states don't want to share power with some integrational union. In the end the author presents information about political regimes in the Eurasian states and believes that they could be regarded as an obstacle to the integrational processes because totalitarian states are not eager to unite and share the power.

Key words: integration, Eurasian space, European Union, independence, postnational epoch.

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 7-8

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.політ.н., доц. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №470.4

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»
87510, м. Маріуполь, Красномаякська, 2; тел.: (0629)41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей